

127409

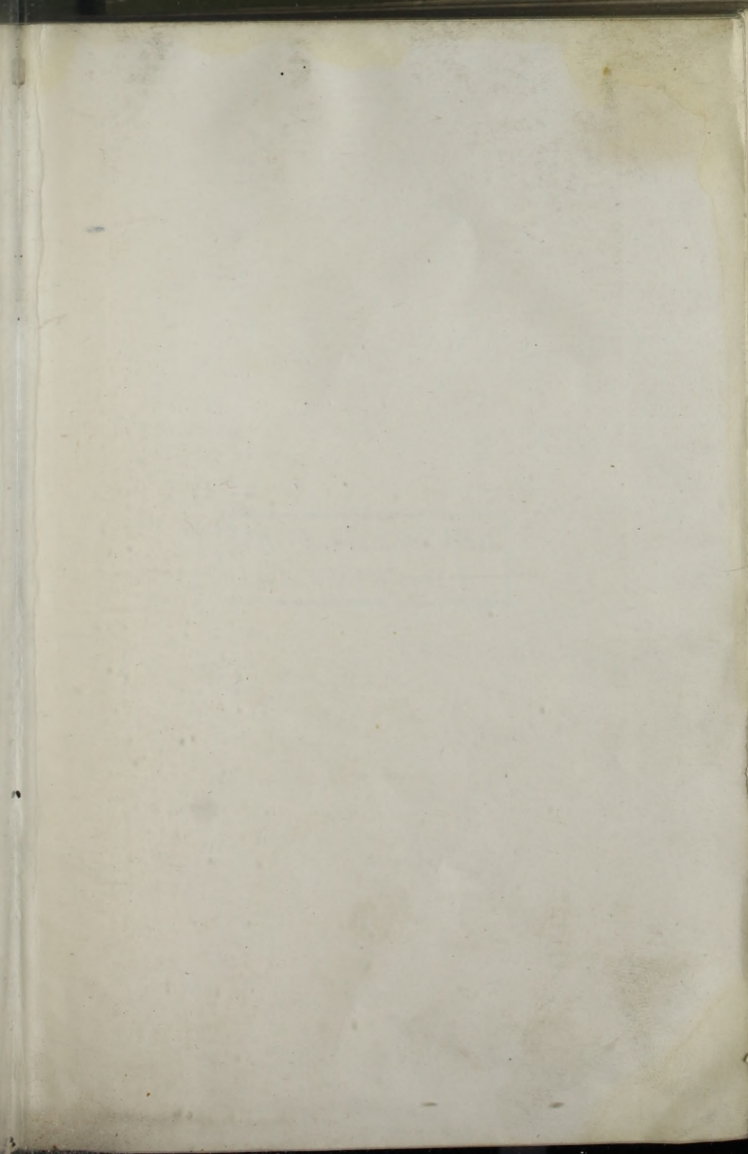
KULTURA ÉS TUDOMÁNY

VILÁGPOLITIKA

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Encyel. O.

79. 24.



THE  
LIBRARY OF THE  
MUSEUM OF MODERN ART

KÖNYVTÁR

VISSZAFELTÁRSZÁMLÁLTATÁS

1875

MAGY. AKADEMIÁ  
KÖNYVTÁRA

F

1875

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

---

VILÁGPOLITIKA

ÍRTA DE BALANYI GYÖRGY



BUDAPEST, 1918

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

# VILÁGPOLITIKA

A VILÁGTÖRTÉNET LEGÚJABB FEJEZETE

(1871—1914)

ÍRTA

DR. BALANYI GYÖRGY

KEGYESRENDI TANÁR

BUDAPEST, 1918

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

127469

MAGYARAKADEMIA  
KÖNYVTÁRA



FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.





## 1. A hármasszövetség előzményei.

1871—1882.

### I.

Az európai államrendszer, a Balkánon azóta végbement változásokat nem számítva, a múlt század utolsó harmadának kezdő éveiben vált teljessé. Hat nagyhatalom közül három: az osztrák-magyar monarchia, a német birodalom és Olaszország ekkor alakult meg, illetve született újjá. A három nagyhatalom létrejöttének külső és benső körülményei feltűnő eltéréseket mutatnak, melyek döntőleg hatnak a későbbi fejlődés irányaira is. Az osztrák-magyar monarchia a részekre tagozódás, a német birodalom és az unita Italia ellenben az egyesülés jegyében született meg.

A XVII. század küzdelmeiben keleti nagyhatalommá nőtt Ausztria politikáját Magyarországgal szemben kezdettől fogva két dolog jellemezte: merev, sokszor kegyetlen, sokszor patriárhális vonásokkal vegyített, de a nemzet lényével és törekvéseivel szemben mindig idegennek maradt *abszolutizmus* az uralkodóház részéről s a *Gesammtmonarchie* eszméjének makacs erőszakolása a kormány részéről. A bécsi

politika századokon keresztül süket és érzéketlen maradt a magyarság jogos követeléseivel és aspirációival szemben. Ha olykor-olykor egyben és másban engedett is, sohasem benső meggyőződésből, hanem csupán a viszonyok kényszerítő hatása alatt tette. De minden erőfeszítése és szívóssága elégtelennek bizonyult a nemzet szabadságszeretetének és alkotmányos érületének elfojtására. Ha közbe-közbe sikerült is neki rövid időre diadalra juttatni a centralista eszméket, a minduntalan kiújuló és egyre szélesebb gyűrűkben hullámzó nemzeti ellenállás mindannyiszor a harc elülről kezdésére kényszerítette. Ennek a makacs, gondolatokban szegény, új kezdeményezésekre képtelen politikának szükségképen csődöt kellett mondania. A centralizmus erőszakolása ahelyett, hogy új erőforrásokat nyitott volna, lassankint a meglévőket is megőrlötte. Ausztria életereje egyre észrevehetőbben nyilvánuló decrescendóba jutott, míg Magyarország fejlődése ugyanakkor szembetűnően gyors tempót nyert. Az erőviszonyok hova-tovább egyensúlyba jutottak, majd véglegesen Magyarország javára hajoltak. Az utolsó kuruc felkelést még úgyszólván félkezével le tudta verni a császári sereg, a szabadságharcot már csak az orosz tömegek segítségével bírta leigázni. A szabadságharc leverését követő évek eseményei még nyilvánvalóbbá tették az *ad absurdum* centralizált *Gesamtmönarchie* benső gyengeségét. A bensőleg lezüllött, kifelé tekintélyét veszített Ausztriára nézve életkérdéssé vált a Magyarországgal való kiegyezés és a magyarság lelkében szunnyadó államalkotó és államfenntartó erők aktív erőkké változtatása.

Nem volt más választása, mint a Magyarország tökéletes jogi, politikai és gazdasági egyenlőségének gondolatából levezetett dualizmus alapjára való helyezkedés. Ha továbbra is hatalmi tényező akart maradni, a paritás elve alapján meg kellett osztoznia az eddig kizárólagos tulajdonának tekintett hatalom birtokán. Így jött létre az 1867-iki kiegyezés, amely a centralista osztrák birodalom helyébe a dualisztikus osztrák-magyar monarchiát iktatta.

Egészen más körülmények között és más történeti előzmények logikai folyományaként született meg a másik két új nagyhatalom. Mind a kettő a részekre daraboltság, a *Kleinstaaterei* nyomorúságából küzdötte fel magát az egységes nemzeti állam magaslatára, de különböző eszközökkel és különböző eredménnyel. A német egység elsősorban a dinasztia (I. Vilmos), a diplomácia (Bismarck) és a hadsereg (Moltke, Roon) harmonikus és céltudatos együttműködésének az eredménye. A nemzeti eszme csak mint állandó háttér, mint kiapadhatatlan erőforrás táplálta és acélozta ellenállhatatlanná az eszme valóra váltására hivatott tényezők akarását. A nép aktív közreműködését jelentő revolucionárius elv a harmincas és negyvenes évek demokrata próbálgatásainak és forradalmi mozgalmainak balsikere után önként meghajolt az organizáció magasabb elve előtt. A németiség mint politikai nemzet azonosította magát a kormánya által eléje tűzött célokkal és fegyelmezettségével, lelkes és áldozatkész szellemével győzelemre segítette őket. Az egység gondolata a forradalmak és benső válságok lázában fogant ugyan, de valósággá csak Bis-

marck vér- és vaspolitikájának izzó kohójában formálódott; a külföld elismerését nem a forradalmi szabadcsapatok, hanem a rendes állóseregek fegyvere küzdötte ki számára. Az 1871 jan. 18-iki versaillesi aktussal teljessé vált nagy mű előkészítő lépései: a frankfurti birodalmi gyűlés meghíúsítása (1863 aug. 17.), Ausztria kiszorítása (1866.), az északnémet szövetség megalkotása (1867 febr. 9.), a Zollverein felújítása (1867 jún. 4.), a Zollbundesrat és a Zollparlament életbeléptetése (1867 júl. 8.), a déli államok szövetségének megnyerése (1870.) és a féltékeny francia császárság ellenállásának megtörése, egytől-egyig a célkitűző hármashatalomnak és nem a forradalmi demagógiának voltak a kezdeményezései. A túlzó demokrata-revolucionárius szellem e tudatos mellőzése legerősebben az új birodalom szervezetében és alkotmányában tükröződik vissza, mely iparkodik a demokrácia és parlamentarizmus elveit összhangzásba hozni a dinasztikus és arisztokratikus érdekekkel. Megalkotói előtt nem annyira az elmélet következetes keresztülvitele, mint inkább a nehéz küzdelmek árán kivívott hatalmi állás biztosítása s a harcok hevében megifjodott és erejének tudatára eszmélt nemzet érvényesülési feltételeinek megteremtése lebegett.

Az egységes Olaszország megteremtésében is ott látjuk a német birodalmat létrehozó hármashatalom működését, de nem mint egyedüli, sőt sok esetben nem is mint legfőbb ható okot. A dinasztia (II. Viktor Emánuel), a diplomácia (Cavour, Ricasoli) és a hadsereg (Lamarmora) mellett kezdettől fogva egyenrangú tényezőként működött

közre a forradalmi elv és a külföldi segítség. Modenát, Parmát, Toscanát, Romagnát, Umbriát (1859.), Sziciliát és a nápolyi királyság nagyobb felét (1860.) a Garibaldi személyében megtestesült forradalmi elv, tehát a nép aktív közreműködése szerezte meg a piemont-szardiniai királyság számára, míg Viktor Emánuel hadai csupán az erősen megnyirbált egyházi állam és nápolyi királyság hátralévő részeinek meghódításával járultak hozzá az unita Italia területének növeléséhez. A vörösinges garibaldisták és a rendes állóseregek, vagyis a népies forradalom és a szervezett államhatalom együttes munkáját az idegen hatalmakkal kötött szövetségek rendszere tetőzte be. 1859. a demokratikus francia császárság, 1866. pedig az arisztokratikus porosz királyság segítette megdönteni a felsőolaszországi osztrák uralmat. (Lombardia és Velence megszerzése.) A monarchikus és a demokrata-revolucionárius erőknek eme sajátos összevegyülése azután épen úgy maradandó nyomokat hagyott az új állam szervezetében, mint a német birodaloméban a magasabb szervezettséget képviselő hatalmak zavartalan, forradalommentes érvényesülése. Cavour és munkatársai a Mazzini-féle köztársasági eszmékkel szemben győzelemre tudták segíteni a monarchiát, de nem tudták megszilárdítani, biztossá tenni az alapját. Az egység kivívásában játszott döntő szerepénél fogva kénytelenek voltak mindig újabb és újabb engedményeket tenni a radikális és köztársasági eszmékkel kacérkodó demokrata-revolucionárius elvnek. Még a tökéletes államegység keresztülerőszakolásával sem használtak az ifjú nagyhatalomnak,

mert a különböző tartományoknak s a műveltség és érzület tekintetében vidékenként egymástól nagyon elütő néprétegeknek egy teljesen homogén államtestbe való beillesztése ismét csak a szélső elemeknek tett újabb engedmények árán vált lehetségessé. A monarchia hátfedezetét alkotó Piemont-Szardínia különben sem rendelkezett Poroszország szervező és átformáló erejével; évtizedekre volt szüksége, míg a saját területét háromszorosán felülmúló új királyságot egységes akarattól áthatott államtestté tudta összekalapálni. A monarchikus-dinasztikus elv rovására tett sokféle engedménynek természetszerű következménye lett az egyéni érdekek túlságos előtérbe jutása, a pártviszonyok egészségtelen fejlődése és a parlamentáris rendszer elfajulása. A Cavour örökébe lépett kormányférfiak elhatározásainak legfőbb rúgójává a népszerűség hajhászása lett; az államélet irányítása szinte észrevétlenül a népszenvédély sodrába került.

Az új nagy hatalmak kibontakozása és elhelyezkedése mélyreható változásokat idézett elő az európai, majd a világpolitikában. Megjelenésökkel új célok és új törekvések vonultak be a történelembe, melyek akárhányszor homlokgyenest ellenkeztek az idősebb nagy hatalmak céljaival és törekvéseivel. Az évszázados, világreszketet átfogó történeti hajtó erő, az angol-orosz ellentét mellett új mérkőzések és új hatalmi csoportosulások csírái kezdtek sarjadosni, melyek azonban csak évek, részben évtizedek múlva váltak eleven energiává. A meginduló új fejlődések irányait az ujonnan alakult hatalmak világhelyzete és belső szervezetének fogyatkozásai szabták

meg. Az osztrák-magyar monarchia végleg szakított a nyugati ábrándokkal s hatalmi és gazdasági törekvéseinek súlypontját a közel keletre, a Balkán-félszigetre helyezte át. Frontváltoztatásával azonban akaratlanul felidézte Oroszország féltékenységét és újabb elemet vitt be az amúgy is nagyon komplikált keleti kérdésbe. A «szaturált» német birodalom a megalakulást követő első években benső erőforrásainak gyarapítására fordította minden igyekezetét. De gazdasági életének példátlan fellendítésével — ismét akaratlanul — egy újabb világtörténeti válság: az angol-német viszály magvait hintette el. Végül az imperialista politikát űző Olaszország azzal, hogy világhelyzetének megfelelően a Földközi-tenger egész medencéje felett való uralmat magának követelte, mindjárt kezdetben magára vonta Franciaország neheztelését.

Ezek a külső elhelyezkedésből és hatalmi törekvésekből folyó ellentétek azonban jórészt csak évek múlva öltöttek határozottabb körvonalakat. Egyelőre sokkal nagyobb és közvetlenebb hatása volt az új nagyhatalmak politikájának, egymáshoz és más hatalmakhoz való viszonyának alakulására sajátos belső strukturájuknak, mely egyrészt megbénította, másrészt eleve meghatározott irányba terelte kifelé való érvényesülésüket. Az osztrák-magyar monarchiának születésével öröklött gyengesége, hogy nem nemzeti állam; összetételénél és történeti fejlődésénél fogva kénytelen majdnem teljesen lemondani a modern történet leghatalmasabb alakító erejéről, a nemzeti eszmében rejlő energiaforrásról. Világhelyzete, történeti hivatása és a közös uralkodóhoz való ragasz-

kodása elég erős kapcsolatok ugyan a két államfél s ezeken belül a különböző népek összetartására, de csak kivételesen adják meg a céltudatos és előretörő külpolitika folytatásának eszközeit. A benső súrlódások gyakorisága és a többféle (olasz, délszláv, román, sőt rutén) irredentizmusra való tekintet bénítólag hat a külügyi kormányzatra s megfosztja a kezdeményezéshez szükséges bátorságtól és elhatározottságtól. A német birodalom születésének eredendő bűne a *revanche* szellemének felidézése. Az 1870—71-iki diadalmenet s a sok százados ellenfél, Franciaország letiprása meghozta a várva-várt egységet, de egyúttal kiolthatatlanul mély gyűlöletet oltott a francia lélekbe. Elszász-Lotharingia elvétele hatalmi tényezővé ávatta a bosszúszomjat s a francia külpolitika vezető gondolatává tette a *revanche* eszméjét. Az egységes Olaszország másik két társához hasonlóan szintén súlyos terheltéggel született meg. Az új román nagyhatalom vezető államférfiainak ügyetlen politikája miatt teljesen izoláltan került ki az egyesítésért folyó harcokból s elszigeteltségét magasan szárnyaló, benső ziláltságával fordított arányban álló vágyainak és külpolitikai törekvéseinek sűrűn ismétlődő kudarcával volt kénytelen megfizetni.

A benső struktúra és a külső állás eme fogyatkozásai, valamint az idősebb nagyhatalmak féltékenysége mindjárt kezdetben arra késztették az újonnan kibontakozott államokat, hogy alkalmas szövetségesek szerzésével biztos hátfödőzetet keressenek maguknak. Németországot a *revanche* veszedelmén kívül kedvezőtlen földrajzi helyzete (három frontról támadható), Ausztria-Magyar-



országot a pánszlávizmus és a tudatos balkáni politikával állandósulást nyert súrlódások Oroszországgal, Olaszországot gyengesége és elszigeteltsége kényszerítette a védelmi szövetségek rendszerének keresésére. A szövetkezés szükségességére legelőször a legveszélyeztetettebb helyzetű központi hatalmak eszméltek rá. Bismarck már a königgrätzi diadal után számolt az Ausztriával való szövetkezés lehetőségével s azért gondosan került minden olyan lépést, mely gyógyíthatatlan sebeket üthetett volna a Habsburg-monarchia önérzetén s útját szeghette volna a győző és legyőzött fél biztosra vett és hön óhajtott közeledésének. Nehéz, majdnem tragikusan végződő küzdelem árán sikerült is elérnie, hogy a király és a mögötte álló katonai párt elállott Szilézia és Északcsehország annexiójának követelésétől és beleegyezését adta az Ausztriára nézve meglepően kedvező prágai béke megkötéséhez. (1866 aug. 23.) A vaskancellár annyira érezte a megbékélt Ausztria barátságának szükségességét, hogy alig egy évvel Königgrätz után már komoly kísérletet tett a szövetségi viszony megteremtésére. 1867 áprilisában azzal a bizalmas feladattal küldötte Bécsbe Tauffkirchen bajor miniszteri tanácsost, hogy igyekezzék kipuhatolni a politikai körök hangulatát s kedvező tapasztalatok esetén indítsa meg a szövetségi tárgyalásokat.

A közeledésnek azonban egyelőre nem lett semmi eredménye ; Ausztria még sokkal jobban érezte a vereség fájdalmát és szégyenét, semhogy hajlandó lett volna békejobbot nyújtani ellenfelének. Külpolitikáját még éveken át a szenvedélyes bosszúvágy fűtötte. A szász Beust Frigyes, Bis-

marck elkeseredett politikai ellenfele, akit közvetlenül Königrätz után (1866 okt. 30.) állítottak a külügyek élére egy pillanatra sem szünt meg egy poroszellenes szövetség létrehozásán munkálni. Így III. Napoleon salzburgi (1867 aug.) és Ferenc József párisi látogatását (1867 okt.) mindenáron egy osztrák-magyar-francia szövetség összehozására akarta felhasználni. Andrassy magyar miniszterelnöknek valósággal a «kabátja szárnyánál fogva kellett őt tartania, nehogy mind a két lábával beleugorják a francia szövetségbe». Kevéssel utóbb a pétervári udvarral próbált szerencsét. A párisi béke (1856 márc. 30.) revíziójának napirendre tűzésével hitegette Gorcsakov kancellárt arra az esetre, ha szakít poroszbarát politikájával. 1869. Olaszország bevonásával igyekezett egy újabb poroszellenes koalíciót létrehozni, de törekvése megint hajótörést szenvedett, mivel Napoleon császár nem volt hajlandó a római kérdés tekintetében engedményeket tenni II. Viktor Emánuel kormányának. 1870. a német-francia viszály elmérgesedésekor még messzebb ment a szász miniszter és a mögötte meghúzódó kardcsörtető nagy-osztrák párt. Nem kevesebbet akart, mint hogy a kettős monarchia Franciaország oldalán nyíltan avatkozzék bele a háborúba. Veszedelemes szándékának megghiusítása elsősorban a magyar miniszterelnök éleslátásán és nagy tekintélyén múlt. Andrassy a júl. 10., majd 18. összeült koronatanácson meggyőzte az uralkodót álláspontjának helyességéről s a feltétlen semlegesség szükségességéről.

Ilyen előzmények után nem csoda, hogy Bismarck közeledési kísérletei meddők maradtak.

Tapogatódzásait nyíltan nem utasították vissza, mert nem akarták megsérteni, de jéghidegen és állig begombolkozva fogadták. A vaskancellár plátói szándéka csak akkor lépett a komoly lehetőségek sorába, amikor Beust örökét eddigi ellenlábasa, a magyar miniszterelnök vette át (1871 nov. 14.). Andrássy Gyulában, az újjászületett osztrák-magyar monarchia eddig legnagyobb államférfiában végre magához méltó munkatársat nyert a nagy réalpolitikus. De azért az óhajtott szövetkezés ügye a kölcsönös készség dacára is csak lassan haladt előre, mert idegen tényezők beavatkozása mindig újabb nehézségeket gördített útjába. E nehézségek részben tárgyi, részben személyi és dinasztikus természetűek voltak. Valamennyi között legsúlyosabb és legnehezebben megoldható problémaként meredezett az Oroszországhoz való viszony kérdése.

Oroszország Nagy Péter cár óta a hódító politika ösvényére tért. Kimondott célja területfoglalás és melegvizű, a világforgalomba bekapcsolódó tenger szerzése. Egymást felváltva sorra szerencsét próbált minden lehetséges irányban. Először kelet felé igyekezett szabad lélegzethez jutni. Megszerezte tehát Szibériát és az Amur-völgyet s hihetetlen kitartással kiküzdötte magát a Csendes-oceán partjára (1728.). Mivel azonban a fagyos Behring- és Ochocki-tenger nem felelt meg várakozásainak, a melegvizű Sárgatengertől pedig még nagy távolság és sok akadály választotta el, a XVIII. század elején egyszerre frontot változtatott és minden erejével a Kelet-tenger partvidékének megszerzésére vetette magát. A balti tartományok elfoglalásán kezdte

(1700—1721.), Lengyelország hármas felosztásának kierőszakolásával folytatta (1772., 1793. és 1795.) és Finnország meghódításával fejezte be (1809.). Célját elérte, mert a keleti part egész Hinterlandja birtokába jutott. Ám a világtengerekre való kijutás lehetőségét a Kelet-tenger birtoka sem hozta meg. Kijárói továbbra is idegen hatalmak kezén maradtak. Nem maradt tehát hátra más, mint a legrégibb, az orosz hatalmi törekvésekkel legbensőbbben összenőtt déli irány erőszakolása, mely a Fekete- és azontúl a Földközi-tenger felé mutatott. Az ú. n. keleti kérdés, melynek lényege, magva Konstantinápoly és a tengerszorosok hovátartozásának eldöntése, mai formájában csak a XVIII. században vetődött ugyan fel, de mint tudatalatti hajtóerő egészen az orosz történelem kezdetéig nyomozható. Dir és Aszkold varégnormann vitézek támadása (866.), Oleg (906.), Igor (941.), Szvjatoszláv (970.) és Jaroszláv bizánci hadjárata (1043.) s Nagy Iván cárnak, az orosz egység megteremtőjének, Sophia Palaiologával, az utolsó keletrómai császár unokahúgával kötött házassága (1472.) mind ennek a tudatalatti *Drang nach Meer*-nek voltak a megnyilatkozásai. Nagy Péter óta tudatosan és még fanatikusabb szívóssággal igyekezett az orosz politika hatalmába keríteni Európa és Ázsia kapuját. (1696. Azov elfoglalása, 1737—39. Anna török háborúja, 1769—74. II. Katalin első háborúja, 1783. Krim függetlenségének megszüntetése, 1787—92. II. Katalin második háborúja, 1798. és 1805. a tengerszorosok megnyitása az orosz hadihajók előtt.) Mivel azonban magában gyengének bizonyult a beteg embernek kikiáltott

török birodalom megdöntésére, a balkáni szlávo-  
kat igyekezett előbb a vallási, majd a faji rokon-  
ság ürügyén megnyerni magának szövetségeseikül,  
vagyis a keleti kérdést még komplikálta a balkáni  
kérdéssel. Ezentúl nem a Fekete-tengeren, hanem  
a Balkánon kereste a Konstantinápolyba vezető  
utat. (1806—12. I. Sándor török háborúja, 1826  
okt. 7. az akkermani szerződés, 1827—29. I. Mik-  
lós hadjárata, 1833 júl. 8. a hunkiar-iskelessi tit-  
kos szerződés.)

Az európai hatalmak közül Anglia ismerte fel  
legkorábban az orosz terjeszkedés veszélyeit. Az  
angol diplomácia már a XVIII. sz. kezdetétől,  
tehát a keleti kérdés határozottabb alakban való  
felvetődésétől kezdve állandóan ellenére dolgo-  
zott az orosz terveknek. Éles tekintete hamar  
felismerte a cári birodalom előrenyomulásának  
messzevágó céljait: a Földközi-tengerre való  
kijutást és az angol korona gyöngyének, Indiának  
veszélyeztetését. Azért a saját hatalmi állásának  
megóvására forgalomba hozott «európai egyen-  
súly»-elméletet megtoldotta a török birodalom  
fenntartásának nélkülözhetetlen szükségességéről  
szóló tanítással s a török érdekek védelmének  
hamis ürügyével igyekezett gáncsot vetni minden-  
nemű orosz hódító szándéknak. Az angol-orosz  
ellentét majdnem két századon át szinte állandó  
kikristályosodási tengelye volt a Délkelet-Európá-  
ban és Nyugat-, majd Kelet-Ázsiában lejátszódó  
történeti eseményeknek.

Különösen a tengerszorosok ügyét viselte szíven  
az angol diplomácia. Minden követ megmozdított,  
hogy a fekete-tengeri orosz flotta kijutását a  
Földközi-tengerre megakadályozza. Valóságos mű-

vész volt az erre irányuló törekvések megghiúsításában. Ha Oroszországnak nehéz küzdelmek árán sikerült is egy-egy lépést tennie előre, az angol diplomácia mindig módját tudta ejteni, hogy a kivívott győzelmet értéktelenné tegye. Így az 1805 szept. 24-iki szerződést, mely végre megengedte az orosz hadihajók kifutását, azzal ütötte agyon, hogy a tengerszorosok feltétlen elzárására kötelezte a portát bármilyen nemzeti-ségű hajóval szemben. (1809 jan. 5-iki béke 11. §.) Ezt az elvet utóbb más nagyhatalmak társaságában még többször hangsúlyozta és való-ságos nemzetközi jogszabállyá avatta. (1840 júl. 15. Levante-egyezmény 4. §, 1841 júl. 13-iki londoni tengerszorosegyezmény.)

Amikor pedig látta, hogy Oroszország a kar-jaira rakott bilincs dacára sem szűnik meg a török hatalom ellen áskálódni, nyíltan is fellépett ellene. Franciaország és Piemont-Szardinia szövetségében s Ausztria hallgatólagos beleegyezésével megindította a krími háborút, mely hosszú időre megbénította a cári birodalom expanzív erejét. (1853—56.) A győztes hatalmak a párisi békében (1856 márc. 30.) porig alázták ellenfelüket. A legkeményebb ütést azzal mérték önérzetére, hogy a Fekete-tengert semleges területnek jelentették ki s megtiltották rajta a hadihajók építését. És hogy még nagyobb nyomatókat kölcsönözzenek tilalmuknak, Anglia, Franciaország és Ausztria egy külön szerződésben *casus belli*-nek nyilvánította a béke bármilyen irányú megszegését. Az angol politika elérte célját. A letiport Oroszország másfél évtizedig nem tett újabb kísérletet imperialista törekvéseinek megvalósítására.

## II.

Ilyen volt a helyzet, amikor az újonnan kibontakozott hatalmak bevonulása a világpolitika porondjára új fejlődésmeneteket indított meg s új elemeket vitt be az eddig élesen körülhatárolt angol-orosz viszonyba, illetve a tartalmát kitöltő keleti kérdésbe is. A Bismarck és Andrassy által óhajtott és tervszerűen előkészített közeledés Ausztria-Magyarország és a német birodalom között nem történhetett meg Oroszország várható magatartásának figyelembevételével. És éppen ebben rejlett a fő nehézség. Mert a kettős monarchia egészen más viszonyban állott a cári birodalommal és újra éledni kezdő hatalmi törekvéseivel, mint Németország. Amely pillanatban bekövetkezett a meddő nyugati ábrándok feladása, a Balkán, mint politikai és gazdasági érvényesülésének legközvetlenebb színtere, elsőrendű érdekűvé vált a keleti nagyhatalommá lett monarchiára nézve. Nem maradhatott tehát továbbra is egykedvű szemlélője az ott lejátszódó eseményeknek; különösen nem maradhatott közömbös szemlélője a balkáni orosz politikának, melynek végső célja több mint egy század óta a faj- és hitsorsos balkáni népek orosz befolyás alá vonására és az európai török birodalom szétrobbantására irányult.

Az önművelés keletre fordulásnak szükségképen

egyét kellett jelentenie az Oroszországgal való szembefordulással, mert a két hatalom érdekeit és törekvéseit semmiképen át nem hidalható és meg nem kerülhető szakadék választotta el. Az orosz politika minden rendelkezésére álló eszközzel siettetni igyekezett a «*beteg ember*» halálát, a mienk állandóan azon munkált, hogy talpra állítsa vagy legalább meghosszabbítsa életét. Az orosz diplomácia minden lépésének bevallott vagy leplezett célja a területi viszonyok felforgatása, Konstantinápoly és a tengerszorosok megszerzése volt, a mienk minden elhatározásában a status quo megóvásának gondolatából indult ki. Oroszország tűzzel és vassal, pénzzel és pazar ígérekkel felszabadítani igyekezett a balkáni szláv népeket, de csak azért, hogy előrsöket, őrszemeket, támadás esetén előharcosokat nyerjen bennök a porta vagy, ha a viszonyok úgy fordulnának, Ausztria-Magyarország ellen; mi szintén óhajtottuk a Balkán-államok fejlődését és izmosodását, de nem voltunk hajlandók eltérni az orosz protektorátus erősödését saját befolyásunk rovására. Az orosz politika eszményképe: orosz Konstantinápoly és orosz hegemonia alá vont Balkán; a mienké: konszolidált török birodalom s a velünk és egymással barátságot tartó balkáni népek szabad és békés fejlődése. Ilyen ellentétes célkitűzések mellett egy pillanatra sem lehetett kétséges, hogy Ausztria-Magyarország és a cári birodalom balkáni érdekeltsége tűz és víz. Itt csak támadásról és védekezésről, esetleg elnapolásról lehetett szó. A kiegyenlítés a külpolitika tökéletes revízióját jelentette volna, amire azonban egyik fél sem volt hajlandó.



Egészen más viszonyban volt Oroszországgal a német birodalom. Reá nézve nem forgott fenn az a közvetlen érdekeltség, amely a kettős monarchiára a balkáni szomszédság révén háramlott. Különben is Bismarck a «szaturáltnak» tekintett birodalom benső erősítése érdekében szándékosan korlátozta külső érdekeltségét. Legfőbb gondja a revanche veszedelmének távoltartására és kivédésére irányult. Tekintete állandóan Franciaországon függött s külpolitikájának minden sakkhúzását a nyugati szomszéd várható magatartása szerint intézte. Évek teltek bele, míg tudatára eszmélt a keleti kérdés egész világtörténeti jelentőségének. Addig bizony keveset törődött a török birodalom sorsával s a balkáni boszorkánkonyha örökös sistergésével. Hiszen eléggé ismeretes többször ismételt mondása: «Az a kis Bulgária nem éri meg egy pomerániai muskétás egészséges csontját.» Bármilyen őszintén óhajtott a kettős monarchia szövetségét, nem akarta kedvéért feláldozni a «toronymagasságú» orosz barátságot, azt a benső barátságot, harmóniát, mely a XVIII. sz. végétől kezdve szinte egy századon át egymáshoz láncolta a két északi hatalmat. Nem felejtette el azt a nagy szolgálatot, melyet Oroszország a porosz-francia háború idején tanúsított semlegességével tett a német egység ügyének. Nem akart hálátlan lenni. Egész nyíltan megmondotta, hogy nem tudja magáévá tenni Schwarzenberg herceg elméletét a politikában való hálátlanságról.<sup>1</sup> De ezen tárgyi okoktól

<sup>1</sup> Célzás Schwarzenberg herceg állítólagos mondására: «Hálátlanságunk nagyságával bámulatba fogjuk ejteni a világot.»

eltekintve már csak császári urára való tekintettel sem mellőzhette Bismarck az orosz barátság ápolását. I. Vilmos ugyanis nagybátyja és igazi atyai barátja volt II. Sándor cárnak, aki hasonló szeretettel viszonzta császári nagybátyja sokszor tapasztalt rokonszenvét. Rokoni és baráti viszonyukból érthető, hogy a két uralkodónak nem volt forróbb vágya, mint hogy országaik között is állandóan a béke és megértés szelleme uralkodjék.

Ily körülmények között Bismarckra nézve erkölcsi lehetetlenség volt belemenni olyan szövetségi kombinációba, amely nincs tekintettel Poroszország és Oroszország hagyományossá izmosodott jó viszonyára. Annál kevésbé tehette ezt, mivel joggal tarthatott tőle, hogy a mellőzés egyenesen a bosszút szomjazó francia köztársaság karjaiba hajtja a cári birodalmat. Egy helyett nem akart két ellenséget. De viszont nem akarta a megindult osztrák-magyar közeledésnek sem útját szegni az orosz barátság erőltetésével. Már az egység művének betetőzésekor olyan viszony létesítésére gondolt tehát, amely egyrészt biztosítja az orosz jóindulat megtartását, másrészt lehetővé teszi a monarchia tartós barátságának megszerzését. Ez a viszony az adott történeti és lélektani feltételek mellett nem lehetett más, mint a három szomszédos birodalomnak szorosabb vagy lazább szövetségi kapcsolatba lépése. Azért Bismarck nem ismert sürgősebb feladatot, mint hogy diplomáciai művészetének minden eszközével élét vegye a két keleti hatalom balkáni érdekeltisége révén könnyen veszedelmessé válható surlódásnak. Közvetítő és békéltető munkáját

jelentékenyen megkönnyítette a kettős monarchia külügyeinek vezetésében beállott változás.

Andrássy nem volt elvi ellensége az Oroszországhoz való közeledésnek. Nem bízott ugyan a Pétervárról jövő békehangok őszinteségében, de úgy gondolkozott, hogy a hivatalos Oroszország barátsága csak gyengítheti a monarchia területi épsége ellen irányuló pánszláv izgatások hatását s megkönnyíti a minden percben felborulható balkáni egyensúly fenntartását is. Remélte, hogy a szövetségi viszony mérsékelni fogja az orosz politika közismert mohóságát és erőszakosságát. Vad elefánthoz hasonlította Oroszországot, melyet úgy lehet megszelidíteni, hogy melléje jobbról és balról egy-egy szelid elefántot állítanak.

A szövetség várható kedvező eredményei reményében tehát szívesen magáévá tette Bismarck gondolatát s a maga részéről is megtett mindent, hogy Sándor cárt és Goresakov kancellárt kedvező véleményre hangolja követendő politikája iránt s eloszlassa azt a keserűséget, mely a krími háború óta Ausztria nevének említésére minden orosz államférfinak torkát szorongatta. Mindjárt első hivatalos megnyilatkozásával, nov. 23. kelt köriratával eloszlatta a gyanakvó orosz kancellár aggodalmát s meggyőzte őt békés szándékainak őszinteségéről. Még jobb benyomást keltett a galíciai lengyel autonómia kérdésében tanúsított magatartásával, melynek túlságosan szabadelvű megoldása különben Bismarckot is élénken aggasztotta. Amikor pedig Vilmos főherceg jól sikerült pétervári látogatása (1872 júl.) külsőleg is helyreállította az uralkodóházak között 1855. megszakadt érintkezést,

semmi akadály sem volt többé, hogy a három állam között kialakult barátságos viszonyt az államfők összejövetelével is megpecsételjék.

A híres három császár-találkozót (1872 szept. 5—11.) eredetileg csak kettősnek tervezték. Az első megállapodás szerint csak Ferenc Józsefnek és Vilmos császárnak kellett volna Berlinben találkoznia. Ezt a tervet azonban nyomban felmerülése után megtoldották a cár meghívásával, aki a legnagyobb örömmel és készséggel vállalkozott az útra. A nagy fényvel végbement császári összejövetel politikai jelentőségét még fokozta az a körülmény, hogy mind a három uralkodó külügyminiszterének kíséretében jelent meg. Bismarck, Andrássy és Gorcsakov szándékosan kerültek a közös tanácskozást, de négy szemközt annál élénkebb eszmecseréket folytattak a béke megóvásáról és a status quo fenntartásáról. Tanácskozásaik teljes eredménnyel jártak. Formális szövetségkötésre ugyan nem került a sor, mert egyik fél sem akarta korlátozni cselekvési szabadságát. Mint Gorcsakov mondotta utólag: «Ez a béke és kiengesztelődés műve volt; semmi irka-firka, semmi jegyzőkönyv, semmi pozitív kötelezettség, mely csökkenthetné cselekvési szabadságunkat; egyszóval semmi a diplomáciai levéltárak számára, hanem az erkölcsi siker, az végtelen.» A három államfő és miniszterei megegyeztek, hogy közösen fognak küzdeni a békéért és az erősödő «Internationale» által veszélyeztetett trónok és a monarchikus elv megszilárdításáért. Legtöbb oka mégis az osztrák-magyar külügyminiszternek lehetett a megalégedésre. Férfias és nyílt jellemével

és megnyerő modorával egészen a maga részére hódította Sándor cárt s az örökké gyanakvó és hiú Gorcsakovot s keresztül tudta vinni, hogy a *status quo* és a *non interventio* elvét a török birodalomra és a balkáni kérdések egész komplexumára is kiterjesztették.

A berlini császártalálkozásnak mintegy folytatását és kimélyítését jelentette Vilmos császár pétervári (1873 ápr.) és Sándor cár bécsi látogatása (1873 jún.). A pétervári látogatás legkiemelkedőbb eredménye egy katonai egyezség kötése volt, melyben a két uralkodó kölcsönös védelmet ígért egymásnak egy harmadik részről jövő támadás ellen. A bécsi találkozón is szóba került hasonló szellemű katonai konvenció aláírásának a terve, de utóbb mégis eltekintettek tőle. Megelégedtek a jún. 6. kelt schönbrunni egyezmény-nyel (entente), mely a két állam kölcsönös viszonyának alapelveül a megértést, támadás esetére pedig a közös védelmet jelölte meg. Ami keserűség még ezen látogatások után is fennmaradt Oroszország és a kettős monarchia viszonyában, azt teljesen eloszlatta Ferenc Józsefnek Andrássy társaságában tett pétervári látogatása (1874 febr. 11—27.), mely meggyőzően dokumentálta az egész világ előtt a két állam tökéletes kiengesztelődését és zavartalan egyetértését.

A három császár-viszony létrejöttével megkezdődött a hatalmak új csoportosulása. Az új alakulás külső összetételében a szentszövetség korának reminiscenciáit idézte vissza, de lényegében és céljaiban erősen különbözött tőle. Az új szentszövetség létrehozását nem misztikus ábrándok és elvont elméletek, hanem a gyakorlati

politika követelései sugallták; megalkotói nem tűztek magok elé lehetetlen feladatokat, hanem egyszerűen védeni akarták a békét és Európa monarchikus rendjét a Kelet, Franciaország és az Internationale részéről fenyegető veszedelmekkel szemben. Eleinte ment is a dolog. Az egyesült hatalmak ellentétes érdekei lépten-nyomon kiütköztek ugyan, de megértéssel és ügyes diplomáciával mindig sikerült elsimítani az ellentétet. A három császárság imponáló súlyával döntő befolyást nyert Európa ügyeire. A vezető miniszterek igyekeztek is minden kínálkozó alkalommal kifejezésre juttatni tökéletes egyetértésüket. Így pl. Mac Mahon elnökségének elismerésében (1873 máj.). Már nehezebben ment a spanyol köztársasági és karlista mozgalmakkal szemben való állásfoglalás. Csak Andrassy ügyességén és tapintatán múlt, hogy a három császár-viszony mindjárt az első keményebb próbánál hajótörést nem szenvedett. Az ő közvetítő indítványára törvényesnek ismerték el Serrano tábornok ideiglenes kormányát (1874 júl. 30.), majd a murvideói választás után (1874 dec. 29.) az uralomra jutott XII. Alfonz királyságát (1875 jan. 20.).

### III.

De bármily kitünő szolgálatokat tett a három császár-viszony az európai béke ügyének, bármennyire előmozdította Közép- és Keleteurópa államainak benső konszolidációját, volt neki egy óriási fogyatkozása, mely hamarosan véget vetett életének. Az új szentszövetség épúgy, mint a régi, mesterséges alkotás volt ; a fejedelmek és államférfiak akarata s nem az egyesült államok azonos érdekűsége hozta létre ; gyökerei nem a népek érzelmi közösségének életet fakasztó rétegeiből táplálkoztak, hanem csupán a pillanatnyi meg-egyezések siványán tengődtek. Ezért nem is lehetett hosszú életű. Mihelyt életbevágó döntésre került a sor, a természetellenes alkotásnak össze kellett roppannia s a merőben ellentétes érdekű államok útjainak szét kellett válnia. Az elhidegülés először Oroszország és a német birodalom között következett be és pedig épen abból az ügyből kifolyólag, amely Bismarckot elsősorban sarkalta a három császár-viszony megteremtésére.

Oroszország az 1870—71-iki nagy mérkőzés idején tanúsított semlegességével nagy mértékben hozzájárult a német fegyverek sikeréhez. Gorcsakov csak későn eszmélt rá, hogy a német birodalom jobban megerősödött, Franciaország pedig jobban meggyengült, mint szeretne volna.

Efelett érzett bosszúságát nem is igyekezett rejtgetni. Mindenáron észre akarta vétetni a világgal, hogy Franciaország újabb megalázását nem fogja szó nélkül tűrni. Annyira ment tapintatlanságában, hogy kevéssel a berlini találkozó után ezt a nyilatkozatot bocsátotta világgá: «Európának szüksége van egy erős Franciaországra.» Még jobban kimutatta ellenséges érzületét, amikor 1875 tavaszán váratlanul újabb német-francia háború réme jelent meg Európa politikai horizontján.

A márc. 12-én megszavazott Cadres-törvény, mely három helyett négy zászlóaljat osztott be egy ezredbe s ezzel az egyszerű intézkedéssel 144,000 emberrel emelte a francia hadsereg létszámát s a kulisszák megett serényen folyó intrikák komoly aggodalmakat ébresztettek a német sajtóban. A «Kölnische Zeitung» ápr. 5. és a kancellárhoz közelálló «Post» 8-iki cikkei a közeli háború borús sejtelmével voltak tele. A cikkek óriási feltűnést és izgalmat keltettek. Még jobban elmérgesítette a helyzetet Bismarck egyik bizalmasának, Radowitznak a berlini francia nagykövet előtt tett nyilatkozata, melyből Franciaországban azt olvasták ki, hogy Németország tényleg támadni akar, hogy a köztársaságnak ne legyen ideje a megerősödésre. Decazes herceg francia külügyminiszter Európához appellált az állítólagos támadási szándék ellen. Tiltakozó jegyzékével, valamint a «Times» máj. 6-iki számának egyik sugalmazott cikkével elsősorban Oroszországra és a Bismarck tekintélyére féltékeny és a hiú Gorcsakovra akart hatni. Bár, mint utólag kiderült, az egész háborús vaklármának mindössze



annyi alapja volt, hogy Moltke és a vezérkar a bosszút lihegő Franciaország lázas készülődésének láttára tisztán akadémikus formában felvetette a preventív háború célszerűségét, aminek gondolata ellen azonban Bismarck hevesen tiltakozott, az orosz kancellár mégis kapva-kapott a békebíró hálás szerepén. Sándor cár kíséretében megjelent Berlinben (máj. 10—13.) és hosszas fejtegetésekkel igyekezett eloszlatni német kollégájának harcias szándékait, amelyek egyszerűen nem léteztek. Ennek ellenére máj. 12-iki körjegyzékét mégis ezekkel a híresekké vált szavakkal vezette be: *«Maintenant la paix est assurée»*. Mintha egyedül az ő bölcsessége és erélye mentette volna meg Európát egy újabb háború borzalmaitól. A vaskancellár sohasem bocsátotta meg ezt a csúf orvtámadást.

Az orosz-német viszonyok megromlását nyomon követte az osztrák-magyar és orosz elhidegülés. Mert bármennyire hangoztatták Sándor cár és kancellárja békeszeretetőket, bármilyen őszinte elismeréssel adóztak Andrássy egyéni szeretetreméltóságának és politikai kiválóságának, sem erejük, sem akaratok nem volt hozzá, hogy szakítsanak a hagyományos balkáni politikával. A konstantinápolyi követi állomáson továbbra is meghagyták Ignatjef tábornokot, az eszközökben nem válogató nagyorosz és pánszláv-politika legjellegzetesebb képviselőjét, akit maguk az elámitott törökök is az «Ab-ul-Kerb» a «hazugság atyja» jelzővel illettek s aki Andrássy szerint a «zavart keltő diplomatáknak» egész iskoláját nevelte fel keleten. Ignatjef egyszerűen nem vett tudomást a hivatalos pétervári politika és a mon-

archia viszonyában beállott változásról. Zavar-  
talanul dolgozott tovább a török birodalom lét-  
alapjainak megrendítésén és az orosz befolyás  
erősítésén. Aknamunkájának sikerét nagy mér-  
tékben megkönnyítette Abd-ul-Aziz szultán  
(1861—1876.) tunyasága és a török államférfiak  
hihetetlen rövidlátása. Még Ali pasa, a régi rezsim  
utolsó nagytehetségű politikusa is († 1871 szept. 6.)  
kimondottan oroszbarát politikát folytatott. Az  
örökébe lépett Mahmud Nedim pasa pedig csak  
egyszerű eszköz volt a hatalmas orosz követ  
kezében. Ignatjef, a szultán és tanácsadói feltét-  
len bizalmának birtokában úgyszólván a szemök  
láttára szőhette tovább veszedelmes terveit a  
birodalom békéjének megbontására és egy újabb  
orosz-török háború felidézésére. Ügynökeivel el-  
árasztotta az összes európai török tartományokat  
s állandóan szította a keresztény alattvalók  
elégületlenségét. A pánszláv egyesületektől, külö-  
nösen a moszkvai «szláv jótékonysági egylettől»  
rendelkezésre bocsátott bőséges anyagi eszközök  
és a hagyományosan rossz török gazdálkodás és  
kizsaroló adórendszer, melynek terhét elsősorban  
a keresztények érezték, gondoskodtak róla, hogy  
izgatásai termékeny földbe hulljanak. Csak jel-  
adásra volt szükség, hogy a gondosan előkészített  
mozgalom egy általános felkelésben robbanjon ki.  
A jeladás nem váratott magára sokáig.

1875 nyarán (júl. 11.) Hercegovina Nevesinje  
nevű kerületében veszedelmes lázadás támadt,  
mely a török hatóságok energiátlansága követ-  
keztében csakhamar átharapózott a szomszédos  
Boszniába is. A földesurak kíméletlensége és a  
túrhetetlenül súlyos adórendszer miatt végletekig

elkeseredett keresztények (rajahk) el voltak tökélve, hogy kivívják szabadságukat vagy egy szálig meghalnak. A helyzet annál veszélyesebb volt, mivel a boszniai és hercegovinai események hírére a pánszláv agitátoroktól felbújtott Szerbia és Montenegró is mozgolódni kezdett. Alapos volt tehát a félelem, hogy az egész Balkán tüzet fog s Európának akarva nem akarva újra foglalkoznia kell a keleti kérdéssel.

A Balkánon megindult események igen nehéz feladat elé állították Andrássyt, mint a szomszédság révén elsősorban érdekelt nagyhatalom külügyminiszterét. Egyidejűleg csitítania kellett a bécsi katonai köröket, melyek a rögtöni annexió mellett kardoskodtak, türtőztetnie a beavatkozásra kész és hódításokra sóvárgó Szerbiát és Montenegrót és végül küzdenie kellett Gorcsakov ellen, aki majd teljes autonómiát követelt a két lázadó tartomány számára, majd meg a három császár-viszony hatalmainak együttes és erélyes fellépését sürgette, hogy útját vágja a kettős monarchia cselekvési szabadságának. Andrássy azonban nem engedett. Először semlegességi nyilatkozatra szorította a két berzenkedő balkáni fejedelemséget, azután Bismarck hathatós támogatásával kalandos terveinek feladására bírta Gorcsakov herceget és elismertette vele azt az elvet, hogy a balkáni ügyek menetébe, mint szomszédos államnak *elsősorban* a kettős monarchiának van joga beleszólni.

Csak ezen előzetes feltételek sikeres rendezése után foghatott bele a békeszerzés nehéz munkájába. Dec. 30-iki reformjegyzékében részletesen kidolgozott programot tárt a porta elé a meg-

ingott benső rend megszilárdítására és az elégületlenség okainak megszüntetésére. A nagy körültekintéssel készült jegyzék valamennyi hatalom részéről helyesléssel találkozott; csupán az orosz befolyás erősödésétől rettegő Anglia támasztott vele szemben nehézségeket. A tory Disraeli-kabinet csak közel egy hónapi halogatás után adta meg hozzájárulását. Emiatt a jegyzék erősen megkésve csak 1876 jan. 31. jutott Resid pasa külügyminiszter kezébe.

Mialatt a diplomáciai tárgyalások folytak, Boszniában és Hercegovinában egyre jobban elmérgesedett a helyzet. A felkelés napról-napra nagyobb arányokat öltött; a pánszláv agitátoroktól és a szerb *omladina* embereitől állandóan bujtogatott felkelők hallani sem akartak többé a török uralom alá való visszatérésről. A dec. 12-iki fermán és febr. 23-iki reformiradék teljesen hatástalan maradt. Sőt 1876 tavaszán az eddig nyugodt bulgár részekre is átterjedt a felkelés. A felkelés közvetlen okául a Kaukázusból áttelepített cserkeszek erőszakoskodásai szolgáltak. A törököket roppant elkésérettette ez az újabb hűtlenség. A *básibozuk* (irreguláris csapatok) megrohanták a védtelen bulgár falvakat és hallatlan kegyetlenkedéseket követtek el. (*Bulgarian atrocities*). Általában a harc mindinkább a faji és vallási irtóháború jellegét öltötte magára. Ennek egyik megnyilvánulása volt, hogy Szalonikiben a fanatizált török lakosság meggyilkolta a francia és német konzult. (Máj. 6.)

A szaloniki események újabb lépésre indították a három császár-viszony államait. Andrásy, Bismarck és Gorcsakov újabb tanácskozásra jöttek

össze Berlinben (máj. 10—13.). A tanácskozáson Gorcsakov egyenesen Törökország fölosztását javasolta s Andrásynak csak nehezen sikerült őt rábírnia, hogy szándékától elálljon. Feldarabolás helyett egyelőre egy memorandum küldésében állapodtak meg (máj. 12.), amelyben a fölkelők megbékéltetése, a menekülők hazaszállítása és a szükséges reformok előkészítése céljából két hónapi fegyverszünet engedélyezését követelték a portától. Csakhogy a memorandumnak ugyanaz lett a sorsa, mint a reformjegyzéknek. Az angol kormány vonakodott hozzájárulni átadásához, mert azt hitte, hogy ezzel csak újabb biztatást adnak a felkelőknek. Ebből újabb diplomáciai huza-vona támadt, mely csak akkor jutott nyugvópontra, mikor a konstantinápolyi események váratlanul új irányba terelték a folyamatban lévő fejleményeket.

A török fővárosban ugyanis már régóta rossz szemmel nézték Abd-ul-Aziz szultán tehetetlenségét és az idegen hatalmak folytonos beavatkozásait a birodalom ügyeibe. Különösen Mahmud Nedim pasa nagyvezér oroszbarát politikája és a vigasztalan pénzügyi helyzet keserített el sok török hazafit. A rossz gazdálkodás következtében az államadósság rohamosan emelkedett úgy, hogy 1875-ben már meghaladta az öt milliárd frankot. Más menedék hiányában kénytelenek voltak felére leszállítani a kamatokat, de a szultán magánvagyonához tartozó 144 millió frankot kivették ezen rendelkezés alól. Ez a kivételezés annál inkább szemet szúrt, mivel a szultán ugyanakkor óriási összegeket pazarolt balletekre, kakasviadalokra és más haszontalan szórakozásokra.

Betetőzte a bajt a vezető állásban lévő államférfiak tökéletes tehetetlensége és romlottsága. Ignatjef, a porta rossz szelleme hatalmasabb volt, mint bármikor valaha. A boszniai és bulgár események kitörésig érlelték a régóta erjedő elégtelenséget. Máj. 10-én a szofták nagyarányú tüntetést rendeztek és új kormány kinevezésére kényszerítették a szultánt. Mivel azonban az új kormány tagjai féltek Abd-ul-Aziz haragjától, Husszein Arni pasa hadügyminiszter és Midhat pasa ösztönzésére elhatározták, hogy megfosztják őt trónjától. Május 30-án csakugyan lemondásra kényszerítették s unokaöccsét V. Murádot ültették helyére.<sup>1</sup>

Abd-ul-Aziz letétele ismét új helyzetet teremtett. A berlini memorandum elveszítette aktualitását, mert az új szultánnak előbb időt kellett engedni, hogy maga próbálja meg a szükséges reformok életbeléptetését. De mielőtt erre kerülhetett volna a sor, Szerbia és Montenegró beavatkozása ismét új irányba terelte az eseményeket. Milán és Nikita fejedelmek nem tudtak tovább ellenállani a sok oldalról jövő biztatásnak; júl. 2-án hadat üzentek a portának. Hadbavonulásuk egyszerre fölszabadította a pánszlávizmus eddig lekötött erőit. Csernajevo tábornok példájára az orosz önkéntesek százával özönlöttek Szerbiába és Montenegróba. Az orosz közvélemény mind hangosabban kezdte követelni az elnyomott testvérek felszabadítását. Sándor cár

<sup>1</sup> Abd-ul-Azizt néhány nappal később — jún. 4. — holtan találták hálósobájában. Valószínűleg meggyilkolták.

egyelőre még erősen ragaszkodott a békés megoldás eszméjéhez, de alapos volt a félelem, hogy előbb-utóbb őt is magával ragadja az ár. A három császár-viszony mesterséges találmánya recsegettropogott és minden pillanatban összeomlással fenyegetett.

A német politika mindent elkövetett, hogy a monarchia és Oroszország könnyen végzetessé válható szembekerülését megakadályozza. Azért felvetette Ferenc József és II. Sándor, valamint külügyminisztereik újabb találkozásának eszméjét. A találkozás júl. 8. meg is valósult a csehországi Reichstadtban és következményeikben messze kiható megállapodásokra vezetett. Andrásy eddigi álláspontjával ellentétben elvileg hozzájárult a török birodalom felosztásának tervéhez. Arra az esetre ugyanis, ha a folyó háborúban Törökország lenne a vesztes fél, a következő fontos változtatásokban egyezett meg Gorcsakovval: Bulgária, Rumélia és Albánia autonóm fejedelemségekké, Konstantinápoly szabad várossá lesznek; Thesszáliát és Krétát Görögország kapja, Szerbia Boszniában a Drina mentén és a novi-bazári kerületben, Montenegró Hercegovinában területnagybodást nyernek; a két török tartomány megmaradt részeit Ausztria-Magyarország annektálja, míg Oroszország Besszarábiával és kisázsiai Törökország tartományaival kárpótolja magát. Kikötötték még, hogy ez a megegyezés a legszigorúbb titokban tartandó valamennyi hatalom előtt. Még Bismarckot is csak később értesítették tartalmáról.

A reichstadti határozatok csak arra az esetre szólottak, ha a háború Törökország vereségével

végződnek. Csakhogy ennek az ellenkezője látszott valósulni. Abdul Kerim pasa Knasevácnál (aug. 5.) és Alexinácnál (szept. 1.) érzékenyen megverte és Deligrádra vetette vissza Milán fejedelm hadait. Az alexináci győzelmet megelőző napon Konstantinápolyban is nagyjelentőségű esemény történt, mely döntő kihatással volt a későbbi események alakulására. A nagyvezér egy orvosi bizottság véleménye alapján V. Murádot tartós elmezavar címén trónvesztettnek nyilvánította és fivérét, II. Abd-ul-Hamidot kiáltotta ki utódjává. A hatalmak azonnal elismerték az új szultánt és egyúttal a bajba jutott szerbekért aggodó Oroszország ösztönzésére egyhónapi fegyverszünet engedélyezését kérték tőle. Abd-ul-Hamid azonban a kivívott győzelmek után nem volt hajlandó fegyverszünetet engedélyezni a lázadó hűbéresnek. Amikor hosszas sürgetés után mégis hajlott reá, olyan súlyos feltételekhez kötötte, hogy Szerbiának lehetetlenség volt elfogadnia. Emiatt az orosz közvélemény egyre idegesebbé és türelmetlenebbé vált. A pánszlávizmus hívei, akiknek élén maga a cárné és a trónörökös állottak, minden lehetséges eszközzel részvétet igyekeztek ébreszteni a «szenvedő testvérek» iránt. Az önkéntesek özönlése még nagyobb arányokat öltött. A felelőtlen izgatóktól állandóan tüzelt közvélemény hatása alatt a felelős tényezők is kezdtek megingani békés szándékaikban. Goresakov azt hitte, hogy elérkezett Törökország feldarabolásának óhajtott ideje s mindenképen igyekezett meggyőzni Andrássyt a reichstadti határozatok végrehajtásának szükségességéről. De az osztrák-magyar külügyminiszter még nem látta elérkezett-



nek a cselekvés pillanatát, azért udvarias formában bár, de határozottan visszautasította a török birodalom benső ügyeibe való beavatkozást.

Gorcsakov értett a feleletből. Láttá, hogy a keleti kérdésnek szája-íze szerint való megoldásában Ausztria-Magyarország segítségére nem számíthat. Azért ellenére akarta megoldani — Bismarck segítségével. Sándor cár Werder tábornok útján egyenesen megkérdezte a vaskancellártól, minő álláspontra helyezkednék egy orosz-osztrák-magyar háborúval szemben. Bismarck a világos kérdésre világos feleletet adott: «Ha Oroszország és Ausztria között a béke fenntartása lehetetlenné válnék, akkor mi ugyan elviselnők, hogy barátaink egymással szemben csatákat nyerjenek vagy veszítsenek, de nem viselhetnők el azt, hogy közülök az egyik oly súlyosan megsebesíttessék, hogy nagyhatalmi állása veszélyeztetve legyen.» Ez a nyilatkozat megpecsételte a három császár-viszony sorsát, mert világosan kimondotta, hogy Németország kenyértörés esetén Ausztria-Magyarország oldalán foglalna állást.

Bismarck felelete után nem maradt más választás, mint visszatérni az első kísérlethez: a monarchia aktiv vagy passzív közreműködésével oldani meg a keleti kérdést. Az idő sürgetett. A törökök okt. 29. elkeseredett harc után hatalmukba kerítették az alexináci sáncokat, elfoglalták Djunist s ezzel megnyitották maguk előtt az utat Belgrád felé. Milán kétségbeesve kérte a cár közvetítését. Cselekedni kellett, mert különben örökre eljártották a balkáni szlávok bizalmát és rokonszenvét. A cár az egységes orosz közvélemény nyomása alatt 48 órára szóló ultimátummal kéthónapos

fegyverszünetet csikart ki a tönkrevert Szerbia javára. De ez csak ideiglenes megoldást, a végleges rendezés elodázását jelentette. Nem hozta meg a döntést a konstantinápolyi nagyköveti konferencia sem (dec. 12. — 1877. jan. 20.), melynek messzemenő követeléseit teljesen paralizálta a Midhat pasa nagyvezér sürgetésére kiadott szabadelvű alkotmány (dec. 23.). A türelmüket vesztett pánszláv körök kezdték unni a félrendszabályokat és fegyveres beavatkozásra izgattak. De a fegyveres megoldásnak elengedhetetlen előfeltétele volt a kettős monarchia semlegességének biztosítása. Ebből a belátásból fakadt a budapesti titkos konvenció (1877 jan. 15.), mely a monarchia semlegességét ahhoz a feltételhez kötötte, hogy az oroszok Szerbiát, a novi-bazári szandzsákot és Montenegrót semleges zónának tekintik. Még fontosabb kikötést tartalmazott a konvencióhoz csatolt pótegyezmény, mely a török birodalom széthullása esetén aktuálissá váló területváltozásokra vonatkozott. Andrássy, mint már előbb Reichstadtban, újólág elismertette a monarchia elsőbbségi jogát Bosznia és Hercegovina megszállására arra az esetre, ha a két tartománynak török fenhatóság alatt tartása lehetetlenné válnék.

A budapesti konvenció elhárította a fegyveres beavatkozás legnagyobb akadályát. Csak még Romániától kellett kieszközölni az orosz seregek átvonulásának megengedését. Az ápr. 16-iki szerződés tisztázta ezt a kérdést is. Az út nyitva állott a Balkán és Konstantinápoly felé. Sándor cárnak, még ha meg is lett volna hozzá az akarata, lehetetlen volt többé visszavonulnia. Tekintélye és

birodalmának presztizise forgott kockán. Haladnia kellett tovább az úton, melyre részben akarata ellenére, a pánszláv áramlat kényszerítő nyomása alatt lépett. Ápr. 24. megüzente a háborút. Oroszország ujjongott s tele volt a gyors és megsemmisítő győzelem reményével. Még Gorcsakov is ilyen fellengzős kijelentésre ragadtatta magát: «Sapkáinkkal fogjuk őket agyonütni.»

Az első hetek eseményei igazolni látszottak a vérmes reményeket. Miklós nagyherceg serege már jún. 27. átlépte a Dunát, megszállotta Bulgáriát, sőt Gurkó tábornok lovasai a Sipkaszoros megszállása után (júl. 19.) egészen Drinápolyig száguldoztak. Kisásziában is kedvezett a szerencse. Lorisz Melikov több szerencsés ütközet után már Örményország fővárosát, Erzerumot fenyegette. De ekkor hirtelen megfordult a hadiszerencse. Ozmán pasa Plevnánál egymás után kétszer megverte Krüdener tábornok seregét (júl. 20. és 30.) és a mesteri módon megerősített Plevnából állandóan fenyegette az oroszok előrenyomulását. Mivel ezzel egyidejűleg Szulejmán pasa hatalmába kerítette a Sipka-szorosban lévő orosz hadállásoktól délre emelkedő magaslatokat (aug. 21.), az előnyomulás teljesen megakadt. A Plevna ellen intézett támadások sorra megghiúsultak. A biztos győzelmében elbizakodott orosz hadvezetőség kénytelen volt az eddig lenézett Románia segítségéért könyörögni, mely közben független államnak nyilvánította magát (máj. 22.) és kénytelen-ségből katonai konvenciót kötött a cárral. A nyomasztó orosz-román túlerőnek aztán sikerült közel félévi harc árán megtörni a «plevnai oroszlán» ellenállását és újra megnyitni az utat a Balkán-

hegységen át. A nehéz harcokban kimerült török csapatok ellenálló ereje hirtelen összeroppant. Az orosz sereg előnyomulása most már diadalmenné alakult át, mely Filippolon és Drinápolyon át Rodostóhoz, a Márványtenger partjára vezetett. Hogy teljes legyen a veszedelem, az 1877 febr. 28. megbékélt szerbek is újra akcióba léptek s elfoglalták Nist és Pirótot, a montenegróiak pedig Antivárit.

A minden oldalról szorongatott szultán békéért könyörgött, melyért azonban igen nagy árt kellett fizetnie. A győztes orosz diplomácia ugyanis a drinápolyi fegyverszünetben (jan. 31.) és a sanstefanói békében (márc. 3.) egészen önkényesen és kizárólag a saját érdekeit tartva szem előtt, rendezte a balkáni ügyeket. Még a reichstadti és budapesti megállapodásokról is teljesen megfeledkezett. Csak arra volt gondja, hogy magának minél bővebb részt juttasson a zsákmányból s amellet illően megjutalmazza csatlósait. A béke értelmében Oroszország megkapja Besszarábiát, Batumot, Karszot, Ardahánt, Bajazidot s azonfelül kap 310 millió rubel hadikárpótlást: Szerbia, Montenegró és Románia teljes függetlenséget nyernek. Bulgária Kelet-Ruméliával és Macedónia északi részével egyetemben adófizető autonóm állammá alakul; végül a többi, még török kézen maradt keresztény tartomány, így Bosznia-Hercegovina is, a hatalmak ellenőrzése alá helyezett önkormányzatot kap.

Oroszország tehát a sanstefanói békével megoldotta a keleti kérdést. Törökországot egyszerűen törölte az európai államok sorából. Csak Konstantinápolyra nem merte még rátenni a kezét.

Könnyű volt azonban belátni, hogy Európa nem fogja szó nélkül hagyni ezt az önkényes és egyoldalú rendezést. Az ősi vetélytárs, Anglia már is erősen nyugtalankodott. A Disraeli-kabinet még 1876 nyarán egy hajóhadat küldött a Tenedos átellenében fekvő bezikai öbölbe. A drinápolyi fegyverszünet hírére pedig komoly készüléket tett, hogy szükség esetén fegyverrel is megakadályozza az orosz tervek megvalósulását. Febr. 8. hat millió font megszavazását kérte az alsóháztól bizonyos óvatossági rendszabályok fogantatására s egyúttal az angol érdekek védelme címén Konstantinápoly alá küldötte a bezikai flottát. (Febr. 13.) Az új külügyminiszter, Salisbury még ápr. 1. kelt körjegyzékében és Beaconsfield lord ápr. 8. mondott felsőházi beszédében is igen harcias hurokat pengetett.

De nemcsak Anglia készült harcba szállani az orosz ábrándok ellen. Ausztria-Magyarországnak még több oka volt küzdeni megvalósulásuk ellen. Hiszen az orosz hegemonia állandósulása és egy orosz befolyás alatt álló nagy bulgár-szláv birodalom alakulása legfontosabb életérdekeit, nagyhatalmi érvényesülését és jövőjét fenyegette. Apró szomszédainak gyarapodása, önérzetük megduzzadása és a boszniai tűzfészek mesterséges élesztése sem maradhatott közömbös előtte. Andrásst bosszantotta az orosz diplomácia kétszínű és szószegő eljárása, mellyel túltette magát minden szóbeli ígéreten és írott szerződésen s el volt tökéltve, hogy minden rendelkezésére álló eszközzel küzdeni fog a san-stefanói békepontok végrehajtása ellen. Még a fegyveres megoldásra is készen állott. A febr. 24-iki koronatanácson 60 mil-

lió forint rendkívüli hitel kérését indítványozta s a legközelebbi delegációs ülészen meg is szavaztatta ezt az összeget (márc. 19. és 21.).

Oroszország nem csekély aggodalommal látta önző politikájának következményeit. Eleinte ugyan erélyesen csörtette kardját s kihívóan mutogatta, mintha készen állna minden támadásra, de nyugodtabb megfontolás után mégis csak be kellett látnia, hogy kifáradt és megfogyott seregével s kiürült pénztáraival egymagában nem mehet bele egy újabb háborúba. Szövetségesre pedig nem számíthatott. Németországtól sem legességnél többet nem várhatott, Anglia meg teljesen egy akaratton volt Ausztria-Magyarországgal. Az új háború tehát mindenképen óriási kockázatot jelentett volna. Így Gorcsakov hercegnek, bármennyire nehezeére esett, akarva, nem akarva, meg kellett barátkoznia az Andrássytól megpendített európai kongresszus gondolatával, mint egyetlen lehetséges móddal a háborús konfliktus kikerülésére. Mivel a gondolat más kabineteknél is rokonszenves fogadtatásra talált, a kongresszus sorsa aránylag rövid idő alatt biztosítva volt. Annál több jegyzékváltásra szolgáltatott alkalmat helyének megválasztása és tárgykörének megjelölése. Andrássy Bécsset ajánlotta; Gorcsakov pedig, mivel Pétervárt nem merte nyíltan javaslatba hozni, Baden-Baden, Bern, Brüsszel és Drezda mellett kardoskodott. Utóljára több, mint egyhónapi alkudozás után Berlinben egyeztek meg (márc. 6.).

Még nehezebb feladat volt a kongresszus munkarendjének szabályozása. Az angolok a san-stefanói béke egész szövegének revízióját követelték, míg az oroszok csak az európai vonatkozású pontokat

voltak hajlandók tárgyalás alá bocsátani. Az ebből támadt feszültség annyira kiélesedett, hogy már a kongresszus megghiúsulásától és a háború kitörésétől lehetett tartani. Csak az utolsó pillanatban sikerült megmenteni a helyzetet a Salisbury és Suvalov által aláírt londoni memorandummal (máj. 30.), mely Bajazid kivételével valamennyi ázsiai hódítását meghagyta Oroszországnak. Az angol diplomácia nemsokára szerét tudta ejteni, hogy ezért a Törökország kárára tett engedményért ugyancsak Törökország rovására kárpótolja magát. A jún. 4-iki titkos szerződéssel ugyanis jogot szerzett Cyprus szigetének kormányzására s ezzel egy újabb pillért nyert tengeri uralmának alátámasztására.

Sok akadály leküzdése után végre jún. 13. munkához láthatott a kongresszus. Ausztria-Magyarországot Andrássyn kívül gróf Károlyi Alajos berlini és báró Haymerle római nagykövetek képviselték a fényes areopágban, melynek mását a bécsi kongresszus óta nem látta Európa. Oroszország képviselőjében d'Oubril berlini nagykövet és Suvalov mellett megjelent az agg, nyolcvanéves és beteges Gorcsakov herceg is, de a fenyegető diplomáciai vereséget ő sem tudta elhárítani.

A kongresszus alapos munkát végzett; kegyetlenül megtépázta a magasan szárnyaló vérmes orosz reményeket. Mindenekelőtt szétzúzta a további hódító tervek ugródeszkájaként szánt Nagybulgáriát, Macedóniát és Trácia déli részét egyszerűen visszaadta a szultánnak. Kelet-Ruméliát szintén török tartománynak nyilvánította, de mégis azzal a hozzáadással, hogy a szultán keresztény kormányzót köteles élére állítani s kor-

mányzását egy európai bizottság által megállapítandó szervezet szerint rendezni be. Nagybulgária ezzel az elevenbe vágó amputációval a Balkánhegység és Románia közé eső területre zsugorodott össze, 165 ezer négyzetkilométerről 64 ezerre redukálódott. Újabb vereséget jelentett az orosz tervekre, hogy a kongresszus a portával szemben továbbra is függő viszonyban hagyta a fejedelemséget s kötelezte a cárt, hogy kilenc hónapon belül összes csapatait vonja ki belőle.

Még gyökeresebb átdolgozáson ment át a sanstefanói békének XIV. pontja, mely autonómiát helyezett kilátásba Bosznia-Hercegovinának és ezzel egyenesen kiszolgáltatta e két tartományt Szerbia és Montenegró hamu alatt parázsló hódításvágyának. Andrássynak sikerült még a kongresszus összeülése előtt meggyőzni a hatalmakat ennek az intézkedésnek káros és veszedelmes voltáról úgy az általános európai béke, mint a szomszédos monarchia különleges érdekei szempontjából. Anglia, Franciaország, a német birodalom, némi fenntartással Olasz- és Oroszország sorra késznek nyilatkoztak annak az álláspontnak támogatására, hogy miután Törökország számára lehetetlen megmenteni a két tartományt, Ausztria-Magyarországot kell megbízni a rend helyreállításával és fenntartásával. Ilyen alapos előkészítés után tette meg Salisbury angol külügyminiszter a jún. 28-iki ülésen az európai mandátum megadására vonatkozó indítványát. Az indítvány a török meghatalmazottak kivételével valamennyi jelenlevő részéről helyesléssel találkozott. Ausztria-Magyarország megbízást nyert a két forrongó tartomány annexiójára, tehát állandó



birtokbavételére. Utóbb azonban a török meghatalmazottak sürgetésére, nehogy újabb bonyodalmakat idézzon fel és veszedelembé sodorja a kongresszus egész eddigi munkáját, Andrassy egy titkos nyilatkozatot állított ki, amely szerint a birtokbavétel csak ideiglenes okkupáció lesz s a szultán felségjogai továbbra is biztosítva maradnak. (júl. 13.) Ugyancsak a jún. 28-iki ülésen tisztázódott a novi-bazári szandzsák ügye is. Andrassy kijelentette, hogy az okkupációt nem szándékozik kiterjeszteni erre a földnyelvre, de a közlekedési utak biztosítása végett felhatalmazást kért, hogy a monarchia helyőrségeket tarthasson ott. A kongresszus valóban ilyen értelemben határozott.

A két legfőbb ütközőpontnak, a bulgár és bosnyák kérdésnek kielégítő rendezése után a kongresszus tárgyalásai símán és minden különösebb zökkenés nélkül folytak tovább. Egymás után sorra kerültek a közel-kelet összes függő kérdései. Románia, Szerbia és Montenegró teljes függetlenséget nyertek. Montenegró azonfelül megkapta Antivárit, de azzal a kikötéssel, hogy nem alakítja át hadikikötővé, hadihajókat nem tarthat, tengeri rendészet és egészségügyi ellenőrzés tekintetében elismeri az osztrák-magyar monarchia illetékességét. Szerbia jórészt Andrassy erélyes sürgetésére Ószerbiában jutott jelentékeny területnyereséghez. Aránylag legrosszabbul járt Románia. Oroszország ugyanis azzal viszonzta a Plevnánál és más harctereken tett nagy szolgálatait, hogy a mocsaras Dobrudzsa átengedése fejében visszavette tőle az 1856. kényszerűségből átengedett termékeny Besszarábiát. A kongresszus

utólag azzal igyekezett megjavítani ezt az igazságtalan cserét, hogy Andrassy kezdeményezésére délfelé egész Szilisztriáig és Mangóliáig kiterjesztette az átadandó területet.

Ezen nagyjelentőségű jogi és területi megállapodásokon kívül még számos kisebb-nagyobb ügy került megvitatás alá a kongresszuson, mely épen egy hónapig, júl. 13. folytatta tanácskozásait. Berekesztésekor méltán tölthette el öröm és büszkeség létrehozóit és irányító szellemeit, Andrassyt és Bismarckot : a kongresszus békés meg egyezés útján helyreállította az alapjában meg ingott keleti egyensúlyt s elhárította Európáról egy kikerülhetetlennek látszó világháború veszedeelmét.

#### IV.

A berlini kongresszus eredménye általános megelégedést keltett Európaszerte. A három év válságaiban és állandó bizonytalanságában erősen megviselt nemzetek örömmel üdvözölték a biztonság érzetének visszatértét. Csak Oroszország elégedetlenkedett. Fájt neki nagyratörő ábrándjainak erőszakos széttépése épen akkor, amikor már elértnek hitte célját. A nagyorosz és pánszláv körök a vádak és szemrehányások özönét zúdították a nyugati hatalmakra, különösen az «áruló» Németországra és Ausztria-Magyarországra, amiért megfosztották Oroszországot győzelmes török hadjáratának gyümölcseitől. Gorcsakov ahelyett, hogy csitította volna az igazságtalan hajszát, még újabb táplálékot szolgáltatott neki annak a nyílt hazugságnak terjesztésével, hogy Németország Oroszország ellenségeinek ügyét mozdította elő. A németellenes izgatások élesebbekké váltak, mint bármikor valaha.

Ilyen körülmények között gondolni sem lehetett többé a régi értelemben vett három császárviszony visszaállítására. Oroszország a hároméves válság alatt annyira eltávolodott barátaitól, érdekei annyira ellentétes ösvényekre terelődtek, hogy csak a legnagyobb jóakarat és megértés tudták volna áthidalni a tátongó mélységeket. Csak-

hogy a kongresszus utáni orosz politika éppen ezt a két kelléket nélkülözte a legteljesebb mértékben. Hiszen még a különben jóakarátú és békés szándékú Sándor cár is egészen a pánszláv érzelmű és németgyűlölő Miljutin hadügyminiszter és Lobanov herceg konstantinápolyi nagykövet befolyása alá került és ép oly kifogyhatatlan volt a Németország elleni keserű kifakadásokban, mint kancellárja. Bismarckot egyénileg is nagyon bántották ezek az igazságtalan támadások, melyekre a kongresszuson játszott «becsületes alkusz» szerepével éppen nem szolgált rá. Hiszen még évek múlva is nyugodt öntudattal mondhatta kongresszusi magatartására célozva: «Körülbelül úgy viselkedtem, mintha én lettem volna a negyedik orosz meghatalmazott.» (1888. febr. 6.) Még jobban bántotta őt az az elbizakodottság, mellyel Oroszország a kongresszusi határozatok végrehajtására vonatkozó tárgyalásoknál Németországtól minden orosz igénynek feltétlen támogatását várta és minden neki nem tetsző állásfoglalását égbekiáltó hálátlanságnak bélyegezte. Már pedig a vaskancellár semmi kedvet sem érzett magában ahhoz, hogy Sándor és Gorcsakov herceg kétes értékű támogatásáért áldozatul dobja oda Ausztria-Magyarország barátságát. Érzületét nem is igyekezett nagyon rejtegetni. Eléggé érthető formában kifejezésre juttatta, hogy nem hajlandó tüskön-bokron át követni az orosz diplomácia tekervényes ösvényeit. Sándor cár annyira zokon vette Bismarck ellenkezését, hogy 1879 aug. 15. valósággal fenyegető levelet intézett császári nagybátyjához. A levél hatását még fokozták a nyugatlengyelországi nagyszabású csapatösszevonások,

melyek az adott körülmények között csak a német birodalom ellen irányulhattak. Ugyanakkor megbízható hírek érkeztek arról, hogy Oroszország együttes támadásra hívta fel a francia köztársaságot Németország ellen.

A válság siettette Bismarck elhatározását. Választania kellett Ausztria-Magyarország és Oroszország között. A helyzet úgy alakult, hogy a megalkuvás és az ellentétek tompítása mit sem használt többé. A külpolitikai tendenciák lépten-nyomon kiütköző összeférhetlensége mellett nem lehetett megismételni 1872-öt. A döntés annál sürgetőbb volt, mivel a kancellár megértő munkatársa, az osztrák-magyar külügyminiszter visszalépni készült.

Bismarck tulajdonképpen már évekkel előbb megcsinálta magában a számítást. Külpolitikai orientációja 1866 óta úgyszólván észrevehető kilengések nélkül állandóan az osztrák-magyar-német szövetség felé mutatott. Hogy ennek dacára mindezideig késett a szövetség formális megkötésével, azt elsősorban Vilmos császár dinasztikus és baráti érzelmeire való tekintetből tette. Jól tudta, milyen nehezen adná beleegyezését az ősz uralkodó egy olyan szövetség megkötéséhez, melynek éle unokaöccsének és barátjának birodalma ellen irányul. De az aug. 15-iki levél után nem volt többé helye halogatásnak. Az orosz-francia szövetségnek, melynek létrejöttéről mint egészen közeli lehetőségről suttogtak, nem volt szabad hátvéd nélkül találni Németországot.

Bismarck cselekedett. Az aug. 27. és 28-iki gasteini összejövetelen nagyjából megegyezett Andrássyval a kötendő szövetség tartalmára

nézve. Először ugyan védő és támadó szövetség, sőt szorosabb államjogi kapcsolat létesítésére gondolt, de utóbb meghajolt az osztrák-magyar külügyminiszter érvei előtt s beleegyezett egy élével Oroszország ellen forduló védelmi *alliance* kötésébe. A szövetség vázának megszerkesztése után engedélyt kért a császártól, hogy Bécsbe mehessen s tovább tárgyalhasson Andrássyval. De a császár, aki épen a napokban (szept. 3.) találkozott unokaöccsével Alexandrovóban, még mindig habozott. Csak hosszas rábeszélés után volt rávehető, hogy megengedje a tárgyalás fonalának felvételét (szept. 17.). Bismarck azonnal élt is az engedéllyel. Bécsbe sietett, ahol haladéktalanul érintkezésbe lépett az uralkodóval és Andrássyval (szept. 20.). A nagyfontosságú, valóban sorsdöntő tanácskozások három teljes napot vettek igénybe. A két nagy államférfi lelkiismeretesen mérlegre vetett minden pro- és kontra-érvet, mielőtt végleg döntött volna a szövetség tartalmáról és formájáról. Végre szept. 24. jelenthette Andrássy, hogy a tervezet teljesen készen áll, csak az uralkodók jóváhagyását és a hivatalos megerősítést várja. De Vilmos császár ellenkezése váratlanul újabb nehézségeket támasztott. Az agg uralkodó sokáig tusakodott magával: a szövetség jóváhagyását árulásnak vélte Oroszország és szeretett unokaöccse ellen. Bismarcknak rendkívül nehéz és idegölő harcot kellett kiállnia, hogy eloszlassa császári urának lelkiismereti aggályait, megtörje ellenállását. Hiába sorakoztatta fel az érvek egész tömegét, hiába hívta segítségül Moltke tábornokot, a császár hajthatatlan maradt; tudni sem akart az eléje terjesztett szövetségi szerződés jóváhagyá-

sáról. Utóljára, más eszköz hiányában az egész miniszterium lemondásával és a saját visszavonulásával fenyegetőzött a kancellár. Ez hatott. A személycserétől irtózó fejedelem megadta beleegyezését a szövetségi akta aláírásához, ami okt. 7. meg is történt Bécsben. Német részről Reuss herceg nagykövet, részünkről pedig a külügyminiszter végezte az aláírást, akinek ez volt egyúttal az utolsó hivatalos ténykedése. Másnap már Haymerle bárónak engedte át a helyét. De a szövetség sorsa még mindig nem volt biztosítva. Vilmos császár csak újabb hosszas kérésekre és Moltke érveinek súlya alatt megtörve adta meg hozzá ratifikációját. (Okt. 16.) De mindjárt sietett is lelkiismeretén könnyíteni azzal, hogy sajátkezű levélben értesítette Sándor cárt a szövetség létrejöttéről és biztosította tisztán védelmi jellegéről. (Nov. 4.)

Az osztrák-magyar-német szövetség az elasztikus és folytonos kompromisszumokat igénylő három császár-viszonytal szemben határozott körvonalú és határozott célok felé beállított hatalomcsoportosulást jelentett, melynek megvolt az a nagy erőssége is, hogy a szövetkezett birodalmak tartós érdekközösségén, nem pedig az uralkodók rokonszenvéen vagy az államférfiak helyzet szerint változó kombinációin nyugodott. Létrejötté egyfelől jelentékenyen erősítette a központi hatalmak állását kifelé, másfelől újabb hathatós biztosítékkal támasztotta alá az európai békét. Ez okból Európaszerte meglelégedéssel, sőt örömmel vették tudomásul születését. Még a mindig gyanakvó Franciaország sem látott benne mást, mint a béke újabb kezességét. Anglia meg egyenesen úgy

üdvözölte, mint a békebontó Oroszország féken-  
tartásának legbiztosabb eszközét. Azért nemcsak  
hogy meglelégedéssel szemlélte létrejöttét, hanem  
hosszú időn át kétségtelen jóakarattal előmozdí-  
tani is igyekezett megizmosodását és kifelé való  
érvényesülését.



## V.

A kettős szövetség éle kimondottan Oroszország ellen irányult. Tehát csak kelet felé adta meg a birodalomnak a szükséges hátfedezetet, ellenben nyugaton a bosszút szomjazó francia köztársaság részéről fenyegető nagyobb veszedelem előtt továbbra is nyitva tartotta az ajtót. Bismarck nem érthette be ezzel a féleredménnyel. Az ő szeme előtt olyan szövetségi rendszer felépítése lebegett, amely bármely oldalról jövő támadással szemben védelmet nyújt hazájának. A «szövetségek lidérce» («*cauchemar des coalitions*») nem hagyta nyugodni; folyton új lehetőségek és kombinációk keresésére ösztönözte. A kettős monarchiához hasonló hű és megbízható szövetségest akart szerezni nyugaton is. Miután pedig Anglia nem volt hajlandó szakítani a *splendid isolation* politikájával, csak az ifjú olasz királyságra gondolhatott, mely már évek óta szenvedte az egyedülállóság átkát és esennen-esengett a feléje nyújtott baráti jobb után.

Olaszország külpolitikai törekvéseit a céltudatosság hiánya s az imperialisztikus vágyak és a megvalósításokra szolgáló eszközök kiáltó aránytalansága miatt tökéletes kudarc kísérte az egység első évtizedében. Az ifjú állam aktív külpolitikát akart folytatni, mielőtt tényleges nagyhatalom lett volna és alkalmas szövetségesek szerzésével megerősítette volna külső állását.

Csak vágyai, a világhódító Róma hagyományai-  
ból táplálkozó törekvései voltak nagyok, de  
sem a megfelelő hatalmi eszközök, sem a nagy  
célok megvalósítására hivatott férfiak nem állot-  
tak rendelkezésére. Ezért egyik kudarc a másik  
után érte. A középtengeri hegemonia birtokát  
egyetlen lépéssel sem tudta megközelíteni, az  
irredenta program erőszakolásával pedig csak azt  
érte el, hogy Ausztriával való viszonyát még  
jobban elmérgesítette anélkül, hogy csak egy  
méterrel is tágította volna határait. Magában  
nem tudott semmire sem menni, barátai pedig  
nem voltak. Különösen fájdalmasan érezte el-  
szigeteltségét a berlini kongresszuson. Gyűlölt  
ellenfele európai megbízást kapott Bosznia-Herce-  
govina megszállására, neki üres kézzel kellett  
távoznia. Az irredentizmus újabb vad kitörései,  
melyek Ausztria-Magyarországot a déltiroli határ-  
védelem megerősítésére kényszerítették, mit sem  
változtattak ezen a fájdalmas igazságon.

A mélyebb belátású államférfiak elméjében már  
kezdett derengeni a tudat, hogy a kétségbeejtő  
helyzetből csak erős szövetség emelheti ki az  
államot. Crispi első látogatása alkalmával a  
Gasteinban üdülő Bismarcknál (1877 szept. 17.)  
óvatosan szóba is hozta az ügyet, de a kancellár  
semmit sem akart tenni az osztrák-magyar kül-  
ügyminiszter ellenére. Még határozottabban hang-  
zott a második tapogatózásra adott válasza :  
Berlinbe csak Bécsen át vezet az út. Erre az  
útra azonban nagyon nehezen szánták rá magu-  
kat a római államférfiak. Csak egy váratlan,  
súlyos nemzeti szerencsétlenség számba menő  
csapás, Tunisznak, a régóta kiszemelt olasz

gyarmatnak megszállása Franciaország részéről (1881 máj. 12.) törte meg ellenállásukat. A francia-barát Cairoli-kabinet úgyszólván máról-holnapra megbukott, a francia szimpátia elpárolgott és helyébe a központi hatalmak szövetségének követelése lépett. Umberto királynak és Margit királynénak Depretis miniszterelnök és Mancini külügyminiszter társaságában tett bécsi látogatása (1881 okt. 27—31.) megadta a szükséges lélektani előkészítést a tárgyalások bevezetéséhez, a kölcsönös jóakarattal a szövetség szükséges és hasznos voltáról táplált meggyőződés pedig sietette befejezésüket. Már 1882 május 20-án aláírták a szövetségi szerződést.

A hármasszövetség, a *Dreibund* épügy védelmi jellegű csoportosulás volt, mint a kettősszövetség, melynek különben mintegy természetes folytatásul és kiegészítésül szolgált. Míg azonban a *Zweibund* szövegét a bulgár bonyodalmak idején (1888 febr. 3.) hivatalosan is közzétették, a *Dreibund*-ét évtizedeken át a legszigorúbb gondossággal titkolták. Egyes pontjait még ma is teljes homály fedi. Csak sejteni lehet, hogy 1882-ben az olasz meghatalmazottak két külön szerződést kötöttek: az egyiket Ausztria-Magyarországgal, a másikat a német birodalommal. Az előző hihetőleg csak a két szerződő fél birtokállományának kölcsönös biztosítását foglalta magában, míg az utóbbinak azonfelül a francia köztársaság ellen irányuló éle is lehetett. A balkáni kölcsönös rekompenzációkra vonatkozó VII. pont csak később, az 1887-iki megújítás alkalmával vétetett fel az osztrák-magyar-olasz szerződés szövegébe. Abban is különbözik egymástól a két szerződés,

hogy a kettősszövetség külön meghosszabbítás nélkül is érvényben marad mindaddig, amíg a szerződő felek valamelyike fel nem mondja, a Dreibund ellenben csak bizonyos időtartamra — először hat, azután tizenkét évre — szól, melynek leteltével, külön meghosszabbítás nélkül, *automatice* hatályát veszti.

A hármasszövetség megkötésével egy történeti korszak záródott le: a tapogatózás, a hetvenes évek elején végbement hatalmi eltolódások nyomán megingott európai egyensúly visszaállítását célzó kísérletek kora. A külső állásuk és benső strukturájuk fogatkozásai következtében egymásra utalt hatalmak hosszas ingadozás és helytelen irányban való tapogatózás után végre egymásra találtak és szövetséges jobbot nyújtottak egymásnak. Egyetlen hatalmi blokkban való tömörülésük sok eleven erőt szabadított fel és ráképesítette őket arra, hogy befelé szabadon fejlesszék s újabb és újabb energiaforrások nyitásával erősítsék államéletüket, kifelé pedig nagyobb nyomatékkal érvényesítsék akarataikat. A hármasszövetség létrejötte tehát valóban nagyszabású, korszakalkotó esemény volt, mely döntő kihatással volt az egész következő korszak eseményeinek alakulására. A szövetség olyan imponáló erő bevonulását jelentette a történelemben, hogy a kívülről álló hatalmak is kénytelenek voltak minden lépésüket a blokk várható sakkhúzásaihoz alkalmazni. Súlyát és tekintélyét még növelte az a körülmény, hogy Anglia közel két évtizeden át változatlan barátságot tanúsított irányában és hatalmas flottájával biztosította számára a tengeren is a szükséges fedezetet.

## VI.

Míg az európai politikának egész a nyolcvanas évek kezdetéig a hármasszövetséget létrehozó próbálgatások és a belőlük kisarjadt eredményláncolatok adták meg sajátos színezetét, az európánkívüli, tehát a tágabb értelemben vett világpolitika, továbbra is változatlanul az angol-orosz versengés jegyében állott. Franciaországot sokkal jobban elfoglalta benső sebeinek gyógyítása, az új hatalmakat pedig nehéz áldozatok árán kivívott egységük és hatalmi állásuk alátámasztása és körülbástyázása, semhogy komoly gyarmatpolitika folytatására gondolhattak volna. Az angol-orosz gyarmatpolitika tehát versenytárs nélkül állott. Mindkettő nyugodtan, legfeljebb egymás terveitől zavarva dolgozhatott évszázados céljainak megvalósításán. Talán épen ez az oka, hogy a hetvenes évek gyarmatpolitikája egyetlen új gondolatot sem termelt; az angol is, meg az orosz is kitaposott ösvényeken haladt és régóta kipróbált eszközökkel dolgozott. Az előbbi biztosítani és erősíteni igyekezett állását Indiában, az utóbbi kielégíteni mohó földéhségét és mindig közelebb férkőzni keleten Ázsia szívéhez, délen az angol korona féltett gyöngyéhez: Indiá-

hoz. Az orosz terjeszkedésnek ezen utóbbi irányából következett az a százados antagonizmus, mely hol erősebb, hol gyengébb melléközöngéképen állandó kísérője volt a keleti kérdésben, szabatosabban a tengerszorosok kérdésében fennálló angol-orosz ellentétnek. A hetvenes évek gyarmatpolitikáját is végigkísérte ez a lappangó antagonizmus, de csak mint háttérben működő titkos erő, mely mellékcélok előtérbe tolásával és mellékakciók kezdeményezésével leplezte igazi valóságát.

Oroszország a Kaukázus leigázása után fokozott erővel vetette magát Belső-Ázsia meghódítására, hogy közelebb férkőzzék Indiához s az Indiai-óceán felé kísértse meg, ami a Fekete-tenger felé nem sikerült: a melegvízű tengerhez való kijutást. Ūrügyet nem nagyon kellett neki keresnie. A nomád törzsek betörései és rablásai bármely pillanatban elegendő okot szolgáltatottak a büntető expedícióknak nevezett hódító hadjáratok megindítására. Határvillongások miatt indult meg 1864-ben a khokáni khán tartománya ellen is a háború, melynek folyamán az orosz seregek egymás után elfoglalták Aulie-Ata, Turkesztán és Csimkent városokat (1864.), majd magát a fővárost, Taskentet is (1865 jún. 28.). A következő évben az angoloktól felbízottatott bukhárai emir beavatkozása szolgáltatott alkalmat újabb sikerekre és újabb területek meghódítására. Romanovszki tábornok ugyanis hatalmába kerítette Hodzsentet, Közép-Ázsia leg-erősebb városát (1866 jún. 5.) és a Szirdarja völgyének megszállásával országa nagy részétől megfosztotta az emirt. A békekötés értelmében

az egész Szirdarja-vidék a hatalmas kiterjedésű Szemirecsenszk tartománnyal együtt, összesen közel egy millió négyzetkilométer a turkesztáni kormányzósághoz csatoltatott (1867.). A bukháraiak ismételt felkelése csak rontott helyzetükön, mert Kaufmann tábornok, az új turkesztáni helytartó, a «Kelet Moltke-ja és Bismarck-ja» most már Szamarkandot (1868 máj. 13.) és Katty-Kurgant (máj. 28.) is elvette tőlük és Afganisztán közvetlen szomszédságába tolta az orosz határokat. Kevéssel utóbb módját tudták ejteni az oroszok a Khina felé való terjeszkedésnek is. 1871-ben jelentéktelen határsúrlódásból kifolyólag elfoglalták a fontos Kuldzsát és vele 60,000 négyzetkilométer területet.

A keleti irányú terjeszkedéssel egyidejűleg nyugat felé is terjeszkedett az orosz hatalom. E tekintetben különösen jelentős volt a khivai khánság ellen indított vállalkozás, mely eltávolította az Aral-tótól délre eső birtokokat elválasztó éket. A londoni kabinet beleegyezésének megnyerése után Kaufmann tábornok három oldalról benyomult a széles sivatagövtől határolt khánság területére és rövid harc után az orosz protektorátus elismerésére és az Amudarja jobbpartján fekvő birtokainak (95,000 km) átadására kényszerítette a khánt (1873 aug. 24.). Tovább nyugatra a rabló turkomán törzsek garázdálkodásai és a tekke-turkománok önkéntes meghódolása kínáltak kedvező alkalmat a transzkáspiai tartomány területének közel 325,000 □ km-rel való növelésére (1874.). Lejebb dél felé már nehezebben ment a terjeszkedés. A tekincen-turkomán törzs vérezen visszaverte Lomakin tábornok seregét

(1880.) és Szkobelev meg Kuropatkin gondosan előkészített támadásával szemben is sokáig és hősiesen védekezett. A túlnyomó orosz erő csak hónapokig tartó ostrom után tudott a hősileg védett Gök-Tepe birtokába jutni (1881 jan. 24.). Ez a hadjárat ismét újabb 30,000 □ km-rel gyarapította Transzkáspia területét. Még Gök-Tepe meghódítása előtt véglegesen eldőlt az előző évtizedben erősen megnyirbált khokáni khánság sorsa is. Kaufmann tábornok 1875-ben a Hodzsent ellen intézett támadás megtorlásául elfoglalta Namangan tartományt. Mivel azonban a nyugalom ezután sem állott helyre, Szkobelev az egész 93,000 □ km kiterjedésű khánságot megszállotta és Fergana néven Orosz-Turkesztánba bekebelezte (1876.).

Az angolok érthető aggodalommal és féltékenységgel szemlélték ezt a rohamos előrenyomulást az indiai határok felé. Hiszen már úgyszólván csak Afganisztán választotta el őket rettegett és gyűlölt vetélytársaiktól. Hogy tehát megakadályozzák további közeledésüket, minden eszközzel azon mesterkedtek, hogy Afganisztánt neutralizálják s így egy ütköző állam közbeiktatásával egyenlítsék ki az angol és orosz érdekek harcát. Épen kapóra jött nekik az orosz-török háború. Miután Beludzsisztánt angol protektorátus alá helyezték (1876 dec. 8.) és az afgánok birtokában lévő Quettát megszállották (1877.), az angol követség megsértésének ürügyén hadat üzentek Sir Ali emirnek (1878 szept. 21.). A balkáni háborúban kimerült Oroszország hallatlanra vette az emir segélykérését (1878 okt. 26.) és sorsukra hagyta az afgánokat. Sir Alinak Tur-



kesztánba kellett menekülnie, ahol nemsokára elhalt; fia és utóda, Jakub khán pedig kényszerűségből békére lépett a győzelmesen előnyomuló angolokkal (1879 máj. 26.). A béke értelmében évi 60,000 font sterling támogatást nyert az indiai kormánytól, de viszont a külügyek vezetését egészen át kellett engednie a kabuli angol ügyvivőnek. Csakhogy az afgánok nem nyugodtak bele ebbe a lealázó feltételbe. Már néhány hónap múlva fellázadtak s az angol ügyvivőt legyilkolták (szept. 3.). Az angoloknak megint előlről kellett kezdeni a harcot. Lord Roberts hadserege nemsokára elfogta ugyan Jakub khánt, de a békét csak két évi nehéz küzdelem árán tudta kivívni. Az új békekötés 120,000 fontra emelte fel az emir évi segélyét, de a hadjárat tulajdonképeni célját, az orosz befolyás tartós megtörését, époly kevéssé tudta elérni, mint az előző.

Több szerencse kísérte az angol gyarmatpolitikai törekvéseket Indiában és Afrikában. Indiában az 1857-iki véres lázadás elfojtása után csak nehezen állott helyre a nyugalom. Kisebb lázongások szinte napirenden voltak. Ez okból az imperialista Beaconsfield, ki azt vallotta, hogy Indiát az angol világhatalom alapjává és középpontjává kell tenni, kormányprogramja egyik legfőbb pontjául tekintette a forrongó félsziget pacifikálását. A célja kiviteléhez szükséges eszközöket igen nagy körültekintéssel választotta meg s azért rövidesen szemmelátható eredményeket ért el. Különösen jó hatással volt e tekintetben Edward walesi herceg két esztendeig tartó indiai körútja (1875—76.) és az India császárnője

(Empress of India) cím felvétele Viktória királynő által (1877 jan. 1.). A bajok nem szüntek ugyan meg egyszerre, mert forrásaik sokkal mélyebben rejlettek, de hogy a pacifikálás műve mégis eredményesen haladt előre, meggyőzően mutatta a hallatlan fény és lelkesedés, amellyel a császári cím felújítása a nagymogulok egykori fővárosában, Delhiben végbement.

A legfontosabb lépést azonban az indiai uralom biztosítása érdekében nem Ázsiában, hanem Afrikában tette Beaconsfield. A Szuezi-csatorna megszerzése kétségkívül legkiemelkedőbb eseménye a múlt század angol történelmének, mely új perspektivákat nyitott az angol világhatalom előtt és új értelmet adott Nagybritannia tengeri hegemoniájának. A csatornát a francia Lesseps Ferdinánd francia részvényesek pénzén ásatta meg (1859—1869.), mivel Palmerston angol miniszterelnök féltékenységből minden közreműködést megtagadott, sőt, ahol csak tehette, akadályokat gördített a terv megvalósítása elé. De Lesseps erélye legyőzött minden akadályt. A világraszóló nagy mű tiz esztendő megfeszített munkájával elkészült. 1869 nov. 16-án Ferenc József, Eugénia francia császárné, Frigyes Vilmos porosz trónörökös és tömérdek hivatalos képviselő jelenlétében megtörtént az ünnepélyes megnyitás. Az angolok csak most kezdtek ráeszmélni, mennyire elhibázták, amikor teljesen francia vezetésre és francia tőkére hagyták a nagyfontosságú út elkészítését. Hiszen a Szuezi-csatorna majdnem felényivel megrövidítette a féltett Indiába vezető utat s háború esetére kimondott semleges jellege dacára is

a legveszedelmesebb komplikációkat idézhette fel.

A hiba utólagos jóvátételére csak egy mód kínálkozott: a csatornának és vele egyetemben Hinterlandjának, Egyiptomnak birtokba vétele. Erre azonban egyelőre nem sok kilátás volt. Iszmail khedive (1863—1879.) erős kézzel vezette a piramisok országának kormányát. Egyfelől a portával szemben csaknem teljesen független állást vívott ki magának, másfelől Darfur és Szudán meghódításával és célszerű reformjaival nagyban emelte országának tekintélyét s fokozta jólétét. Csak egy nagy fogyatkozása volt Iszmail kormányrendszerének: a mértéktelen pazarlás és ennek nyomán a pénzügyek tökéletes megromlása. A helyzet napról-napra siralmasabbra fordult és sokkal rövidebb idő alatt meghozta a várva-várt ürügyet a beavatkozásra, semmint remélni lehetett. A khedive ugyanis azzal akart segíteni szorult helyzetén, hogy árúba bocsátotta a birtokában lévő csatornarészcégek részvényeket. Már meg is indultak a tárgyalások a párisi pénzpiac vezető embereivel, amikor az angol miniszterelnök, Beaconsfield lord neszét vette a dolognak. Azonnal megragadta az alkalmat s anélkül, hogy a parlament felhatalmazását bevárta volna, sietett 3.976,583 font sterlingért magához váltani a részvényeket (1875 nov. 25.). A parlament csak hónapokkal utóbb (1876 febr. 24.) adta meg szentesítését a vásárhoz, mely idők multával a lehető legkitűnőbb üzletnek bizonyult. Mert a nem egészen négy millió fonton vásárolt részvények manapság 680 millió fontot érnek és évenként 30 millió font tiszta jövedelmet hajtanak.

Még teljesebb volt a politikai siker. A részvények jelentékeny részének (400 ezerből 176 ezer) birtoka döntő befolyást biztosított Angliának a csatorna sorsának intézésében és megadta neki a lehetőséget, hogy az eredeti nemzetközi intézményt fokozatosan a saját tengeri hegemoniáját biztosító eszközzé alakítsa át. A csatorna földközi-tengeri nyílásával szemben fekvő Cyprus-szigetnek megszerzése (1878 jún. 4., júl. 1., aug. 4. és 1879 febr. 3-iki szerződések) még erősebbé és hozzáférhetetlenebbé tette állását.

A Szezei-csatorna megszerzése egyúttal megadta a lehetőséget a távolabbi cél, Egyiptom angol fennhatóság alá vonásának elérésére is. Mert a részvényekért fizetett milliók csak cseppek voltak az adósság tengeréhez képest. Izmail már 1876 tavaszán kénytelen volt beszüntetni az államadósságok kamatainak fizetését. Ekkor a hatalmak az európai hitelezők érdekeinek megóvására egy nemzetközi bizottságot neveztek ki az államadósságok ügyeinek intézésére, az összes pénzügyek ellenőrzését pedig egy angol és egy francia ellenőrre (Dual Control) bízták (1877 febr. 5.). Mikor pedig ez az intézkedés is céltalannak bizonyult, Nubar pasa elnöklete alatt egy új minisztérium kinevezését erőszakolták ki a khedivétől, amelyben mint pénzügyminiszter az angol Sir Rivers Wilson és mint közmunkaügyi miniszter a francia M. de Bligniérés is helyet foglaltak (1878 okt. 5.). Mivel azonban Izmail már néhány hónap múlva elejtette a kabinetet és tovább folytatta pazarló gazdálkodását, a hatalmak közbenjárására Abd-ul-Hamid szultán elmozdította őt állásától és fiára, Tevfik pasára ruházta

át a khedivei méltóságot (1879 jún. 26.). Az új khedive már egészen a nyugati hatalmaktól, főleg Angliától függött úgy, hogy az angol államférfiak most már nyugodtan várhatták a pillanatot, hogy formálisan is rátegyék kezüket Egyiptomra. A talaj kellőképen elő volt készítve.

## 2. A hármasszövetség kora.

1882—1898.

A hármasszövetség megkötését követő másfél évtized történetét három dolog jellemzi kiválóan: 1. a súlypont ritmikus ingadozása az európai és az európa-kívüli politika között és ennek kísérő jelenségeként a gyarmatpolitika hatalmas arányú fejlődése; 2. a hármasszövetség ellenlábasaül tervezett hatalmi csoport összekovácsolásának első eredményes kísérlete és végül 3. a nagyhatalmak hagyományos rendszerének kiegészítése két világpolitikai nagykorúságát elért európa-kívüli állam befogadásával.

A nyolcvanas évek első fele határozott megkönnyebbedést hozott az európai politikába. A berlini kongresszus és mindjárt utána a kettős-, majd a hármasszövetség magalakulása sok versengő erőt lekötött, illetve egyensúlyba hozott egymással, számos ponton csökkentette a súrlódási felületeket és ezzel, legalább egy időre, enyhítette a hetvenes évek kritikus feszültségét. A gyarmatok iránt feléledt általános érdeklődés is hozzájárult az ellentétek tompításához. Mert ha igaz is, hogy a fokozódott koloniális érdekeltség újabb versengések csiráit hintette el a hatalmak között,

a belőlük kisarjadt ellentétek sohasem élesedtek ki annyira, mint a közelségöknél és bonyolultabb voltuknál fogva számosabb és közvetlenebb érdekeket érintő európai kérdésekben.

De a vihart követő szélesend nagyon rövid ideig, mindössze néhány esztendeig (1882—85.) tartott. A nyolevanas évek közepén ismét európai területre helyeződött át az események súlypontja, aminek természetszerű következménye a versengő hatalmak viszonyának újabb megromlása és az európai békének újabb veszélyeztetése lett. A viharfelhők ezúttal is az 1870 táján végbement nagy átalakulás nyomán támadt hasadékokból, az osztrák-magyar-orosz balkáni érdekellentétből és a francia-német ellenségeskedésből gomolyogtak elő. Tulajdonképen ugyanaz ismétlődött, ami tíz évvel előbb történt, csak hogy még élesebb formában. A két ellentétes hatalmi pár összeütközése most szélesebb gyűrűket vert az európai politika vizein, melyek nem is simultak el mindaddig, amíg a létfeltételeiket veszélyeztetve látó francia köztársaság és Oroszország egy szövetségben nem egyesültek. Anglia az új csoportosulással szemben is megmaradt a *splendid isolation* álláspontján s bár a fokozódó kolóniális érdekeltiségből és a kezdődő gazdasági versengésből kifolyólag többször szembekerült a német birodalommal, egészben véve továbbra is *csendes társa* maradt a hármasszövetség hatalmainak.

A francia-orosz szövetség megkötését ép úgy, mint egy évtizeddel korábban a hármasszövetségét, a megenyhülés évei követték. A súlypont ismét a gyarmatpolitikára terelődött át, mely azonban a felosztás alá vonható területek rohamos

csökkenése miatt most már komolyabb, olykor-olykor szinte kitörésig érlelődött viszályokat is támasztott a versengő hatalmak, főleg Franciaország és Anglia között. Az újabb világpolitikai koloniális korszak tehát már csak részben és csak abban az értelemben enyhítette az általános feszültséget, hogy az ellentétek objektumát Európából távoli világrészekbe, Ázsiába és Afrikába helyezte át. Ez a világpolitikai excentricitás különben bizonyos fokig összefüggésben van a két európa-kívüli nagyhatalom felemelkedésével, melyek ezidőtájt kezdenek számottevő tényezőkként szerepelni.



## I.

Bismarcknak a kettős és hármasszövetség létrehozása után legtöbb gondot okozott az Oroszországhoz való viszony szabályozása. A «*cauchemar des coalitions*» gyötörte továbbra is. Mindig attól félt, hogy az elszigetelt Oroszország előbb vagy utóbb enged a *revanche*-ért sóvárgó Franciaország ösztönzéseinek és kezet nyújt neki egy németellenes szövetség alakításához. A veszedelem megelőzésére legalkalmasabb eszköznek tartotta a *három császárviszonynak* valamilyen formában való felújítását. Egy második védelmi vonal létesítésére gondolt, mely a hármasszövetséggel biztosított első védelmi rendszerrel kombinálva megszabadítaná Németországot a két frontról jövő támadás lehetőségének lidércnyomásától. A gondolat kivitele nem látszott épen lehetetlennek.

A berlini kongresszus visszhangjaként támadt orosz felháborodás már csaknem teljesen elült. A belső bajok és az ázsiai hódítások különben is más irányba terelték a közvélemény figyelmét. Az új cár, az 1881 márc. 13. meggyilkolt II. Sándor örökébe lépett III. Sándor ízig-vérig orosz, pánszláv érzületű és németgyűlölő uralkodó volt ugyan, de amellet békeszerető ember, aki mindenképen megóvni igyekezett a külső békét. Még fontosabb változás volt, hogy az elaggott Gorcsakov

herceg helyett 1882 óta veje, a békés hajlamú Giers irányította a külpolitikát. Az öreg kancellár visszavonulásával egyidejűleg letűnt a szereplés teréről a pánszláv agitáció két legveszedelmesebb apostola is; Ignatjef nyugalomba vonult (1882.), Szkobelev tábornok pedig meghalt. (1882. júl. 7.) A közeledés lehetősége tehát adva volt. Nagy elégtételül szolgált Bismarcknak, hogy a kezdeményező lépéseket orosz részről tették meg. III. Sándor cár még uralkodása első esztendejében önszántából felkereste Vilmos császárt Danzigban. (1881 dec. 9.) Példáját követte külügyminisztere, aki két éven belül kétszer látogatta meg német (1882 nov. 19. és 1883 nov. 13–14.) és osztrák-magyar kollégáját. (1883 jan. 24., 1884 jan. 20.)

A sűrű látogatások nyomán megindultak a régi állapotok visszaállítását célzó diplomáciai tárgyalások. A kettős monarchiával sikerült is hamar megállapodásra jutni. Az 1881 júniusában létrejött titkos szerződés értelmében Ausztria-Magyarország jogot nyert, hogy Bosznia és Hercegovina okkupációját bármikor annexióra változtathassa át, de viszont megígérte, hogy nem fogja akadályozni Kelet-Rumélia egyesítését Bulgáriával s adandó alkalommal támogatni fogja Oroszországnak a tengerszorosok megnyitására vonatkozó igényeit. A szerződés tartamát egyelőre három esztendőre állapították meg.

Közben Bismarck ügyességének sikerült Németország iránt is megengesztelni a cár haragját és most már mi sem állta útját a régi viszony felújításának. 1884 március 21. valóban szerződésre lépett egymással a három nagyhatalom, amelyben kölcsönös jóakarató semlegességet ígértek

egymásnak a negyedik oldalról várható támadásokkal szemben. Az új kiadású császárviszonyt ép úgy, mint az elsőt, a három uralkodó barátságos összejövetele pecsételte meg. A császári találkozó ez alkalommal a lengyelországi Skierniewiceben ment végbe. (1884 szept. 15—17.) A viszony bensőségét mutatta, hogy Sándor cár alig egy évvel a skierniewicei találkozó után újabb személyes eszmecserére jött össze Ferencz Józseffel Kremsierben. (1885 aug. 25.)

Bismarck azonban nem sokáig örülhetett sikerének. A második három-császárviszony ugyanolyan sorsra jutott, mint az első: hajótörést szenvedett a keleti kérdésből kibontakozó bonyodalmon. A különbség mindössze annyi, hogy most nem Törökország, hanem Bulgária adta a közvetlen indítást az ellentétek kilobbanásához.

## II.

Bulgária a felszabadulását követő évtizedben nagyon változatos eseményeket élt át. A berlini kongresszuson autonómiát és szabad fejedelemsválasztó jogot nyert, de viszont elveszítette a san-stefanói békében neki ítélt Kelet-Ruméliát és Macedóniát. Természetes határaitól megfosztva, nemzeti törekvéseiben megbénítva, bensejében pártokra szakadva nagyon nehezen és csaknem folytonos válságokkal küzdve tudta megszilárdítani államéletének alapjait. Dondukov-Korzakov herceg, a «szabadító cár» által kinevezett ideiglenes főkormányzó 1879 febr. 23. nyitotta meg Tirnovóban a 233 tagból álló alkotmányozó nemzetgyűlést, mely hivatva volt dönteni a kormányforma és az alkotmány kérdésében. A gyűlés egyértelműleg az alkotmányos és örökös monarchia mellett nyilatkozott s a legjobb nyugati minták után indulva rendkívül szabadelvű alkotmányt dolgozott ki számára.

Az alkotmány elkészítése és megszavazása után (ápr. 28.) az alkotmányozó gyűlés a nagy szobranjének engedte át helyét, melyet a fejedelemsválasztás megejtése céljából hívtak össze. Miután a berlini szerződés 3. §-a értelmében a nagyhatalmak uralkodóházainak tagjai teljesen ki voltak rekesztve a pályázásból, az orosz részről

kombinációba hozott Ignatjef és Dondukov-Korzakov megválasztását pedig a cár nem akarta megengedni, a szobranje csak három jelölt: Reuss Henrik herceg, bécsi német nagykövet, Valdemár dán herceg, a görög király öccse és Battenberg Sándor, a cárné unokaöccse között választhatott. A választás aránylag símán és minden zavaró incidens nélkül folyt le. Mivel nyílt titok volt, hogy Sándor cár kedvelt rokonának megválasztását óhajtja, az egész szobranje Battenberg herceg mellett foglalt állást s őt Bulgária fejedelmévé kiáltotta ki (ápr. 29.).

Az ifjú, alig huszonhárom éves herceg a nagyhatalmak beleegyezésével és Bismarck külön biztatására elfogadta a választást s haladéktalanul új hazája felé vette útját. A szultán megerősítő fermánjának birtokában megjelent Tirnovóban, a régi, majd Szófiában, az új fővárosban és letette az esküt az alkotmányozó gyűlés által kidolgozott alkotmányra (júl. 13.). De csakhamar tapasztalnia kellett, milyen nehéz feladatra vállalkozott, amikor Bulgária kormányzását átvette. Az országban káotikus állapotok uralkodtak, a parlamentben anarchia dúlt. Tetőzte a bajt az orosz protektorok erőszakoskodása, akik orosz kormányzóságnak tekintették Bulgáriát s minden függetlenségi törekvését a «szabadító cár» iránti hálátlanságnak bélyegezték.

Az ifjú és tapasztalatlan fejedelem egyedül, minden támasz nélkül állott az egymás ellen intrikáló pártokkal és a hatalmaskodó oroszokkal szemben. Nem tudott mit kezdeni, mert a liberális alkotmány az elmélet kedvéért túlságosan megkötötte a kezét. Első dolga az volt

tehát, hogy lerázta a kezére rakott bilincseket. 1881 ápr. 21. egy kiáltványt tett közzé, amelyben azt követelte, hogy a nemzetgyűlés ruházza fel őt hét évre rendkívüli hatalommal. Ellenkező esetben lemondással fenyegetőzött. Hogy szavának nagyobb nyomatékot adjon, feloszlatta a kamarát s jún. 4. ostromállapot közepette újat választatott, mely azután ellentmondás nélkül megszavazta a kívánt diktátori hatalmat. Így megerősítvén állását, a derék fejedelem nagyobb eréllyel fordulhatott ellenségei ellen. Hitrovo főkonzul, Szobolev és Kaulbarsz tábornokok, Jonin ezredes és a pétervári kormány többi exponense hiába áskálódott ellene, hiába akarták ellene kijátszani a szerb Karagyorgyevics Pétert, az 1883 szept. 4-re összehívott nagyszobranje neki adott igazat s az orosz tiszteknek távoznok kellett. Sándor népszerűsége napról-napra nőtt. A kelet-ruméliai eseményekkel szemben tanúsított magatartásával meg egyenesen a nemzeti hősök sorába emelkedett.

Kelet-Ruméliát — mint ismeretes — továbbra is török fennhatóság alatt hagyta a berlini kongresszus, de azzal a kikötéssel, hogy a szultán őt évenként kinevezendő, keresztény kormányzót köteles az élére állítani. Az első kormányzó, az ügyes és tapintatos fanarióta Aleko pasa (Vogoridesz Sándor herceg) idejében tényleg jól bevált az új kormányrendszer. Míg a testvér Bulgária benső nyugalmát folytonos pártharcok emésztették, Kelet-Rumélia békét élvezett és zavartalanul dolgozhatott a háború okozta sebek begyógyításán. Egy csapásra megváltozott a helyzet, amikor a ruméliai születésű Kresztovics

Gavril pasa vette át a kormányzást. A gyenge és erélytelen öreg ember teljesen tehetetlenül állott az elhatalmasodott nagybulgár izgatásokkal szemben, melyeket alattomban az oroszok is szítottak. A dr. Sztranzky vezetése alatt álló tornaegyletek, melyek titokban Kelet-Rumélia és Bulgária egyesítésének előkészítésén fáradoztak, észrevétlenül egy kitűnő forradalmi szervezettel hálózta be az egész országot. Gavril pasának még sejtelve sem volt a szeme láttára folyó aknamunka igazi értelméről és jelentőségéről, amikor Filippopolban váratlanul kiütött a forradalom és úgyszólván pillanatok alatt elsöpörte őt kormányrendszerével együtt (1885 szept. 18.). A forradalmárok ellenállás nélkül hatalmukba kerítették a fővárost és az egész lakosság lelkes ujjongása mellett proklamálták Kelet-Rumélia egyesülését Bulgáriával. Sándor király Várnában értesült a filippopoli eseményekről. Nem sokat habozott. Rögtön egy kiáltványt intézett Kelet-Rumélia népéhez, melyben késznek nyilatkozott az egyesítés végrehajtására s egyúttal Filippopolba sietett, ahol ünnepélyesen proklamálta a két bulgár tartomány unióját (szept. 21.).

A kelet-ruméliai forradalom teljesen készületlenül találta Európát. Senki sem számított kitörésére. Az oroszok az osztrák-magyar diplomácia kezét gyanították mögötte, viszont a Bailplatzon úgy voltak meggyőződve, hogy a filippopoli eseményekért az orosz ügynökök lelkiismeretét terheli a felelősség. A három-császárviszony hatalmai közé ismét a bizalmatlanság sötét árnya ereszkedett. Bár a filippopoli vér-

telen forradalom csak azt valósította meg, amiért az oroszok az 1877—78-iki háborúban véreztek s aminek meghiusítását legnehezebben bocsátották meg a berlini kongresszusnak, Sándor cár haragja nem ismert határt. Ő és kormánya csak mint orosz szatrapíát kívánta Nagybulgáriát, azért nem tudta megbocsátani unokatestvérének, hogy az ő beleegyezése nélkül merészelte kimondani az uniót. Haragjában valamennyi bulgár szolgálatban lévő orosz tisztet visszarendelte s el volt tökéelve, hogy minden eszközzel megakadályozza az egyesítés jóváhagyását.

A cár makaesszága egyelőre csak azt eredményezte, hogy vérszemet adott a szomszédja gyarapodása miatt féltékeny Szerbiának. Milán király a «balkáni egyensúly» visszaállítását követelte Bulgáriától s mivel ez visszautasította jogtalan követelését, rövidesen hadat üzent neki (nov. 13.) és túlsúlyban lévő hadseregével azonnal meg is kezdte a támadást. Elhamarkodott vállalkozása azonban csúfos kudarcba fulladt. Sándor fejedelem a háromnapos szlivnicai csatában (nov. 17—19.) és egy héttel utóbb már szerb területen Pírot mellett (nov. 26—27.) tönkrevverte a szerb sereget és már Nis felé nyomult előre, amikor az osztrák-magyar monarchia védeimébe vette a tehetetlenül vergődő Milánt és egy évtizeden belül másodszor megmentette Szerbiát.

A harctéri siker nem hogy enyhítette volna, még fokozta a cár haragját és gyűlöletét. A bulgár kérdés kezdett európai kérdéssé válni, mely komoly veszedelemmel fenyegette a békét. A Konstantinápolyban összeült nagykövetségi konferencia sokáig nem tudott dönteni. Oroszország tűzzel-



vassal Bulgária megnagyobbítása ellen hadakozott, míg Anglia, egy évtizeddel előbb Nagybulgária legelkeseredettebb ellensége, ugyanolyan elszántsággal védelmére kelt a bulgár igényeknek. Utoljára az angol álláspont diadalmaskodott. A konferencia belenyugodott a bevégzett tényekbe (1886 ápr. 5.), mire a szultán is sietett Sándor fejedelmet külön fermánnal megerősíteni a kelet-ruméliai kormányzásában (ápr. 20.).

Ezzel azonban a válságnak csak európai része s az is csak ideiglenesen símult el. A cár haragját Európa szentesítése sem volt képes megengesztelni. Szóval és pénzzel tovább folyt az aknamunka, melynek eredménye egy összeesküvés létrejötté lett. Az összeesküvők, élükön Grujev őrnaggyal és Benderev kapitánnyal, éjnek idején meglepték és lemondásra kényszerítették a fejedelmet (aug. 20. és 21. közt). Sándor a felocsudott bulgárok sürgetésére, már néhány nap múlva Szófiában termett ugyan (szept. 3.), de mivel látta, hogy a cár haragját nem tudja megengesztelni, szept. 7. végleg lemondott és elhagyta fogadott hazáját, melynek naggyátételén annyi szeretettel és sikerrel dolgozott. Utolsó kormánytényével is Bulgária jövőjét szolgálta. Hogy elejét vegye az anarchiának, a válság idejére egy háromtagú (Sztambulov, Karavelov és Mutkurov) kormányzóságot szervezett és búcsúproklamációjában megparancsolta, hogy minden bulgár tartsa kötelességének engedelmeskedni a kormányzóságnak.

Battenberg herceg távozása nem szüntette meg az európai békét fenyegető akut veszedelmet. Mert az orosz politika most már tényleg úgy

kezdt berendezkedni az árvaságra jutott országban, mint valami orosz tartományban. Kaulbarsz tábornok, a cár rendkívüli megbízottja a legdurvább erőszaktól sem riadt vissza, hogy egészen orosz fennhatóság alá hajtsa a szerencsétlen országot. De a bulgárok állhatatosak maradtak minden erőszakkal és csábítással szemben; rendületlenül ragaszkodtak a kormányzósághoz. Kaulbarsznak és eszközeinek eredménytelenül kellett távoznia (1886 nov. 20.). Eredménytelen maradt a fejedelmválasztással való taktikázás is. Mikor Valdemár dán herceg visszautasította a felajánlott fejedelmi trónt (nov. 10.), a cár tulajdon szárnysegédét, Dadián Miklós mingreliai herceget akarta Bulgáriára erőszakolni, úgy gondolkozván, hogy közvetett úton könnyebben elérí célját. De számításában ismét csalódott, mert Ausztria-Magyarország megghiúsította terve keresztülvitelét.

A kettős monarchia hivatalos külügyi vezetősége és közvéleménye kezdetől fogva aggódo szemmel kísérte a bulgáriai eseményeket. Oroszország viselkedése nagy mértékben nyugtalanította mindkettőt, mivel egy orosz gyámkodás alatt álló Bulgária teljesen kiátástalanná tette volna a monarchia jövőjét a Balkánon.

A magyar képviselőházban mindjárt Kaulbarsz megjelenése után sürgős felvilágosítást kérő interpellációk hangzottak el (szept. 18.), a nov. 13. kezdődött delegációs ülészak pedig majdnem teljesen a bulgár kérdés jegyében folyt le. Kálnoky külügyminiszter békés szándékát hangoztatta, de egyben hozzátette, hogy nem akarja a békét mindenáron. Kijelentette, hogy az orosz

okkupációt vagy protektorátust semmi áron és semmilyen formában, még átmenetileg sem fogja megengedni. Ennél tovább azonban nem mert menni. Érezte, hogy a bulgár válság esetleg végzetessé válhatik a három-császár viszony teherbírására.

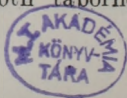
Bismarck még mindig túlságosan nyugati, speciálisan német szemmel nézte a monarchia balkáni helyzetét. Nem győzte eléggé hangsúlyozni, mennyire közömbös reá nézve a bulgár kérdés és mennyire fontos Oroszország barátsága. Árulással egyenértékű bűnténynek mondotta, ha a bulgár kérdésben állást foglalna Ausztria-Magyarország mellett. Még a válság legforróbb napjaiban is állandó érintkezést tartott fenn Giers külügyminiszterrel (1885 okt. 7., 1886 aug. 26. és szept. 4–6.), sőt Friedrichsruhban tett látogatásaik alkalmával Kálnokyt (1887 szept. 16.) és Crispi olasz miniszterelnököt is (1887 okt. 2.) meggyőzni igyekezett a balkáni orosz igények jogosultságáról és kielégítésük szükségességéről.

Kálnokynak tehát nagyon óvatos és tartózkodó politikát kellett követnie Oroszországgal szemben, mert oka volt feltenni, hogy Bismarck a bulgár kérdésből támadt fegyveres bonyodalmat nem fogja *casus foederis*-nek tekinteni. De még más oka is volt az osztrák-magyar külügyminiszternek az óvatosságra. Az 1882. kötött hármasszövetség lejárában volt. A Bismarck részéről tapasztalt elhidegülés és újraéledt orosz szimpátiája mellett kétszeresen fontos érdeke volt a monarchiának, hogy a szövetség harmadik tagjához való viszonya határozott és félre

nem magyarázható körvonalozást nyerjen. Ez azonban csak részben sikerült. 1887 febr. 20. megújították a szövetséget, de a monarchiára nézve lényegesen kedvezőtlenebb feltételek mellett. A szerencsétlen rekompenciós cikkely felvétele, ami valószínűleg a vaskancellár ösztönzésére történt, eleve útját szegte az aktív balkáni politikának és olyan ellentétek csíráit hintette Ausztria-Magyarország és Olaszország közé, amelyekből előbb-utóbb a szövetségi viszonyt megmérgező viszályoknak kellett kisarjadniok.

Közben Bulgáriában tovább folyt az orosz garázdálkodás. Miután sem Kaulbarsz erőszakoskodása, sem a mingréliai herceggel való kísérletezés nem hozta meg a kívánt eredményt, új eszközzel próbálkoztak. Hitrovo, előbb szófiai főkonzul, most bukaresti követ, néhány megvesztegetett bulgár tiszt segítségével fölkeléseket akart támasztani Szilisztriában, Ruszcsukban és Burgaszban, de sikertelenül. Sztambulov már csírájában elfojtotta a mozgalmakat és minden orosz tiltakozás ellenére kérlelhetetlen szigorral kivégeztette a vétkeket. Tehát az új eszköz sem vált be; sőt ellenkezőleg, siettette a válság megoldását, mert a trónkérdés minél előbbi rendezésére ösztönözte a kormányzóságot. A szobranje előzetes megbeszélések után egyhangú szavazással Koburg-Koháry Ferdinánd herceget, a magyar honvédhuszártisztet választotta meg Bulgária fejedelméül (1887 júl. 7.).

A reményeiben csalódott Oroszország érvénytelennek nyilvánította a választást s mindenáron ki akarta csikarni a hatalmaktól és a portától, hogy Ehrenrooth tábornok személyében orosz



helytartót küldhessen Bulgáriába és Kelet-Ruméliába. De ezen újabb mesterkedése is eredménytelen maradt. Ferdinánd a hatalmak intelme ellenére megjelent Bulgáriában; aug. 15. a bulgár nép határtalan lelkesedése közepette letette az esküt az alkotmányra Tirnovóban, egy héttel utóbb (aug. 22.) pedig megtartotta bevonulását Szófiába.

Ferdinánd megválasztása és az Ehrenrooth-féle kísérlet meghiusítása végleg elmérgesítette Ausztria-Magyarország és Oroszország viszonyát. De ugyanakkor Bismarck minden erőfeszítése és oroszbarátsága dacára válságosra fordult a német-orosz viszony is. Ügyes intrikusoknak sikerült néhány hamisított levelet csempészni a cár kezébe, melyek úgy tüntették föl a dolgot, mintha titokban Bismarck is támogatta volna Koburg herceg trónjelöltségét és szította volna a bulgárok ellenállását az orosz tervekkel szemben. Az általános feszültség a sajtó harcias hangú cikkeiben és nagyarányú fegyverkezésben jutott kifejezésre. Oroszország rövid idő alatt kétszeresére emelte a kievi, vilnai és varsói katonai kerületekben állomásozó katonaság létszámát, megsokszorozta tüzérségi felszerelését és lázas hévvel siettette az erődök kiépítését. Nálunk a hadsereg erősítésére ekkor szervezték a népfelkelést (1886. XX. t.-c.), fejlesztették a honvédséget s a rendkívüli ülésszakra összehívott delegációkkal 521/2 millió katonai póthitelt szavaztattak meg (1887 márc.).

A háború veszedelme komor felhőként borongott a láthatár felett az egész 1887. évben. A német és osztrák katonai körök már kikerülhetetlennek hitték az összeütközést. Minden bizony-

nyal be is következett volna, ha Kálnoky szilárd határozottsága Anglia és Olaszország értékes és messzemenő támogatásával meghátrálásra nem kényszeríti, majd utóbb a Bismarckkal való találkozás teljesen le nem fegyverzi a félénk és tétovázó cárt. A kancellárnak nemcsak arról sikerült meggyőznie III. Sándort, hogy az eléje terjesztett okmányok közönséges hamisítások, hanem arról is, hogy Oroszország és a német birodalom érdekei az osztrák-magyar-orosz balkáni ellentét dacára is teljesen azonos síkban mozognak s így a szövetségi viszony mindkettőre nézve csak előnyös lehet. Bismarck fejtegetései annyira megnyerték az orosz uralkodó tetszését, hogy beleegyezését adta 1884. három évre megállapított viszony megújításába (nov. 21.). Így jött létre Bismarck politikai pályájának egyik legsodálatosabb és legtalányosabb alkotása: a *viszontbiztosítási szerződés*, melynek létezését csak akkor tudta meg a világ, amikor már régen hatályát veszttette. A szerződés szövege sohasem került nyilvánosságra; csak annyit tudunk róla, hogy a két birodalom kölcsönös jóakaró semlegességet ígért benne egymásnak egy harmadik hatalom részéről jövő támadás esetére. A viszontbiztosítási szerződés tehát lényegében nem volt más, mint a három császár-viszony megújítása — a harmadik, Ausztria-Magyarország kirekesztésével, sőt bizonyos körülmények között ellene fordítható éllel. A *cauchemar des coalitions* ezen újabb megnyilatkozása szembetűnően mutatja, mennyire eltávozott Bismarck 1879-iki álláspontjától és a kettős szövetség szellemétől

s mennyire közeledett Vilmos császárnak feltétlenül oroszbarát politikájához.

A bismarcki politika ezen meglepő fordulata a nyugati eseményekben leli magyarázatát. A bulgár válsággal egyidejűleg ugyanis Franciaország részéről is komoly veszedelem fenyegette Európa békéjét, sokkal komolyabb, mint az 1875-iki *Krieg in Sicht*. Az erélyes és céltudatos gyarmatpolitikát folytató Ferry-miniszterium bukását (1885 márc. 30.) követő erjedési korszakban ismét egész erővel lángolt fel a *revanche* vágya. A Freycinet-kabinet (1886 jan. 7.—dec. 3.) hadügyminisztere, Boulanger tábornok minden fenntartás nélkül a háborús uszítók táborához szegődött. A hiú és nagyravágyó katona, aki titokban Napoleon pályájának megismétléséről álmodozott, a *gloire* és *revanche* folytonos emlegetésével páratlan népszerűséget szerzett magának a párisiak előtt s azt a reményt ébresztette a hevülékeny fantáziájú francia közönségben, hogy ő az a kiváltságos hadvezér, aki visszahódítja Elzász-Lotharingiát s megtorolja a szedáni szégyent. Az utca népe valósággal bálványozta a «*brave général*»-t s lelkes tüntetésekkel kísérte megjelenését.

Boulanger komolyan vette szerepét és nagyszabású előkészületeket tett a bosszúló hadjárat sikerének biztosítására. Új katonai törvény hozatalával siettette a hadsereg újjászervezését s fokozta létszámát. A keleti határ mentén hatalmas barakktáborokat építtetett a mozgósítandó hadtestek befogadására s százezreket költött bombák előállítására szolgáló robbanó anyagok beszerzésére. A *revanche*-eszme érdekében erősen

belenyúlt a külpolitikába is. Minden követ megmozdított, hogy Oroszországot szövetségésre indítsa. Annyira ment ebbeli igyekezetében, hogy minden diplomáciai szokás ellenére saját nevében írt levélben sürgette Sándor cárt a szövetség megkötésére.

Németországban természetesen nem maradt titok a harcias tábornok készülődése és annak célja. Bismarck, aki Gambetta elvét vallotta: *«Ne parler jamais de la guerre mais penser-y toujours!»* — sietett megtenni a szükséges ellenintézkedéseket. A leghatásosabb eszközzel, a hadsereg nagyobbításával kezdte. 1886 nov. 25. egy új *szeptennátusi* törvényjavaslatot terjesztett a birodalmi gyűlés elé, amelyben az 1880. hét évre megszavazott 427,000 főnyi ujoncjutaléknak 468,000-re való felemelését kérte ugyancsak hét évi időtartamra. A javaslat 1887 jan. 11. került tárgyalás alá. Bevezetésképen a kancellár hatalmas beszédet mondott mellette, amelyben nagy vonásokkal megfestette Európa politikai helyzetét, rávilágított a bulgár-kérdésben elfoglalt álláspontjára és Oroszországhoz való viszonyára s a végén keményen megfenyegette a francia revanche-fanatikusokat. Kijelentette, hogy ha a franciák megtámadják Németországot, ebből olyan háború lesz, melyhez képest az 1870-iki gyerekjáték volt. A németek arra fognak törekedni, hogy legalább harminc esztendőre támadásra képtelenné tegyék ellenfelüket. Jelszavuk lesz: *saigner a blanc!* A birodalmi gyűlés többsége azonban nem méltányolta a kancellár aggodalmait. Hét év helyett csak háromra volt hajlandó a kívánt ujonclétszámot megszavazni.



(*Szeptennátus* helyett *triennátus*.) De Bismarck nem engedett. Mindjárt a szavazás megtörténte után (jan. 14.) feloszlatta a birodalmi gyűlést és új választásokat írt ki. És a német nép neki adott igazat. A választások a szeptennátus híveinek megsemmisítő győzelmével végződtek. Márc. 11. 227 szavazattal 31 ellenében elfogadták a törvényjavaslatot.

A német figyelmeztetés annál indokoltabb volt, mivel közben a megbukott Freycinet-miniszteriumot még harciasabb kabinet váltotta fel Goblet enöklete alatt (1886 dec.—1887 máj.). A hadügyminiszteri tárca továbbra is Boulanger kezében maradt, aki most még nyiltabban kezdett kacérkodni a revanche-háborúval. A kamarától folyton újabb összegek megszavazását kérte katonai beruházásokra s a német határ mentén lázas hévvel siettette a szükséges munkálatok elvégzését. Egyebek között elrendelte az egyik hadtest próbamozgósítását, mire Németország 72,000 tartalékos behívásával válaszolt (febr. 7.). A feszültség mindkét részről oly magasra hágott, hogy a szakadás bármelyik pillanatban bekövetkezhetett. Európa hónapokon át egy nem sejtett arányú háború meredélyén állott.

Egy jelentéktelen epizód közbejött még jobban elmérgesítette a helyzetet. Német határőrök német területre csaltak és kémkedés címén elfogtak egy elzászi származású francia rendőrt: Schnäbele Vilmost (1887 ápr. 20.). Bár a berlini francia nagykövet közbenjárására már néhány nap múlva (ápr. 30.) szabadon bocsátották Schnäbelét, a francia kormány és közönség ingerültsége nem ismert határt. Goblet és Boulanger

mindenáron szakadásra akarták juttatni a dolgot. Az agg köztársasági elnöknek, Grévynek csak nagynehezen sikerült rábírnia a minisztertanácsot, hogy legalább néhány nappal halassza el az általános mozgósítást. Boulanger nem akart engedni. Máj 10. a költségvetésben megajánlott óriási összegeken felül újabb milliókat kért a kamarától egy próbamozgósítás céljaira. De a veszedelem közelségének tudata végre felrázta tétlenségéből a békepártot. A harcias szándékú kormány már másnap (máj. 11.) vereséget szenvedett a költségvetési bizottságban. Egy héttel utóbb pedig a kamarában maradt kisebbségben s ezért kénytelen volt az opportunisták Rouvier-kabinetnek engedni át a helyét.

A Globet-miniszterium bukása elejét vette a válságnak, de korántsem szüntette meg a háborús veszedelmet. Boulanger tábornok és nagyszámú táborozója ezután sem szünt meg izgatni a háború mellett. Bár nem oly kihívó módon, tovább folytatódott a katonai készülődés. Bismarck alig egy évvel a szeptennátusi törvényjavaslat benyújtása után kényszerítve látta magát, hogy újabb lépést tegyen a hadsereg erősítésére. Dec. 10. olyan értelmű törvényjavaslatot terjesztett tehát a birodalmi gyűlés elé, hogy a népfölkelés hét évfolyamát, a 33 évesektől a 39 évesekig csatolják a landwehrhez, a népfölkelési kötelezettséget pedig 17—45 éves korig terjesszék ki azokra is, akik tényleges szolgálatot nem teljesítettek.

De hiába, a helyzet csak nem akart tisztázódni. A viharfelhők sehogyan sem akartak felszakadni. A boulangisták, különösen a Derouléde vezetése alatt álló *ligue des patriotes* tagjai bálványképük

megrendszerbályozása után is féktelenül izgattak Németország ellen. Még mindig elintézetlenül állott a bulgár kérdés is. Oroszország még mindig nem adta fel azon reményét, hogy Ausztria-Magyarország ellenzése dacára fennhatósága, vagy legalább befolyása alá tudja vonni Bulgáriát. Azért nemcsak, hogy maga nem ismerte el törvényes fejedelemnek Koburg Ferdinándot, hanem a szultánt is igyekezett rábeszélni, hogy mint közönséges trónbitorlóval bánjon vele, űzze el és Kelet-Ruméliát vegye ismét birtokába. De rábeszélésének nem sok lett az eredménye. Franciaország és a német birodalom osztották ugyan álláspontját, de egyelőre sokkal jobban el voltak foglalva saját ügyeikkel, semhogy kedvök lett volna távoleső balkáni kérdésekkel bibelődni. A szultán meg csak annyit tett, hogy törvénytelennek nyilvánította Ferdinánd uralmát; tetteleges fellépésre annál kevésbé gondolt, mivel hamar észrevette, hogy a török érdekeknek sokkal jobban megfelel az önálló és oroszellenes Ferdinánd, mint egy orosz szatrapa fejedelemsége.

Hiába próbálkozott meg az orosz diplomácia Bulgária benső egységének megbontásával és a bulgár hadsereg szellemének megmérgezésével is. A bulgár nemzet mint egy ember állott az új fejedelem mellé, aki a nagytehetségű és vaskezű Sztambulov segítségével okosan és körültekintően vezette az egyesült Bulgária kormányzását. De természetes, hogy egymagában minden ügyessége dacára sem tudott volna ellenállani a reá nehezedő erős nyomásnak, ha nem áll háta megett biztos fedezetnek az osztrák-magyar-olasz és angol blokk, mely féltékenyen vigyázott Orosz-

ország minden lépésére s mozdulatlanságra kényszerítette a pánszláv eszme harcos híveit.

Az orosz közönség idegességét a végletekig fokozta ez a sikertelenség. Haragja elsősorban a kettős monarchia ellen irányult, benne látta az orosz imperialista törekvések legfőbb akadályát. A felgyülemlett harag és gyűlölet a sajtó útján keresett megnyilvánulást. Még a hivatalos lapok is hivatásszerűen űzték a monarchia állandó támadását és szándékainak gyanusítását. De nem kímélték Németországot sem. A viszontbiztosítási szerződés csak a cár és néhány beavatott diplomata jóakarató semlegességét biztosította, de nem egyúttal a pánszláv hóbortért lelkesedő orosz sajtóét és közönségét. Most is úgy történt, mint az első balkáni krízis idején: a közvélemény erősebbnek bizonyult a hivatalos kormány-nál. A cár ismételten kimutatott békeszeretete dacára, a nyugati határon zavartalanul folytak a csapatösszevonások. Bismarck már kezdett aggodni, hogy a nagy gonddal és fáradsággal kiépített kettős védelmi vonal gyengének bizonyul a veszedelem elhárítására. Félt, hogy Ausztria-Magyarország és Oroszország között utóljára is kenyértörésre kerül a dolog, aminek természet-szerű következménye lenne a casus foederis bekövetkezése és a revanche fúriáinak elszabadulása. A kancellár félelme nem volt alaptalan. Európa az 1870-iki háború lezajlása óta sohasem állott oly közel a világháború lehetőségéhez, mint az 1887. és 1888. évek fordulópontján. Csak egy szikrára volt szükség, hogy az általános feszültség egy titáni arányú küzdelemben lobbanjon ki.

Bismarck nem habozott. Először benyújtotta

említett dec. 10-iki javaslatát, hogy maximálisra fokozza a birodalom hadi készülségét; azután közzétette az 1879-iki szerződés szövegét, így akarván figyelmeztetni Oroszországot, hogy Németország a vizontszerződés dacára is híven állja a kettős monarchiával szemben vállalt kötelezettségét és nem engedi szövetségestársának letiprását (1888 febr. 3.). Febr. 6. a katonai javaslatok megokolásául egy nagy beszédben, hosszú politikai pályájának legnevezetesebb parlamenti enunciációjában nyilatkozott a helyzetről. Beszédében mintegy összesűrűsített quintesszenciáját, magas nézőpontokról visszatekintő történetfilozófiáját adta összes politikai törekvéseinek. Részletesen nyilatkozott a Franciaországhoz és Oroszországhoz való viszonyról is. Oroszországgal szemben elment az előzékenység végső határáig. Elismerte bulgár politikájának és konstantinápolyi igényeinek jogosult voltát. Csak a végén vágta oda figyelmeztetésül a háborúra izgató orosz sajtónak és a németgyűlölettel átítatott orosz közvéleménynek ezt az erős mondást: «Szeretetért nem könyörgünk többé sem Orosz-, sem Franciaországnál. Megkíséreltük a régi bizalmas viszony helyreállítását, de senki után sem futunk.» Szónoklatát ezekkel az emlékezetes, önérzettől duzzadó szavakkal fejezte be: «Mi, németek csak az Istent féljük, mástól senkitől sem félünk!» A beszéd hatása páratlan volt. A birodalmi gyűlés vita nélkül megszavazta a javaslatot és a 280 milliós rendkívüli hitelt.

Bismarck elérte célját. A szavaiból kiáradó erőtudat és a birodalmi gyűlés imponáló áldozatkészsége megtették hatásukat. A francia és orosz

lapok egy ideig még tüzeltek, de az akut veszedelem elmúlt. A viharfelhők közel másfél esztendő borongás után foszladozni, gyérülni kezdtek. Az agg, kilencvenéves császár halála (1888 márc. 9.) és III. Frigyes kilencvenkilenc napos uralmának csöndes martiriuma más irányba terelték a közfigyelmet s lassanként eltompították a háborgó szenvedélyeket. A hármasszövetség Bismarck szövevényes, néha túlságosan oroszbarát politikája dacára kiállta a tűzpróbát s megmentette Európát egy nagy háború borzalmaitól. Az igazság nevében azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy a hármasszövetség egymagában épen a kancellár egyoldalúan német és benső ellentmondásoktól nem ment politikája miatt aligha tudta volna elérni ezt az eredményt, ha ellenfeleinek szervezetlensége, a cár örökös tétovázása és a harcra kész francia köztársaság elszigeteltsége, másrésről az angol diplomácia készséges és megértő támogatása meg nem könnyítette volna helyzetét.

### III.

A második balkáni krízis békés elsimításával le is zárult Bismarck diplomáciai pályája. Még két évig ő vezette ugyan a birodalom külügyét, de már nem azzal a korlátlan hatalommal, melyet az öreg Vilmos császár bizalmából élvezett. Az ifjú és tettevágyó II. Vilmos sehogyan sem tudott kijönni az imperátori szerephez szokott és autokrata hajlamú kancellárral. Főleg egyre merevebb zsarnokságba hajló reakcionárius belpolitikáját helytelenítette. De a külpolitika kérdéseiben sem értett vele egyet mindenben. A császár származásának és ifjúkori neveltetésének megfelelően egyénileg sokkal több szimpátiát érzett Anglia, mint Oroszország iránt. Lovagias gondolkodásának megfelelően komolyabban vette a hármasszövetségből folyó kötelezettségeket is és kevésbé volt hajlandó *quantité négligeable*-nak tekinteni a kettős monarchia barátságát, mint minisztere, aki mindjobban közeledett kezdő pályájának kizárólagos orosz szimpátiájához. A rettegett francia-orosz szövetség létrejöttének megakadályozása annyira életbevágó kérdésnek tűnt fel előtte, hogy kész volt érte minden áldozatot meghozni. Egyideig komolyan foglalkozott a gondolattal, hogy Ausztria-Magyarországgal felbontja a szövetsé-

get és végképen Oroszországhoz fűzi a birodalom sorsát. Ilyen ellentétes kül- és belpolitikai törekvések mellett, melyek ellentétességét még érezhetőbbé tette a temperamentumok különbözősége, a szakadásnak előbb-utóbb be kellett következnie. Apró incidensek siettették a válság kitörését. Bismarck 1890 márc. 18. kénytelen volt benyújtani lemondását, melyet a császár már 20-án elfogadott.

Bismarck bukása sokkal többet jelentett egyszerű kormányváltásnál. Caprivi tábornok, az új kancellár ugyan ezzel a kijelentéssel foglalta el hivatalát: «Az irány a régi, bár a kormány új,» de valójában olyan mélyreható változás történt, melynél nagyobbat alig lehetett volna képzelni. A vaskancellár távozásával kidőlt az európai politika legerősebb pillére, megszűnt ható és irányító erő lenni a XIX. század legnagyobb politikai géniusza, aki szellemének túlnyomóságával egy egész emberöltőn át irányt szabott az európai történelemnek s helyét a jóakarató közepszerűség és tapasztalatlanság foglalta el. Az irányváltás az Oroszországhoz és Angliához való viszony gyökeres átformálódásában vált először érezhetővé.

A cári birodalomhoz való viszony mindig legkényesebb pontja volt Bismarck diplomáciai művészetének, mivel szabályozásánál egész sereg ellentétes szempontra kellett ügyelni. Meggyőződésből, történeti és dinasztikus tekintetből ápolnia kellett a hagyományos orosz barátságot, de ugyanakkor vigyáznia kellett arra is, hogy a hatalmas birodalom valahogyan föléje ne kerüljön



a hasznosabb és megbízhatóbb szövetségesnek bizonyult kettős monarchiának.

Hivatalból, részben meggyőződésből gyámolítania kellett az orosz érdekeket, de egyidejűleg tekintettel kellett lennie a szövetséges monarchia sokszor homlokegyenest ellentétes érdekeire is. A revanche-tól való félelmében nem engedhette, hogy Oroszország elfogadja a köztársasági Franciaország többször felkínált szövetséges jobbát, de viszont Ausztria-Magyarországra való tekintettel nem tehette azt sem, hogy a mesterséges elszigetelés fejében mintegy kárpótlásul Németország minden utógondolat nélküli barátságát kínálja oda. Orosz politikája tehát kezdettől fogva bizonyos benső ellenmondást rejtett magában, melyet azonban fölényes diplomáciai művészetével, a *«becsületes alkusz»* jól játszott szerepével és a háromcsászárviszony plátói kötelékeivel hosszú időre észrevétlenné tudott tenni. De a végtelenségig nem lehetett folytatni ezt a politikát. Maga Bismarck is érezte, hogy előbb-utóbb választást kell tennie a két versengő hatalom között. Különösen a Boulanger-veszedelemmel súlyosbított bulgár válság idején érezte a két irányban vállalt kötelezettségek egyensúlyban tartásának emberfeletti nehézségeit. Ekkor szerzett tapasztalatai magyarázzák meg végső erőfeszítéseit, melyekkel mindenáron, esetleg még a kettős szövetség feláldozása árán is megszerezni iparkodott Oroszország barátságát. Csakhogy ez már neki sem sikerült, mert egyfelől a II. Vilmos trónraléptével aktívvá vált német keleti politika állandó érdeksúrlódásba jutott a cári birodalommal, másfelől a francia-orosz barátkozás minden akadály dacára feltar-

tóztathatlanul haladt előre a szövetségi viszony felé.

A keleti politika világos célkitűzése s következetes és kitartó keresztülvitele egyik legfontosabb, következményeiben legmesszebbre kiható kezdeményezése volt II. Vilmosnak. Az ifjú császár túltette magát kancellárja aggodalmain s mindjárt trónrajutása után erélyes kézzel ragadta meg azokat a fogódzó pontokat, melyeket a levantei német kereskedelem fejlődése és a német gazdasági érdekeltség izmosodása kínált neki egy céltudatos keleti politika inaugurálására. Már uralkodása második esztendejében ellátogatott Konstantinápolyba s azzal, hogy teljesen egyenrangú uralkodóként bánt II. Abd-ul-Hamid szultánnal, meglepő szimpátiát ébresztett maga iránt a törökség körében, sőt az egész mohamedán világban (1889 nov. 2—6.). Törekvéseinek első kézzelfogható eredménye a későbbi Bagdad-vasút haidarpassangorai vonalának megépítésére adott koncesszió volt, melyet a Német Bank 1888 okt. 4. nyert el. A vasút építésének megkezdésével olyan fejlődési lehetőségek nyíltak meg a német politikai és gazdasági világ előtt, melyek utóbb teljes mértékben igazolták a császár kezdeményezését.

De a Törökországhoz való közeledés egymagában még valószínűleg nem idegenítette volna el egészen Oroszországot. Hiszen Vilmos császár nagyatyja intelmét követve szinte kínos pontossággal ügyelt rá, hogy a cárnak semmi okot ne adjon barátságos érzületének kétségbevonására. Első hivatalos látogatását Kronstadtban végezte (1888. júl. 19.) s mikor III. Sándor egy év múlva viszonzta látogatását (1889. okt. 10.), kíséreté-

ben ismét felkereste Oroszországot. Különben is a viszontbiztosítási szerződés és Bismarck személye elég kezességet nyújtott arra nézve, hogy az új orientáció semminemű veszedelmet nem jelent az orosz érdekek szempontjából. Az elidegenedésnél sokkal nagyobb szerepet játszott a francia-orosz viszonyokban beállott változás.

Az orosz-francia közeledés első kísérletei még a hetvenes évekbe nyulnak vissza. Gorcsakov kancellár 1875-iki viselkedése és későbbi kacérkodása francia politikusokkal és újságírókkal, igen korán felébresztette a revanche fanatikusaiban a reményt, hogy majd egykoron sikerül céljaik szolgálatába szegődtetni a cári birodalmat. A hivatalos politika azonban egyelőre inkább késleltette, mint siettette e remény beteljesedését. A berlini kongresszuson a Tunisz birtokbavételére nyújtott erkölcsi támogatás fejében a francia meghatalmazottak is az orosz igények ellen foglaltak állást. Alig enyészett el az ebből támadt keserűség, a Hartmann-incidens máris újabb feszültséget támasztott a két hatalom között. A francia kormány vonakodott kiszolgáltatni a cár elleni merényletben (1879. dec. 1.) részes Hartmann nihilistát, amit Sándor cár annyira zokon vett, hogy egy időre megszakította Franciaországgal a diplomáciai viszonyt. Később visszaküldte ugyan követét, Orlov herceget, de a Hartmann-esetet sohasem felejtette el.

III. Sándor uralkodásának első éveei szintén nem valami biztatóan teltek el. A tétovázó, nehezen mozduló és amellet minden ízében autokrata fejedelem semmi lelkesedést sem mutatott a radikális köztársaság iránt. Viszont a gyors egymás-

utánban váltakozó francia kormányok sem fordítottak akkora gondot a nagy szláv birodalom barátságának megszerzésére, mint az elszigeteltség érzetének nyomasztó súlya alatt idegessé vált francia közvélemény elvárta volna. A sűrű követváltozás — a pétervári francia nagykövetségi palota majdnem minden évben új lakót kapott — szintén nem volt alkalmas a közeledés tartóssá tételére. E tekintetben csak a nyolcvanas évek második felében állt be változás, amikor francia részről Laboulaye Pál, orosz részről pedig Mohrenheim báró személyében végre arra hivatott egyén került a két nagykövetség élére.

Laboulaye küldetése végre meghozta a várva-várt változást. A hatalmas pánszláv táborban egyre erősebbé vált a francia szövetség sürgetése. Különösen a nagy befolyású Katkov és a mindenható Pobjedanoszcev fejtettek ki mellette erős propagandát. Másrészt a francia kormányok is megváltoztatták egykedvű, közömbös magatartásukat. Flourens külügyminiszter (1886 dec. 3—1888 ápr. 1.) már határozottan és tudatosan az orosz szövetség előkészítésén munkálkodott. Azzal, hogy az európai fővárosokban támogatásért könyörgő bulgár küldöttséget elutasította és a bulgár válság későbbi fejleményeivel szemben is állandóan az orosz álláspontot támogatta, nagymértékben megnyerte a cár tetszését. Még fontosabb szolgálatot tett a vatikáni orosz követség visszaállításánál való közreműködésével, amit azért érdemes külön megemlíteni, mivel utóbb a pápai diplomáciának nem csekély része volt a cár köztársaság- és demokráciaellenes érzületének mérséklésében.

Az olaszbarát Floquet-kabinet rövid intermezója annál kevésbé tudta útját állani a megindult fejlődésnek, mivel közben orosz részről is a franciák segítség-utáni sóvárgásával felérő reális szükséglet, a mohó kölcsönszomj lépett akcióba a szövetség érdekében. Az óriási birodalom fejletlen gazdasági élete és ezerszálú, tömérdek költséget felémésztő külpolitikája miatt sokkal nagyobb mértékben rá volt utalva a külföldi tőke igénybevételére, mint bármely más nagyhatalom. Leggyakrabban és legszívesebben a német pénzpiac-hoz fordult, mert kötvényei és egyéb papirjai Bismarck gondoskodásából a berlini börzén mindig előzékeny fogadtatásra találtak. A bulgár kérdés elmérgesedése azonban egy csapásra megváltoztatta a helyzetet. 1887 nyarán a német sajtó rendszeres hadjáratot indított az orosz értékpapírok ellen; óva intette a közönséget, hogy ne vásároljon orosz papírokat, sőt a meglevőktől is igyekezzék megszabadulni. A támadások eredményeképen az orosz állampapírok árfolyama erősen visszaesett, a tervbe vett újabb kölcsön pedig tökéletes fiaszkóval végződött.

Oroszországot rendkívül kínosan érintette a német sajtóhadjárat kimenetele. Hiszen életérdekeinek veszélyeztetése nélkül egy napig sem nélkülözhetette egy megbízható és bőséges pénzforrásokkal rendelkező hitelező támogatását. Épen kapóra jött tehát neki Hoskiernek, egy dán származású párisi bankárnak a terve, amelyet Oroszországnak a német tőke uralma alól való felszabadítására és a francia pénzpiac érdekelttségi körébe vonására dolgozott ki. Visnegradszki pénzügyminiszter a legnagyobb örömmel fogadta a tervet

és azonnal érintkezésbe lépett a Hoskier háta mögött álló bankesoporttal. A francia revanche-vágy és az orosz hitelszükséglet egymásra találtak és most már drámai gyorsasággal bonyolították az eseményeket a végkifejlet, a szövetség létrejötte felé.

Az első ötszázmillió kölcsön (1888. dec. 10.) fényes eredménnyel végződött. Hasonló eredménnyel zárult az egy évvel később kibocsátott 360 millió második kölcsön. A francia tőkepénzesek szívesen fektették pénzüket orosz államkötvényekbe. Ugyanakkor katonai téren is megindult a közeledés. Fredericks báró, párisi orosz katonai attaché kérdést intézett a hadügyminiszterhez, vajjon a francia hadi-ipar nem vállalná-e 500.000 darab Lebel-rendszerű puska szállítását az orosz hadsereg részére. A hadügyminiszter azt felelte, hogy a szállításnak nincsen semmi akadálya, de előbb tudnia kell, minő biztosítékokat nyújtanak arra nézve, hogy a szállítandó fegyvereket sohasem fogják franciák ellen fordítani. Fredericks báró sietett megjegyezni, hogy annak idején minden szükséges garanciát meg fognak adni s e kijelentését Mohrenheim nagykövet is megerősítette. Természetes, hogy ez a kilátásba helyezett garancia nem lehetett más, mint szövetségi szerződés és katonai konvenció.

Bismarck minden igyekezete, hogy az előzményekkel adott, szinte logikai szükségességgel következő fejleményeket feltartóztassa, hiábavalónak bizonyult. 1888. febr. 6-iki nagy beszéde megfélemlítette Oroszországot, visszaretentette a hadüzenettől, de egyúttal újabb ösztönzést is adott neki, hogy a francia szövetség keresésével

kiemelkedni igyekeztek lealázó helyzeteket teremtő elszigeteltségéből. Az elhidegülés jelei mind számosabbakká váltak. A kancellár bukása, a gondosan titkolt viszontbiztosítási szerződés lejárta és megújításának elmulasztása széttépte az utolsó szálakat is, amelyek az egykori háromcsászárvizony roncsaiként Oroszországot még a birodalomhoz fűzték. Az érzelmi távolodás nagyságát megdöbbenően mutatta Vilmos császár 1890-iki narvai és peterhofi látogatásának balsikere. A császár a korábbi zajos ünnepeltetéssel ellentétben, mindenütt feltűnő, majdnem sértő hidegséggel találkozott. A császárfogadás rideg, léleknélküli formáságai után annál bántóbban hatott az az ujjongó, túláradó lelkesedés, mellyel egy év múlva a francia-orosz közeledés első hivatalos megpecsételését, Gervais admirális hajóhadának kronstadti látogatását fogadták (1891 júl. 23.). A hivatalos világ, a sajtó és közvélemény alig tudott betelni az esemény jelentőségének dicsőítésével. A francia tiszttek ünneplésének nem volt se vége, se hossza. A látogatás politikai fontosságát legjobban mutatta az a tény, hogy a minden ízében autokrata gondolkozású cár tisztelete jeléül állva hallgatta végig a királygyilkos forradalmárok indulóját, a Marseillaiset és Sadi-Carnot elnökhöz intézett táviratában mély rokonszenvéről biztosította az alapelveiben és eszközeiben kárhózatossá tartott köztársaságot.

A kronstadti ünnepségek emelkedett hangulata a legjobbkeretül szolgált a már régebben folyamatban lévő tárgyalások befejezéséhez. A bőven ömlő francia tőke és a kormányon lévő Freycinet miniszterelnök és Ribot külügyminiszter kitartó és

céltudatos munkája eloszlatta a cár és az orosz államférfiak minden aggodalmát. 1891 aug. 27. mind a két fél aláírta a védelmi jellegű, de a statusquo kifejezett hangsúlyozásától eltekintő szövetségi szerződést. Egy év múlva elkészült a gondosan előkészített katonai konvenció is, nemsokára rá az orosz-francia kereskedelmi szerződés és az új francia hadkiegészítési törvény. Ezek a hivatalos megállapodások azonban csak a legkiemelkedőbb dátumait jelölik az orosz-francia barátkozásnak. Igazi tartalmat és fokozódó bensőséget nem ezek, hanem a mindennapossá vált kölcsönös látogatások és a velök járó lelkes tüntetések kölcsönöztek neki.

Az orosz-francia entente létrejötte kétségkívül a legjelentősebb esemény volt Európa politikai történetében a hármasszövetség megkötése óta, mely az évek múlásával világpolitikailag is egyre jobban gyarapodott súlyában. Jelentősége főleg két dologban szembeszökő. 1. Kikristályosodási tengelyt, mintegy természetes centrumot adott a német birodalom megalakulása és rohamos fejlődése által érdekeiket és érvényesülési területüket veszélyeztetve látó ellenséges erők elhelyezkedésére. A *kettős entente*, bármennyire hangoztatták megalkotói, nem az egyensúly új elemét, hanem a versengés és ellenségeskedés szellemét oltotta a történeti fejlődésbe. Nem a béke ügyét szolgáló, pozitív munkára hivatott erőket egyesített, hanem széttagoaltságukban érvényesülni nem tudó, bosszúra vágyó, tehát a rombolás ügyét szolgáló energiákat fogott össze. 2. Nagyon megerősítette Ausztria-Magyarország és Németország helyzetét Oroszországgal szemben, mert



az eddigi, időről-időre felmerülő, de a felidéző aktuális politikai kérdés elintézésével megint elsimuló ellentéteket egy nagy, gyökeres, elvi ellentétbe foglalta össze, mely innét kezdve állandó mellézköngéként kísérte a három hatalom viszonya alakulásának minden fázisát. Az eddigi ellentétek gyakorlati nehézségekből sarjadtak ki, tehát kölcsönös megegyezéssel és jóakarattal kiegyenlíthetők vagy legalább tompíthatók voltak; az új, gyökeres szembefordulás ellenben a politikai célok összeegyeztethetetlen ellentétességéből hajtott ki, melyet ideig-óráig lehetett mérsékelni, de eltüntetni, kiküszöbölni nem lehetett. Hogy az új alakulás katasztrófális következményei csak később bontakoztak ki teljes nagyságukban, tisztán a körülményeken: III. Sándor és II. Miklós cárok békeszereteten, a szövetség létrejöttén új erőre és önérzetre kapott Franciaország nagyarányú koloniális érdekeltségén és Anglia magatartásán mult.

#### IV.

Anglia egészen a század végéig a *splendid isolation* politikáját követte. Távol tartotta magát minden kontinentális kombinációtól és csak annyiban vett részt a szárazföldi hatalmak politikájában, amennyiben a saját különleges érdekei megkívánták. Hatalmi érvényesülésének súlypontját Európán kívül, a tengeren és a gyarmatokban kereste. Más hatalmakhoz való viszonyát is aszerint rendezte be tehát, amint előmozdították vagy gátolták korlátlan tengeri hegemoniára és minél nagyobb gyarmatbirodalomra való törekvését. Ennek megfelelően a régi orosz antagonizmus tovább kísértett, sőt újabb surlódási felületekre is átharapódzott. Mióta Franciaország a Ferry-kormány kezdeményezésére aktív gyarmatpolitikát kezdett, szintén sűrűn keresztezte a szigetország sokfelé elágazó útjait. A gyakori érdekösszeütközés nyomán új életre kelt és újra ható erővé vált a több százados angol-francia ellentét, mely a Napoleon bukását követő évtizedekben már szinte egészen feledésbe merült.

Ezzel, az angol célkitűzésből keletkező orientációval, adva volt a hármasszövetség tagjaihoz való viszony is. Olaszországhoz a nemzeti egység

első kísérletei óta jóakarató barátság fűzte a hatalmas szigetállamot, melyet utóbb az unita Italiára is átruházott. Szívesen látta, sőt gyámolította az első olasz imperialista próbálgatásokat a Földközi- és a Vörös-tenger körzetében, mivel alkalmas eszköznek találta őket a veszedelmessé válható francia igények megghiúsítására. Ha lehet, még egyszerűbb volt a kettős monarchiához való viszonya. A monarchia földrajzi helyzete és abszolút gyarmatmentessége teljesen kizárta a surlódások és hatalmi versengések lehetőségét. Ellenben volt egy közös terület, amelyen a dunai állam életérdekei a legszorosabban hozzásimultak a brit világhataloméhoz: Törökország jövője. Angliának épen úgy érdekében állott a *«beteg ember»* életének meghosszabbítása, mint Ausztria-Magyarországnak. A tengerszorosok és Konstantinápoly megszerzésére irányuló orosz tervek egyenlő mértékben fenyegették Indiát és Egyiptomot s a monarchia balkáni érdekeltségét. A surlódási felületek tökéletes hiánya és a közös ellenség elleni védekezés szükségessége mellett nem csoda, hogy a két nagyhatalom viszonya évtizedeken át mintaképe volt a bensőségnek és harmóniának. Ha voltak is ideig-óráig tartó félreértések, az elérendő cél tekintetében nem volt eltérés. Az első, és második Balkánkrízis idején aratott győzelmeit Ausztria-Magyarország nem utolsó sorban az angol diplomácia szívós támogatásának köszönhette.

Már valamivel bonyolultabb volt a német birodalomhoz való viszony. Nem mintha az alapelvekben és a végső célok kitűzésében hiányzott volna a szükséges egyetértés, hanem főleg azért,

mivel Bismarck nagyvonalú diplomáciája különösen a gyarmatpolitikára való áttérés óta Angliával szemben is teljes akció-szabadságra és a viszonyosság elvének szigorú betartására törekedett. A vaskancellár a brit birodalommal szemben is a békés megértés politikáját követte, de nem mindenáron. Sokszor különködőnek és szövetségesével szemben illojálisnak tetsző orosz politikáját is ebből a szempontból kell megítélni. A revanche-veszedelemre és a dinasztikus kapcsolatokra való tekinteten kívül elsősorban azért kereste Oroszország barátságát, hogy ellensúlyt, hátfedezetet nyerjen benne a hatalmas szigetállam egyoldalú s így könnyen függőségi viszonyt eredményező nyomásával szemben. Ennek a célnak szolgálatába szegődttette francia politikáját is. Főlényes diplomáciai művészetével akárhányszor meg tudta nyerni a gyűlölködő és gyanakvó köztársaság közreműködését egy-egy túlzott angol követelés visszautasítására. Ha kellett, messzemenő előzékenységet tanusított iránta s kezére járt céljainak elérésében. Igen tanuságos e tekintetben az egyiptomi és a Kongó-kérdésben tanusított magatartása.

Anglia egyiptomi tervei ellen nem tett kifogást a vaskancellár. Úgy gondolkodott, hogy a Nilus országa kívül esik Németország politikai és gazdasági érdekeltségén; másfelől meg azt remélte, hogy az okkupációból kisarjadó angol-francia viszály hosszabb időre megbénítja, leköti majd a revanche-t sürgető energiákat. Számítása tényleg bevált, mert Egyiptom megszállása több mint két évtizedre halálos ellenségekként állította egymással szembe Angliát és Franciaorszá-

got. Bismarck, hogy még jobban kiélezze a viszályt, időnként frontot változtatott s átmenetileg a francia igényeknek kelt pártjára. Így tett az 1884 jún. 28-án megnyílt londoni nemzetközi értekezleten, melyet az egyiptomi államadósságok ügyének tisztázására hívott össze az angol kormány. A kancellár minden fenntartás nélkül Franciaország mellé szegődött s ezzel az állásfoglalásával megbuktatta az egyoldalú angol javaslatot s diadalra segítette a francia álláspontot, mely hatékonyabb nemzetközi ellenőrzést sürgetett.

Ugyanígy járt el a londoni értekezlettel csaknem egyidejűleg üléselő berlini Kongó-konferencián (1884 nov. 15—1885 febr. 26.). Ismét az angol igények ellen s a francia javaslatok mellett foglalt állást. Keresztül is vitte, hogy a konferencia az angol annexiós tervekkel szemben semlegesnek jelentette ki a Kongó-medencét, biztosította a hajózás szabadságát a Kongó- és Nigerfolyókon s elismerte Franciaország elővételi jogát az egész Kongó államra. Egyik esetben sem volt szándéka ujjat húzni a brit világhatalommal, hanem csupán meg akarta mutatni és meg is mutatta, hogy nemcsak az angol diplomácia segítségét tudja felhasználni Franciaország ellen, hanem fordítva, a francia diplomácia támogatását is ellene tudja szegezni a szertelenre dagadt angol igényeknek. Általában itt is, mint orosz politikájában, az a törekvés vezette, hogy lehetőleg minden oldalról biztosítsa, körülbástyázza magát. A viszontbiztosítási szerződés nem esetleges, hanem állandó karakterisztikonja volt külső politikájának. Mindig úgy tudta intézni a dolgot,

hogy a hatalmas Albionnal, a tengerek büszke urával folytatott tárgyalásainál hol francia, hol orosz, hol meg francia-orosz hátfedezettel biztosítva jelenhetett meg és a szükséghez képest engedhetett, de nyomást is gyakorolhatott.

Ennek a kettős diplomáciai könyvvitelnek különösen akkor látta jó hasznát, amikor a gyarmatpolitikai kurzus megindulásával valósággal ki kellett préselnie Angliától a kiszemelt területek birtokbavételének megengedését. Pusztán Anglia jóakarátára hagyatkozva valószínűleg sohasem lett volna Németország koloniális hatalommá; egészen bizonyos, hogy nem ért volna el olyan rövid idő alatt akkora eredményeket. Bismarck egészséges önzéstől duzzadó *do, ut des* politikája az első gyarmatok kiverekedésében kulminált. Diplomáciai fölényének legszebb bizonyítéka, hogy erélyes és öntudatos fellépése dacára válságos pillanatokban mindig biztosítani tudta Anglia jóindulatát és diplomáciai támogatását. Az 1886—1888.-iki évek súlyos válságai közepett, miként osztrák-magyar kollégája, Kálnoky gróf, ő is sokat köszönhetett a Salisbury-kabinet szilárd magatartásának.

A Caprivi-éra beköszöntése azonban ezen a téren is mélyreható változásokat idézett elő. A császár erős angol szimpátiája, mely gyakori látogatásokban és lelkes hangú ünnepi szónoklatokban nyilvánult meg, észrevehetően kiütközött a hivatalos politikában is. Az új kancellar diplomáciai iskolázatlansága és elfogultsága a gyarmatpolitika kérdései iránt különben is tág teret nyitott a hova-tovább kizárólagossá vált angol befolyás érvényesülésének. Növelte a bajt, hogy az orosz

viszontbiztosítási szerződés lejártával és a francia barátság ápolásának elhanyagolásával megszűnt a szükséges ellensúly, mely lehetővé tette az egyoldalú nyomás ellen való védekezést. Bekövetkezett, amitől Bismarck annyira félt: Németország egymagában volt kénytelen alkudozni az angol diplomáciával anélkül, hogy a hátát fedező hatalmak morális és fizikai nyomását igénybe vehette volna. A német diplomácia alsóbb klasszisa és a rendelkezésére álló hatalmi eszközök korlátozott volta mellett nem volt nehéz előre látni az egyenlőtlen küzdelem kimenetelét. Németország megnyerte Anglia benső barátságát, de a Helgoland-szerződés súlyos feltételeivel és a Capri-vorszak koloniális meddőségével fizetett érte.

De bármennyire hibás előtételekből indult ki a Capri-éra külpolitikája és bármennyire hibás volt a célkitűzése, egy érdeme kétségtelen: megerősítette Angliát a hármasszövetség iránt érzett hagyományos barátságában s ezzel paralizálta a veszedelmet, mely az orosz-francia entente részéről fenyegette az európai békét. Mentségéül hozzátehetjük még, hogy Bismarck politikája minden valószínűség szerint úgyszólván csak rövid ideig lett volna még fenntartható; az orosz-francia közeledést semmi esetre sem tudta volna huzamosabb időre feltartóztatni.

## V.

A vázolt diplomáciai események csak egyik oldalát alkotják a nyolcvanas és kilencvenes évek világpolitikai fejlődésének. A közöttük mutatkozó hiátusokat az európán kívüli koloniális politika színes változatosságban és szinte kimeríthetetlen gazdaságban örvénylő fejleményei töltik ki.

A hármasszövetség megkötésére következő korszak gyarmatpolitikája lényegesen különbözik az előző korszakétól. Nagyobb a történeti jelentősége, tágasabbak a dimenziói. A koloniális politika megszűnt egyszerű függeléke lenni az európai államok történetében lüktető világpolitikai fejlődésnek, mely csupán a százados angol-orosz antagonizmust tette színesebbé és többoldalúvá, belekapcsolódott az egyetemes történeti fejlődésbe s új kombinációk inspirálásával és új összetűzések lehetőségeinek felidézésével egyik hordozójává vált a világpolitikának. A század közepének fáradt, pesszimistává fakult józanságát, mely fölösleges kölöncöket látott a gyarmatokban és ellensége volt minden aktiv gyarmatpolitikának, a nyolcvanas évek kezdetén pezsgő munkakedv és akadályokat nem ismerő vállalkozó szellem váltotta fel. Különösen Afrika, a *«sötét világrész»* került bele a hatalmak koloniális



versengésének gyújtópontjába. A tudományos kutatókat és hithirdetőket nyomon kísérték a politikai ügynökök. Úgyszólván máról-holnapra szédületes arányú gyarmatbirodalmak keletkeztek, új forrásait nyitva meg a hatalmi gyarapodásnak és gazdasági fejlődésnek, de még inkább a kíméletlen versengésnek. A két régi gyarmatosító állam, Anglia és Oroszország mellett újabb versenyzők is jelentkeztek. Sikerükkel és messze kiható következményeikkel különösen nagy jelentőségűekké váltak a francia és német koloniális törekvések. Már az olaszok vállalkozásait kevesebb szerencse kísérte.

Franciaországban az erélyes és mélybelátású Jules Ferry miniszterelnöksége idején (1880—1881 és 1883—1885) jelentkezett először az a törekvés, hogy a meddő revanche-politika időleges félretolásával gyarmatok szerzésére, illetve a régi nagy gyarmatbirodalom pótlására összpontosítsák az állam minden erejét. A körülmények kivételesen kedvezőek voltak. Bismarck minden tőle telhető módon elősegítette a kezdő lépéseket csakhogy minél előbb elfordítsa a francia közvélemény figyelmét az elszász-lotharingiai kérdésről. Még a berlini kongresszuson megigérette Waddington francia külügyminiszternek, hogy nem fog akadályokat gördíteni Tunisz tervbe vett megszállása ellen. Angliának még kevesebb oka volt az ellenkezésre; hiszen minden érdeke amellett szólt, hogy a szicíliai tengersizoros átellenes partjai továbbra is két különböző hatalom kezén maradjanak. Azért, bármily kevéssé is óhajtotta Franciaország gyarapodását, Tunisz

esetében nem emelhetett kifogást annexiós terve ellen.

A köztársaságnak tehát voltaképen csak egy számottévő akadályt kellett leküzdenie: Olaszország ellenkezését. Ez pedig annál könnyebben sikerült neki, mivel az ifjú román királyság magasan szárnyaló vágyain és dús fantáziájának színes képeivel túlhevített nagyotakarásán kívül nem tudott más erőt sorompóba állítani a hajdani *provincia Africa* megszerzésére. Hatalmi eszközeinek elégtelenségét még tetézte elszigeteltsége, benső viszonyainak ziláltsága és diplomáciájának ügyetlensége. A Cairoli-kabinet rövidlátásának és az olasz közvélemény tökéletes tájékozatlanságának és naivságának kiáltó bizonyossága, hogy ilyen hiányos vértet mellett komolyan tudott bízni az «*idősebb latin testvérrel*» kezdett páros viaskodás győzelmes kimenetelében. A valóságnak ez a merész semmibevevése csak keserves kiábrándulással végződhetett. Franciaország gondos előkészületek után a beyjel kötött bardói szerződéssel (1881 máj. 12.) protektorátusa alá vonta Tuniszt. A Cairoli-kormány rögtöni bukása és a kiábrándult közvélemény és sajtó féktelen háborgása semmit sem változtatott a fájdalmas tényen: Franciaország birtokába vette az értékes tartományt, berendezkedett benne s Bizerta ásitó ágyútorokaival állandóan fenyegette Sziciliát.

Az első siker nagyban növelte a franciák vállalkozó kedvét. Most már a sötét világrész egyéb tájékai iránt is érdeklődni kezdtek. Nyugaton a kicsiny Szenegambiából kiindulva szerencsés harcokkal és szerződésekkel rövidesen egészen Timbuktuig előreküzdötték magukat (1881—82.).

Ugyanakkor a Dahome-parton is megvetették lábukat és csak az angolok féltékenysége akadályozta meg, hogy az alsó Niger vidékét is birtokukba ne vegyék. Lejebb délre az Ogove és a Kongó-folyók közén az olasz származású Savorgnan de Brazza gróf merész utazásai vezettek egy újabb, nagy jövőre hivatott gyarmatnak, a Francia-Kongónak megalapítására (1885.). Az átellenes parton főleg Madagaszkár szigetének gyarmatosítása foglalkoztatta az új életre kapott francia vállalkozó szellemet.

A nagy afrikai sziget nem most tűnt fel először a francia kolonizáló törekvések történetében. Már XIV. Lajos korában kísérlet történt meghódítására, de sikertelenül (1642.). Nem sokkal több szerencsével járt a XVIII. század híres kalandorának, Benyovszky Móricnak vállalkozása sem (1774—86.). A hova birodalom megalapítójának, Radama királynak uralkodása alatt (1810—28.) a közel kétszázados erőfeszítésnek utolsó eredményei is veszendőbe mentek. Csak a király özvegyének, I. Ranavalonának uralkodása alatt sikerült a sziget északnyugati csücskén újra elismertetni a francia fennhatóságot (1838—41.). Mivel azonban III. Ranavalona (188—397.) vonakodott elismerni az 1868-iki szerződés ama pontját, mely megengedi az idegenek földvásárlását, a Ferry-kabinet Pierre tengernagy vezérlete alatt egy hajóhadat küldött Madagaszkár partjaihoz a francia érdekek megóvására. Pierre az elégtelen szakalava-törzsek segítségével elfoglalta Tamatávét és a keleti part több kikötővárosát, de a fővárost nem tudta megközelíteni. A két évig tartó küzdelemnek az 1885 dec. 17-iki béke

vetett véget, amelyben Ranavalona királyné elismerte a francia protektorátust, a franciák javára lemondott Diego-Suarez tartományról és elsőrendű kikötőjéről s tíz millió frank hadikárpótlás fizetésére kötelezte magát.

A protektorátusi szerződés létrejötte eldöntötte Madagaszkár sorsát. Az angolok ellenségeskedése egyelőre megakadályozta ugyan a bekebelezés végrehajtását, de csak az idő és körülmények kérdése volt, mikor szánják rá magukat a protektorok az utolsó döntő lépés megtételére.

Az afrikai terjeszkedéssel párvonalasan haladt a hátsóindiai gyarmatbirodalom növelése Annam és Tonking megszerzésével. A két tartomány meghódítására a Tonkingban befészkelődött kínai rablók megfékezése szolgáltatta az ürügyet. Tüdük annami császár, Tonking hűbérura az 1874 márc. 15.-iki szerződésben vállalt kötelezettsége dacára tétlenül nézte a kalózok garázdálkodását; ezért a türelmüket vesztett franciák rövid úton benyomultak Tonkingba s hatalmukba kerítették fővárosát, Hanoit (1883 ápr. 2.). Mivel azonban Tüdük hívására Kína is beavatkozott a harcba, a büntető expedíció egész komoly háborúvá nőtte ki magát, melynek során ismételten érzékeny vereség érte a franciákat. Courbet admirális csak nehéz harcok után tudta megszállni a Hue-folyó torkolati vidékét és kényszeríteni Tüdük utódját, Hiefoa császárt a francia protektorátus elismerésére és területe egy részének átengedésére (1883 aug. 25.).

Annam lecsendesítése után Tonking is hamarosan meghódolt volna, ha a kínaiak tettleges támogatása nem élesztette volna ellenállását.

Így azonban a harc egyre nagyobb arányokat öltött és egyre súlyosbodó terheket rótt a francia nemzetre, mely már kezdte sokallani a Ferry-kabinet imperializmusának az árát. Formosa-sziget megszállása után angol közvetítéssel sikerült ugyan a béketárgyalások megkezdésére kényszeríteni a pekingi kormányt, de ezek tartama alatt Negrier tábornok serege Langson mellett csúfos vereséget szenvedett, ami olyan nagy felzúdulást idézett elő a francia közvéleményben, hogy Ferry kénytelen volt azonnal lemondani (1885 márc. 30.). Utódjának, Brissonnak végre sikerült végét vetni a sok áldozattal járó háborúnak. A pekingi békében a mennyei birodalom is hozzájárult az annami és tokingi francia protektorátus elismeréséhez (1885 jan. 9.).

Mindenütt siker kísérte a francia gyarmatosító törekvéseket, csak Egyiptomban nem kedvelt nekik a szerencse. Mikorra a köztársaság feleszmélt, a fáraók országában már Anglia volt a helyzet ura. Beaconsfield lord türelmes és körültekintő munkája megtermette gyümölcseit. Tevfik pasa khedivátusának első évei teljesen megérlelték a viszonyokat az angol protektorátus berendezésére. Az Arabi pasa személyében megtestesült nemzeti ellenállás ugyanis már 1881 szept. 8-án véres katonai forradalmat idézett fel az idegen uralom ellen és egy új, angolelleses kormány kinevezésére kényszerítette a khedivét (1882 febr. 6.), ami viszont kedvező ürügyet szolgáltatott Angliának, hogy Franciaország társaságában flottatüntetés rendezzen Alexandria előtt. A nemzeti mozgalom további elfajulása még jobban Anglia malmára hajtotta a vizet. Az alexandriai

kereszténymészárlás (1882 jún. 11.) megtorlásául Seymour admirális hajóhada három napon át (júl. 11—13.) bombázta a várost, majd Wolseley lord vezetése alatt csapatokat szállított a partra, melyek már júl. 15-én megszállották Alexandriát. Az ingadozó francia kormányok aggodalommal szemlélték az angol flotta erélyes fellépését s nem tudták, mire határozzák el magukat. Gambetta Anglia társaságában közös gyarmatnak szerette volna megszerezni a Nilus országát, de Németország és a porta ellenállása megghiúsította szándékát; utódja Freycinet ellenben tudni sem akart semminemű intervencióról (júl. 5.) és az őt felváltó Duclerc-kormány is a semlegességet találta legcélravezetőbb álláspontnak. A hasonló módon érdekelt Olaszország sem tett különben. A Depretis-kabinet Crispi minden izgatása dacára tétlen maradt.

Anglia tehát versenytárs nélkül tehetette meg a további sakkhúzásokat. Nem is sokat késett velük. Augusztus 20-án megszállotta a Szuezi-csatornát és menten Kairó ellen indította seregeit. Útközben Wolseley Tell-el-Kabir mellett megsemmisítő győzelmet aratott Arabi pasa seregén és magát a pasát, az egész mozgalom éltető lelkét is foglyul ejtette (szept. 13.). Kairónak nyomban rákövetkező megszállásával véget ért a rövid hadmenet. Egyiptom, ha jogilag nem is, tényleg angol fennhatóság alá került.

A franciák csak most kezdtek eszmélni, amikor már minden késő volt. Anglia nov. 16-án egyszerűen felmondotta a köztársaságnak az eddigi kondominiális viszonyt s nyomására a khedive is megszűntnek jelentette ki az angol-francia

pénzügyi ellenőrzést. A francia közvélemény háborgása mit sem változtatott a bevégzett tényeken. A fáraók országa a megszállás után hamarosan kitört mahdista-felkelés és a véres szudáni kudarc dacára de facto angol tartomány maradt.

Az egyiptomi incidensnek súlyos kihatásai voltak az angol-francia viszony alakulására. Gladstonenak Alexandria bombázása előtt tett kijelentése: «Azt hiszem, amelyik napon elfoglaljuk Egyiptomot, Anglia és Franciaország politikai érintkezésében hosszú időre vége szakad a szivélyességnek», igaznak bizonyult. Franciaország sokáig nem tudta megbocsátani jól megalapozott jogainak kijátszását; azért, ahol csak tehetett, ártani igyekezett az angol érdekeknek. Viszont az angol diplomácia is kötelességének ismerte, hogy minden kínálkozó alkalmat megragadjon a francia koloniális törekvések elgáncsolására. Az angol-francia összeütközések, érdeksürlődések úgyszólván mindennaposokká váltak; alig mult el esztendő egy-két többé-kevésbé súlyos lefolyású krízis nélkül. A madagaszkári angol ügyvivők kihívó viselkedése, Behanzin dahomei fejedelem támogatása Dodds francia tábornok ellenében, a Royal Niger Company aknamunkája a nigermenti francia terjeszkedés ellen, a szomáli félszigeti érdekelttség kiterjesztésének megakadályozása, a Tonking birtokára vágyó sziámi császár nyílt támogatása, az Új-Hebridák közös birtokából származó állandó sürlődések csak legszembetűnőbb, de nem egyedül álló megnyilvánulásai voltak ennek a hatalmas arányú, világrészeket átfogó ellentétnek.

Az 1904 ápr. 8-iki *entente cordiale* tökéletlen első kiadása, az 1890 aug. 5-iki szerződés, amelyben Anglia Zanzibár szigetéhez formált jogai feláldozása fejében elismerte a köztársaság protektorátusát Madagaszkár felett s francia érdekszférának jelentette ki a Szahara nagyobb felét, eredménytelenül kísérelte meg a békés kiegyenlítést. Az ellentét egy pillanatra sem szűnt meg. A hamu alatt lappangó parázs tovább izzott és csak a diplomaták ügyességén meg a vetélytársak készületlenségén mult, hogy nem lobbant ki nyílt háborúba. A francia nép elpusztíthatatlan életenergiájáról és nagy célok után járó külpolitikájának szívósságáról tanuskodik, hogy ilyen makacs ellenállás és a benső állapotok ziláltsága dacára is kitartóan és sikerrel haladt előre merész álmának, a nagy északafrikai gyarmatbirodalomnak megvalósítása felé.



## VI.

Az angol-francia versengésnek a *tertius gaudens*, a kibontakozó német gyarmatbirodalom látta legnagyobb hasznát. Németországban már az ország létrejötte előtt hallatszottak hangok, melyek gyarmatok szerzését sürgették. 1870 után még hangosabbá vált ez a követelés. A legfantasztikusabb tervek merültek fel, melyek majd Amerika, majd Afrika, majd meg az ausztráliai szigetvilág felé igyekeztek terelni a gyarmatosító törekvéseket. Nincsen a világnak olyan eldugott zuga, mely szóba ne került volna. De a nagy buzgalom egyelőre nem jutott tovább a tervkovácsolásnál, mert a nemzet zömének sem érzéke, sem mértéke nem volt a gyarmatpolitika jelentőségének megítélésére.

Maga Bismarck is éveken át közömbös maradt minden unszólással szemben. Úgy gondolkodott, hogy az ifjú birodalom benső konszolidációját nem szabad kétes kimenetelű vállalkozások kedvéért veszélyeztetni. Különben is azt tartotta, hogy Németország kontinentális állam, melynek épen elegendő munkát ad az európai kombinációk szemmeltartása és ellensúlyozása. Visszautasító magatartását csak a hetvenes évek vége felé kezdte mérsékelni, amikor egyes oceániai szige-

teken már virágzó német ültetvények és kereskedelmi telepek létesültek. A gondolkodásában beállott változás első jelei a Tonga- és Szamoa-szigetekkel kötött kereskedelmi szerződések voltak, melyekben jogot biztosított a német haditengerészetnek szénlerakodó állomások berendezésére (1876—1878.). Még tovább ment, amikor a fizetési zavarokkal küzdő hamburgi Godeffroy-cég mintaszerű szamoai ültetvényeinek megmentésére alakult részvénytársaság állami támogatása érdekében benyújtotta az ú. n. Szamoa-javaslatot (1880 ápr. 14.). De érvelése nem győzte meg a birodalmi gyűlés többségét. A döntő szavazásnál tizenhat szótöbbséggel elutasították javaslatát (ápr. 29.). E kudarc miatt Bismarck néhány évre ismét távortartotta magát a gyarmati kérdésekben való közvetlen beavatkozástól.

De a Szamoa-javaslat mégsem maradt egész eredménytelen; megvolt neki az a haszna, hogy a társadalom távolabbi rétegeiben is érdeklődést keltett a koloniális ügyek iránt. Rendkívül élénk irodalmi viták indultak meg, majd hatalmas arányú társadalmi szervezetek léptek sorompóba a gyarmatszerzés sürgetésére. Az utóbbiak között a Hohenlohe-Langenburg herceg vezetése alatt álló *Deutsche Kolonialverein* fejtett ki legeredményesebb munkát. Mellette azonban még egész sereg hasonló szervezet dolgozott a közvélemény közömbösségének megtörésén és a pénzemberek érdeklődésének felkeltésén.

Ez az élénk irodalmi és társadalmi agitáció csakhamar figyelmet ébresztett külföldön is. Kezdték komolyan venni a német gyarmatosító törekvéseket. Különösen angol körökben keltett

aggodalmatokat a német politika vajudása. A közvélemény hangosan követelte a még meg nem szállott területek birtokbavételét, nehogy német kézre jussanak. Az ausztráliai Queensland gyarmat 1883 ápr. 4-én hozott határozata Új-Guinea annexióját sürgette, a fokföldi kormány pedig a délnyugati afrikai partok azonnali megszállását ajánlotta. De nemcsak a közvélemény sürgette, hanem a hivatalos politika is kötelességének ismerte, hogy lehetetlenné tegye vagy legalább megnehezítse a német gyarmatszerzést. Az angol-francia nyugatafrikai egyezmény a Sierra Leonetól északra eső vidékek, az angol-portugál szerződés pedig a Kongó-torkolat birtokából akarta kirekeszteni az új vetélytársat.

Németországnak tehát ugyancsak iparkodnia kellett, ha nem akarta, hogy teljesen kirekesszék a még gyarmatosításra váró területek felosztásából. De Bismarck továbbra is hajthatatlan maradt. Még mindig nem tartotta eléggé erősnek és érettnak hazáját a gyarmatpolitika felvételére. Másrészt elvi ellensége volt a mesterkéltnek tartott francia rendszernek, mely közvetlen állami kezdeményezéstől várta a gyarmatok megszerzését. Az volt a meggyőződése, hogy a gyarmatoknak természetes módon kell kifejlődniök; a kezdeményező lépéseket magánfeleknek kell megtenniök míg az állam, mint védő és irányító hatalom csak az alapvető munka elvégzése után léphet előtérbe.

A kancellártól szükségesnek tartott magánvállalkozás nem sokáig váratott magára. Lüderitz brémai nagykereskedő még az 1882. év folyamán különböző bennszülött törzsfőnökökkel kö-

tött szerződések révén mintegy 50,000 négyzetkilométernyi területet szerzett magának az angrapequeni öböl mellékén. Hogy új szerzeménye élvezésében ne kelljen idegen beavatkozástól tartania, 1882 nov. 16-án azzal a kérelemmel fordult Bismarckhoz, hogy fogadja a birodalom védelme alá birtokát. A kancellárnak tetszett az eszme. Azonnal érintkezésbe lépett Angliával s a fokföldi hatóságok részéről támasztott állítólagos jogigények erélyes visszautasítása után hivatalos formában is tudomására hozta Granville külügyminiszternek, hogy Lüderitz vállalkozása a birodalom védelme alatt áll (1884 ápr. 24.).

Lüderitzcel egyidőben más brémai és hamburgi cégek feljebb, Togóban és Kamerunban kísérleteztek területszerzéssel és hasonlóan a birodalom oltalmazó karjainak kiterjesztését kérték. Bismarck nem habozott tovább. Az alattvalók érdekeinek megvédését elodázhatatlan állami feladatnak tartotta. Azért haladéktalanul utasította Nachtigal Gusztáv főkonzult, a híres Afrika-kutatót, hogy a Mőwe ágyúnaszád fedélzetén utazzék Nyugat-Afrikába és a birodalom nevében vegye át az új területeket. Nachtigal sietett eleget tenni a megbízásnak. 1884 júl. 5. és 6.-án Togóban, majd néhány nappal rá Kamerunban is kitűzette a birodalmi zászlót s ezzel a ténnyel megvetette alapját a német gyarmatbirodalomnak. Két hónappal később a Leipzig és Elisabeth hadihajók a Lüderitz-féle délnyugat-afrikai szerzeményt is német védett területnek nyilvánították (1884 aug. 27.).

Anglia növekedő aggodalommal szemlélte a németek térfoglalását, de megakadályozása nem

állott hatalmában. De ami csak kitellett tőle, mindent megtett megnehezítésére. A Lüderitzföld megszállásába csak szept. 22-én és csak Bismarck ismételt tiltakozására és fenyegetőzésére nyugodott bele. Hogy azonban útját állja keleti irányú kiterjesztésének és a búr államokkal való érintkezésbe hozásának, már a következő évben anektálta a becsuánok földjét és a kietlen Kalahári sivatagot (1885 szept. 30.). Kamerun megszállásánál meg valóságos versenyfutást rendezett Németországgal. Az annexió végrehajtására kiküldött Flirt nevű ágyúnaszádja csak öt nappal később érkezett meg Kamerunba, mint a Mówe. Ha már a birtokbavételt nem tudta megakadályozni, legalább azzal igyekezett bosszúját tölteni, hogy lázadásra ingerelte a kameruni bennszülötteket és a lüderitzföldi hererokat.

De ez az illojális angol verseny nem szegte kedvét a német vállalkozó szellemnek. Az évtizedek alatt felgyülemlett energiák felszabadultak és az első, parányi siker láttára mind érvényesülni akartak. A nyugati partokon végbement gyarmatszerzéssel csaknem egyidejűleg Kelet-Afrikában is megtörténtek a kezdeményező lépések. A vakmerő Peters Károly a «*Gesellschaft für deutsche Kolonisation*» megbízásából a Zanzibárral átellenes partról kiindulva egészen a nagy tavak vidékéig előrenyomult és a bennszülött fejedelmekkel kötött szerződések révén hatalmas területeket szerzett a társaságnak. Bismarck sietett védelmébe venni ezt az újabb vállalkozást is. Mikor az angoloktól felbízott zanzibári szultán óvást emelt a német térfoglalás ellen, a kancellár egy hajóhad kiküldésével válaszolt, mely hama-

rosan megtörte a szultán ellenkezését s kényszerítette Dar-esz-Szalam és Pangani kikötők átengedésére (1885 aug. 13.). Kevéssel utóbb sikerült Angliával is megegyezésre jutni (1886 okt. 29., nov. 1.). Az angol diplomácia kénytelen-kelletlen belenyugodott a befejezett tényekbe, de kikötötte, hogy a Zanzibárral szembenfekvő tizenkilenc kilométer hosszú partszegély továbbra is a szultán birtokában maradjon. Egy hónapra rá a Portugáliával kötött szerződés déli oldalról kerekítette ki az új gyarmat határait (1886 dec. 30.). A gyorsan megindult fejlődést két év múlva megzavarta a zanzibári szultántól támasztott véres felkelés, melynek elfojtása csak hosszas küzdelem és nehéz harcok után vált lehetségessé. Ekkor azonban már nem az alapító társaság, hanem az 1885 szept. 7-én alakult *«Deutsch-Ostafrikanische-Gesellschaft»* intézte a gyarmat ügyeit, mely fokozatosan az államra ruházta át jogait.

Végül az indiai oceán szigetvilágában is megindult a német gyarmatalapítás. Új-Guineában a *«Deutsche Neuquinea Gesellschaft»* végezte az úttörés nehéz munkáját. E társaság 1884 őszén mintegy 200,000 négyzetkilométernyi területet vett megmunkálás alá a sziget északkeleti részén és a szomszédos Bismarck-szigeteken. De Anglia itt is következetes maradt önmagához. Mindenképen nehezíteni igyekezett a német társaság munkáját, sőt egy ideig úgy mutatta, mintha az egész keleti partvidéket hatalmába akarná keríteni. Ismét Bismarck erélyes fellépésére volt szükség, hogy felhagyjon kétszínű játékkal s megbarátkozzék a német szomszédtság gondolatá-

val (1885 ápr. 29.). A Bismarck-szigetek megszerzését nyomon követte a szomszédos Salamon- és Marshall-szigetek birtokbavétele (1885 okt. 15.).

Már valamivel nehezebben ment az értékes Karolina-szigetcsoport megszállása. A számtalan szemből álló szigetfüzérhez ugyanis Spanyolország is jogot formált s ezért rossz szemmel nézte az új vetélytárs jelentkezését. A német lobogó kitűzésének híre Madridban olyan hatalmas arányú németellenes tüntetésekre vezetett, hogy már-már a diplomáciai viszony megszakításától és a háború kitörésétől lehetett tartani. Ekkor Bismarck egy zseniális ötlettel XIII. Leo pápát kérte fel békebíróul a vitás kérdés eldöntésére. Spanyolország természetesen szívesen hozzájárult ehhez a szokatlan megoldáshoz. XIII. Leo alapos megfontolás után úgy ítélkezett, hogy a szuverén jogok továbbra is Spanyolországot illessék, viszont Németország szabad kezet nyerjen kereskedelmi telepek és ültetvények létesítésére. Ebbe az ítéletbe mind a két fél szívesen beleegyezett s így elsimult a válság (1885 dec. 17.).

## VII.

A német gyarmatpolitika kezdete ismét egy újabb ható erő bevonulását jelentette a világtörténelemben, mely azonban inkább hátrányosan, mint előnyösen hatott a birodalom hatalmi állására. Egyfelől növelte az idősebb hatalmak gyűlöletét és irigységét, melyet pusztán születésével s anyagi és szellemi fejlődésének páratlanul gyors tempójával már amúgy is nagymértékben kihívott maga ellen, másfelől tényleges alapot szolgáltatott a tengeri hegemoniájára féltékeny Angliával való összekoccanásokhoz és hatalmi surlódásokhoz. Egyelőre, amíg Bismarck intézte a birodalom sorsát, nem igen nyilvánultak ezek a súlyos következmények. A kancellár ügyes taktikázásával, az angol-francia és angol-orosz antagonizmus mesterei kihasználásával különösebb hatalmi eszközök igénybevétele nélkül is el tudta érni célját; erős flotta nélkül is nyomást tudott gyakorolni a tengerek büszke urára. Csak így érthető, hogy a lépten-nyomon eléje meredő angol ellenállás dacára is alig egy-két év leforgása alatt közel két millió négyzetkilométer területet tudott szerezni s a berlini Kongó-konferencián keresztül tudta vinni Közép-Afrika neutralizálását anélkül, hogy az alaptónusában barátságos angol-



német viszonyban érezhető rosszabbodás állott volna be. Igaz, sokat könnyített helyzetén az is, hogy az első gyarmatalapítások mind magán-, illetve részvénytársasági vállalkozások voltak, melyek csak évek múlva mentek át teljesen az állam tulajdonába. Ez a körülmény sok esetben tompította az összeütközések életét, mert lehetővé tette, hogy a presztizs-kérdés minduntalan való felvetése helyett kompromisszumokkal intézzék el a felmerült ellentéteket.

A kimondottan angolbarát Caprivi-éra alatt már csak azon oknál fogva sem kerülhetett komolyabb összeütközésre a sor, mivel az úttörők lelkes buzgalmát és határtalan optimizmusát már Bismarck kancellárságának utolsó éveiben bizonyos ellankadás és kiábrándulás váltotta fel. A merész elhatározások és lendületes tettek korát a meddőség évei követték. Mivel a gyarmatok a remélt dús haszon helyett évről-évre újabb befektetéseket igényeltek, igen sokan hajlandók lettek káros utópiahajhászásnak minősíteni minden gyarmatpolitikát. Maga Caprivi sem volt egészen ment ettől a felfogástól. Gondolkodását hiven jellemzi állítólagos nyilatkozata: *«Je weniger Afrika, desto besser!»* Még jellemzőbb felfogására, hogy a délnyugat-afrikai gyarmatnak csak egy esztendei próbaidőt volt hajlandó engedélyezni s annak leteltével kész lett volna árúbabocsátásáról tárgyalni.

Természetes, hogy ilyen gondolkodás mellett öntudatos, előrelátó gyarmatpolitikáról szó sem lehetett. Még jó, hogy a meglevő területeket megtartotta, nem hogy újakat szerzett volna.

Anglia nem is késett a maga javára kiaknázni

ezt a gyarmatpolitikai depressziót. A még mindig vitás német délkelet-afrikai határok kiigazítása címén új tárgyalásokat indított, melyeknek eredménye az 1890 júl. 1-én kötött Helgoland-egyezmény lett. Az egyezmény értelmében Németország megkapta Helgoland szigetét és a Zanzibár átellenében húzódó keskeny partszalagot, de viszont lemondott Zanzibár szigetéhez fűzött minden jogigényéről, megengedte, hogy a szultán angol protektorátus alá helyezkedjék, a Wituszultánság és a Német-Szomáli-föld felett gyakorolt joghatóságát átengedte Angliának, végleg feladta a Mfumbiro-hegység és a felső Zambézi vidékére vonatkozó tervét, feláldozta Peters fáradozásainak legfrissebb eredményét, az Ugandaország felé való terjeszkedést, egyszóval egyszer és mindenkorra elvágta maga előtt egy nagy keletafrikai gyarmatbirodalom létesítésének lehetőségét, mely Zanzibártól a Nilus forrásvidékéig terjedt volna. Kétségtelen, hogy ez az ár Helgoland *akkori* értékéhez viszonyítva túlságosan drága volt. Nem csodálkozhatunk rajta, hogy az elégedetlen német közvélemény szívesen látta és támogatta a Helgoland-szerződés visszahatásaként alakult túlzó *Alldeutscher Verband* működését.

Az angol barátság azonban csak addig maradt zavartalan, amíg Németország ismét a maga lábán nem kezdett járni koloniális érdekeinek ápolásában. Már az 1894 márc. 15-én kötött német-francia Kamerun-egyezmény is nagy elégtelenséget keltett az imperialista eszmékért hevülő angol politikai körökben. Még inkább fokozta az elégtelenséget a német diplomácia

állásfoglalása a Kongó-kérdésben. Anglia ugyanis önkényesen túltéve magát az általa is aláírt berlini Kongó-aktán, a szignatárius hatalmak hozzájárulása nélkül meg akarta változtatni a semlegesnek nyilvánított Kongó-állam határait. Az 1894 máj. 12-én kötött szerződésben igen jelentékeny, helyenként 600 kilométert is megközelítő mélységben feljebb akarta tölteni az északi határt, de viszont keleten, a nagy tavak vidékén mintegy 25 km széles sávot készült kihalászítani II. Lipót király nemzetközi államából. Látszatra tehát igen előnyös cserét ajánlott. Pár száz négyzetkilométer helyett országgal felérő területet kínált. Csak egy szépséghibája volt ajánlatának: a terjeszkedésre szánt terület már a francia érdekszférába esett. Még feltűnőbb volt hatalmi célzata: a kihalászandó terület összekötő hídnak volt szánva Brit-Keletafrika és Rhodesia gyarmat között, tehát a már derengő imperialisztikus *Kap-Kairo* programhoz volt hivatva megadni az alapot. Természetes, hogy a német birodalom és Franciaország, mint legközvetlenebbül érdekelt szignatárius hatalmak nem nézhették közömbösen a rovásukra menő angol mesterkedést. Azért félretéve minden haragot, kezet nyujtottak egymásnak és közös erővel láttak a magasan szárnyaló angol tervek megghiúsításához. A közös munka rövidesen sikerre vezetett. Bismarck kipróbált módszere ez alkalommal is csalhatatlannak bizonyult. Anglia nem mert ujjat húzni a pillanatnyilag egyesült blokkal; önként elejtette tervét, de megtartotta neheztelését a német diplomácia «álnok» és «kétszínű» magatartása miatt.

Még jóformán el sem csendesedtek a Kongó-

kérdés által felborzolt hullámok, máris újabb válság kísértett, mely tartós lefolyásával és időnkénti elmérgesedésével még komolyabb próbára tette a két hatalom külügyi vezetőségének ügyességét és türelmét. Az újabb viharfelhők a századvégi angol imperializmus leglázásabb aktivitásának színhelye: Délafrika felől közeledtek.

Rhodes Cecil, a XVI. század nagy conquistadorainak méltó utóda, az 1889-ben alapított *Chartered Company of South Africa* segítségével alig pár év leforgása alatt angol fennhatóság alá hajtotta mindazon területeket, melyek a keleti és nyugati portugál birtokok között egészen a Kongó-államig felnyultak. A portugálok gyenge ellenállása hamar megtörött. Egy rájuk erőszakolt szerződésben már 1890 aug. 20.-án kénytelenek voltak Rhodesiáról és a Nyassza-földről lemondani. Mivel kevéssel utóbb a matabelék tartománya is a Chartered Company kezére került, az angol birtokok hatalmas komplexumában már csak két idegen test maradt, a két független búr állam: Transzvál és Oranje köztársaság.

Az angol imperializmus híveinek szemében régóta szálka volt e két parasztköztársaság függetlensége, különösen amióta gazdag gyémántbányákat tártak fel területükön. Meg is próbálták már szépszerével és erőszakkal, hogy leigázzák őket. 1877-ben félig sikerült is. Egy ügyesen rendezett népszavazással Transzvált angol protektorátus alá helyezték. De a pünkösdi királyság nagyon rövid ideig tartott. A szabadságszerető búrok a Mojuba Hill mellett vívott ütközettel már négy év múlva visszavívták függetlenségüket, amit

az 1881. és 1884.-iki szerződéseken Anglia is kénytelen volt hivatalosan elismerni.

A Chartered Company hódításai azonban új helyzetet teremtettek. A Pongolavidék megszállása elzárta az utolsó rést is, amelyen át a búr államok szabad levegőhöz juthattak. Azóta minden oldalról angol birtokok vették körül őket s a rájuk nehezedő koncentrikus nyomás erősebbé vált, mint valaha. A területükön élő idegenek, elsősorban angolok jogi helyzetének javítása állandó ürügyet szolgáltatott a belügyekbe való beavatkozásra. Az 1893-ban alakult *National Union* gondoskodott róla, hogy az angol diplomácia ne jőjjön zavarba erőszakoskodásainak megindokolásánál.

Németország élénk figyelemmel kísérte a dél-afrikai eseményeket. A fajrokon búrok Krüger első berlini utazása óta (1884.) nagy népszerűségnek örvendettek a német közvélemény előtt.

De a hivatalos politikát nem annyira érzelmi szempontok, mint inkább politikai és hatalmi tekintetek irányították búrbarát magatartásában. A két köztársaság függetlenségében legerősebb biztosítékát látta a délafrikai statusquo megővésének. Nem is késett értésére adni a búroknak, hogy szükség esetén számíthatnak segítségre. Marschall báró külügyi államtitkár pedig külön jegyzékben tiltakozott Rhodes Cecil és a Chartered Company búrellenes és a statusquót állandóan veszélyeztető politikája ellen (1895 febr. 1.). De intésének nem volt foganatja. Az új Salisbury-kormányral (1895 jún. 26.) felülkerekedett imperialisztikus irány nem hogy korlátok közé szorította volna, hanem még bátorította a Chartered

Company és az Union National aknamunkáját. Erre a birodalmi kormány azzal válaszolt, hogy a német érdekek védelme címén a Delagoa-öbölbe rendelte a «Condor» és «Cormoran» nevű hadihajókat. Egyúttal szükségesnek látta, hogy újólág nyomatékosan figyelmeztesse a londoni kormányférfiakat, hogy a búr államok függetlenségének korlátozását a saját érdekei súlyos veszélyeztetésének tekinti (1895 okt. 15. és dec. 28.)

A december végén átnyújtott harmadik jegyzékre Pretóriából érkezett meg a válasz egy távirati jelentés alakjában, mely arról szólt, hogy Rhodes jobbkeze Jameson Leander dec. 30. mintegy 800 főnyi csapattal betört Transzválba. Németország azonnal kérdést intézett a brit kormányhoz, hogyan és minő eszközökkel szándékozik jóvátenni a nemzetközi jogon ejtett flagrns sérelmet (dec. 31.) és egyúttal engedélyt kért Portugáliától, hogy a Delagoa-öbölben vesztegelő «Seeadler» ötven főnyi legénységét portugál területen át Pretóriába küldhesse az ottani német kolonia megvédésére. Mielőtt azonban ennek kivételére került volna a sor, megjött a hír, hogy a búrok könnyű szerrel szétugrasztották Jameson csapatát, magát a vezért pedig elfogták. Ekkor menesztette Vilmos császár Pretóriába híres Krüger-táviratát (1896 jan. 3.), mely valósággal bombaként hatott az angol közvéleményre.

A válság csak most kezdett igazán akuttá válni. Az angol sajtó kirohanásai és durva szidalmi a birodalom és a császár ellen nem ismeretek mértéket. A Morning Post egyebek között azt írta, hogy az angol nép sohasem fogja elfelejteni ezt a táviratot, hanem mindig emlékezni

fog rá külpolitikája iránykitűzésénél. Londonban nagyszabású németellenes tüntetésekben és számos inzultusban lobbant ki a lelkiismeretlenül szított népszenvédély. Egy ideig úgy látszott, mintha a hivatalos politika is megtorló lépésekre gondolna. A tartalékflotta egy részét szolgálatba helyezték, a hajógyárakban éjjel-nappal lázasan dolgoztak a szükséges javítási munkálatok elvégzésén, a csatornába külön torpedóflottillát rendeltek, az Északi-tengeren tüntető flotta-manővereket végeztek, szóval minden jel oda mutatott, mintha Anglia komolyan háborúra készülne Németország ellen.

Ennyire azonban mégsem mérgesedett el az ügy, mert a német diplomácia sietett tágítani a túlfeszített húrokon. Most is azt tette, amit Bismarck bukása óta már annyiszor megismételt: megrettent és visszavonult a kitaposott úttól elvezető ösvényen leselkedő veszedelmek elől. Az angol barátság még mindig annyira értékesnek és pótolhatatlannak tűnt fel szemében, hogy az utolsó pillanatban rémülten eszmélt rá elvesztésének lehetőségére és baráti érzületének újabb jeleivel igyekezett jóvátenni és feledtetni pillanatnyi megfeledkezését. Ahelyett, hogy Bismarck példájára kiaknázta volna a madagaszkári protestáns missziók ügye és a dongolai kérdés miatt újólág kiélesedett angol-francia ellentétet és a francia-orosz ententehez való közeledésével nyomást gyakorolt volna Angliára, a Dongola-kérdésben sietett magáévá tenni az angol álláspontot. Ez pedig az adott körülmények között a lehető legszerencsétlenebb politika volt, mert sem a régi barátságot nem mentette meg, sem újat szerezni

nem engedett. Az utólagos szépítgetési kísérlet nem engesztelte ki a háborgó angol közvéleményt. A német diplomácia tehetett őszinteségének és barátságos érzületének bebizonyítására, amit akart, az angol nép változatlanul hideg, gyanakvó és ellenséges indulatú maradt iránta. A Krüger-táviratot nem bocsátotta meg soha. A túlzott előzékenység annál kevésbé volt indokolt, mivel Franciaországban az erősen koloniális hajlamú Hanotaux külügyminisztersége, Oroszországban pedig a békés hajlamú II. Miklós cár trónfoglalása szinte kiabálva kínálták a bismarcki viszontbiztosítási és koalíciós politika megújításának feltételeit.



## VIII.

Az európai politika ingadozásai és a gyarmat] politika nagyarányú kiszélesedése mellett harmadik karakterisztikus vonása a nyolcvanas és kilencvenes évek történetének, a nagyhatalmak areopágjának kiegészülése két európán kívüli államnak: Japánnak és az Északamerikai Egyesült Államoknak belépésével. Japán emelkedése 1868. kezdődött s páratlanul gyors tempóban haladt előre. Mucuhito császár trónfoglalása (1868 febr. 3.) a soguni uralom megtörése, az idegen hatalmak követeknek fogadása, a hűbérrendszer eltörlése, az új társadalmi berendezés és az új alkotmány életbeléptetése: az átalakulás legfőbb fázisai, tüneményes gyorsasággal követték egymást. A célkitűző államférfiak és a megértő nemzet lázas munkája a legteljesebb harmóniában állott egymással s a történelemben egyedül álló eredményeivel, sikereivel bámulatba ejtette a világot. Külső és belső akadályok, mint például a szamurájok (lovagok) veszedelmes lázadása (1877) csak pillanatokra tudták megakasztani a fejlődés szédületes tempóját. Nem telt bele három évtized s Japán mint kész nagyhatalom állott a bámuló világ szeme előtt, telve feszülő ambíciókkal

s ifjú tettvággyal és felvértezve a nagy célok elérését biztosító fizikai és szellemi kellékekkel.

Természetes, hogy a lázas reformmunka első évtizedeiben aktív külpolitikára nem gondolhatt az ifjú hatalom. Első jelentékenyebb külpolitikai sikerét Kínával szemben aratta a Liu-kiu vagy Riu-kiu-szigetek átengedésének kieroszakolásával (1880). Minthogy a Kurili-szigeteket már előbb megszerezte Oroszországtól (1875), ettől kezdve minden igyekezetével azon munkált, hogy a kontinensen is megvethesse lábát. Legtermészetesebb és közelségénél fogva legkönynyebben hozzáférhető terjeszkedési bázisul Korea-félsziget kínálkozott, melyhez különben már a középkor derekától kezdve több szál fűzte a mikádó országát. A japán vállalkozó szellem és a japán tőke azonnal meg is kezdte a gazdag félszigeten a *pénétration pacifique* munkáját. Egyelőre nem gondolhatt többre, mert Korea politikailag és gazdaságilag Kínától függött és az európaiak meg az amerikaiak is erősen versenyeztek érte. De a szívós japán politika a konkurrencia dacára is sikeresen haladt előre célja felé. A tiencini szerződésben (1885 aug. 18.) megszerezte magának azt a jogot, hogy zavarok esetén Kínával egyenlő mértékben élhessen Koreában a fegyveres közbelépés jogával s ezzel biztos alapot vetett hódító terveinek. A következmények igazolták számításainak helyességét.

1894-ben forradalom tört ki Koreában, mire mind a két szerződő hatalom sietve hadakat küldött a félszigetre. A japán seregek rövidesen megszállották Csemulpót, a főváros kikötőjét s a forradalom leverése után sem akarták kiüríteni.

Azt követelték, hogy előbb Kína vonja vissza csapatait és ismerje el Korea függetlenségét. A kínaiak viszont a japánok visszavonulásától tették függővé a saját hadaik visszarendelését. Mivel egyik fél sem volt hajlandó engedni, kitört közöttük a háború (1894 szept. 14.), mely a japán fegyverek fölényes győzelmével végződött. Az ifjú nagyhatalom hadserege fényesen megállotta az első próbát; szárazon és vizen döntő diadalokat aratott a túlsúlyban lévő kínai haderőkön. A megalázott Kína kénytelen volt békéért könyörögni, melyet azonban nagyon drága áron kellett megvásárolnia. A simonoszeki béke pontok értelmében el kellett ismernie Korea függetlenségét, le kellett mondania Formóza-szigetéről, a Liautung-félsziget déli feléről és a Pescadores-szigetéről s azonfelül 200 millió tael hadisarcot kellett fizetnie (1895 ápr. 17.).

De a diadalmas Japán nem sokáig örülhetett gazdag zsákmányának. Az európai hatalmak már a béketárgyalások megindulásakor erősen nyugtalanokdtak a mennyei birodalomhoz fűződő gazdasági érdekeik veszélyeztetése miatt. Németország még március elején azt a barátságos tanácsot adta a tokiói diplomáciának, hogy mondjon le a szárazföldi hódítás gondolatáról. A mikádó kormánya azonban nem fogadta meg a tanácsot; egészen ki akarta aknázni győzelmét. A simonoszeki béke megkötésével *fait accompli* elé akarta állítani az érdekelt hatalmakat abban a reményben, hogy utólag majd csak beletörődnek a történetekbe. De nem úgy történt. Oroszország, Franciaország, a német birodalom és Spanyolország formális óvást emeltek a béke ellen s

egyres pontjainak alapos revízió alá vonását követelték.

A tiltakozó hatalmak elhatározását igen különböző motivumok sugallták. Oroszország titokban maga is vágyódott Korea birtokára, azért nem szívesen látta Japán befészkelődését a kontinensen. Franciaország meg hűségből támogatta szövetségese érdekeit, mert számított rá, hogy viszonzásul fokozottabb segítséget remélhet tőle a saját európai terveinek a megvalósítására. Németország tisztán magasabb politikai tekintetből csatlakozott ellenfeleinek konkrét célok után induló társulásához. Hohenlohe herceg, Caprivi utódja, a túlságosan egyoldalúvá vált angol barátság ellensúlyozására jónak látta a bismarcki politikához való visszatérést. A kelet-ázsiai bonyodalom tehát épen kapóra jött neki a régen elejtett fonál újrafelvételéhez. 1895 szept. 11.-én megjelent Peterhofban s egy hosszabb kihallgatás keretében megbeszélte a cárral tervbe vett intervenció minden részletét.

A peterhofi látogatás után nemsokára megtörtént a tiltakozás (nov. 8.). Japán kénytelen volt engedni az interveniáló hatalmak «jóakarató tanácsának» s újabb harminc millió tael fizetése ellenében visszaadni Liautung-félszigetet. Csak a kényszerűségnek engedve és fogcsikorgatva tette, de azzal a szilárd eltökéléssel, hogy a legelső adandó alkalommal meg fogja boszulni első világtörténelmi szerepe babérainak megtépázását. Egyelőre levonta azt a tanulságot, hogy egymagában nem elég erős ahhoz, hogy sikerrel vegyen részt a nagyhatalmak konkurrenciájában. Ettől fogva arra törekedett tehát, hogy alkalmas

szövetségest nyerjen nagyravágyó terveinek kivitelére.

A simonoszeki béke kierőszakolt revíziója tehát mélyreható következményekkel járt. Egyfelől határozottabb alakot adott a már évek óta lap-pangó japán-orosz ellentétnek s a japán nép széles rétegeiben elkeseredést és gyűlöletet ébresztett a német birodalom ellen, másfelől útját egyengette a később létrejött angol-japán szövetségnek. Anglia ugyanis gondosan elkülönítette politikáját az interveniáló hatalmakétól. Mihelyt észrevette, hogy a mérkőzés Japán diadalával fog végződni, azonnal felhagyott Kína támogatásának gondolatával és sietett átpartolni «a felkelő nap» országához. Kereken visszautasította az intervencióban való részvételt s tüntetett a japán nép iránt érzett rokonszenvével. Ahol csak tehette, előmozdította a japán politika érdekeit, hogy minél erősebb és veszedelmesebb ellenfélt állítson Oroszország keleti törekvéseinek útjába. Ez az ügyes és messzelátó politika évek mulva az orosz-japán háborúban és a reákövetkező nagy átalakulásban hozta meg gyümölcseit.

A hatalmi viszonyokban és csoportulásokban okozott eltolódásokon kívül nagy változásokat idézett elő a simonoszeki béke revíziója a hatalmak kínai politikájában is. Az eddigi, kizárólagos gazdasági politika helyébe erősen expanzív jellegű hatalmi politika lépett, mely nem érte be többé gazdasági engedmények kicsikarásával, hanem terjeszkedésre alkalmas területek és flotta-bázisok szerzésére törekedett. Az interveniáló hatalmak siettek megfizettetni szolgálataikat s gazdasági engedmények és bérletek szerény címe

alatt igyekeztek minél nagyobb és értékesebb területeket kihalászni a mennyei birodalom testéből. Itt is Oroszország járt elől. Előbb megosztott Japánnal a Korea felett való gyámságon (1896 máj.), azután engedélyt kért a pekingi kormánytól, hogy a szibériai vasutat Mandzsurián át egészen Port-Arthurig folytathassa, végül huszonöt esztendőre bérbe vette e fontos kikötőt (1898 márc. 24.) s rövidesen hatalmasan megerősített flottabázissá fejlesztette. Franciaország a fontos Kvang-csau-van-öböl átengedésével és egész csomó gazdasági kedvezménnyel, Németország pedig a Kiau-csoui-öböl bérbeadásával fizettette meg az intervencióban való részvételét (1898 márc. 6.).

Anglia sietett követni a példát. Nehogy hátrányban maradjon vetélytársaival szemben, még 1898-ban bérletet kötött a port-arthuri kikötő átellenében fekvő Vei-hai-vei-öböl birtokára, azonkívül kihalászott egy jókora darabot a Hongkonggal átellenes partszalagból s biztosította magának a Jang-ce-kiang völgyének kihalászását. Ez a kíméletlen és önző politika helyreállította ugyan a versengő hatalmak egyensúlyát a távol keleten, de egyúttal újabb bonyodalmak csíráit hintette el. Az önérzetükben mélyen sértett kínaiak nehezen tűrték hazájuk testének megnyirbálását s miként a zsákmányuktól megfosztott japán fajrokonai, csak alkalomra vártak, hogy kitöltsék boszújukat. A keletázsiai kérdés bevonult a világtörténelembe, de oly körülmények között, hogy bevonulása újabb komplikációk felidézését s újabb hatalmi versengések forrásainak felfakasztását jelentette.

Japánnal csaknem egyidőben lépett a világtörténelmi szereplés színpadára a legifjabb nagyhatalom: az Északamerikai Egyesült Államok. Az Unio hosszú időn keresztül közömbös szemlélője maradt az európai államok versengésének. A polgárháború által (1861—65) okozott sebek behegesztése és gazdasági életének kifejlesztése évtizedekre lekötötte minden energiáját. Csak a kilencvenes évek elején kezdett nagyobb figyelmet fordítani az európai és ázsiai horizont változásaira. Az első pánamerikai kongresszus megszavazta a Mac-Kinley-billt, amely magas vámmokkal sújtotta az európai árukat (1890). A Brit-Guyana miatt Anglia és Venezuela között kitört viszályban a demokrata Cleveland elnök (1893—97) határozottan Venezuela mellett foglalt állást és a Monroe-elv erélyes hangoztatásával meghátrálásra kényszerítette a hatalmas brit birodalmat. Hiába hangoztatták az angol diplomaták, hogy a viszonyok tökéletes megváltozásával a Monroe-doktrína értelme is megváltozott, Olney államtitkár azzal az önérzetes kijelentéssel vágta útját a további vitatkozásnak: «Mi szuverének vagyunk ezen a földrészen s a mi akaratunk itt törvény.» (1895.) Még erőteljesebb hangot ütött meg a republikánus Mac Kinley, akinek elnöksége (1897—1901) egybeesik az amerikai imperializmus kibontakozásával. Mindjárt hivatalba lépése után visszaállította az 1894-ben felfüggesztett magas vámtarifát, azután Japán tiltakozása ellenére amerikai fennhatóság alá helyezte a Hawaii-szigeteket (1897 jún. 16.). 1898-ban a közvélemény szenvedélyes sürgetésére beavatkozott a kubai felkelésbe s a Maine hadihajó el-

sülyesztésének hamis ürügyével hadat üzent Spanyolországnak. A háború eredménye az amerikai gyarmatbirodalom alapjainak lerakása, a Filippi-szigetek és Puerto Rico megszerzése lőn. A század végére tehát a nagy demokrata köztársaság épen úgy az imperializmus ösvényére tért, mint Európa monarchikus államai. A kétféle imperializmus legfeljebb cégjelzésben különbözött egymástól, de lényegében és céljaiban teljesen egyveretű volt.

Az Unio imperialisztikus fellépése meglehetősen kellemetlen feltűnést keltett az európai nagyhatalmak körében; feszélyezte őket az új versenytárs megjelenése, aki a hatalmi érvényesülés minden eszközével dúsan felszerelve állott ki a porondra. Különösen a legközelebből érdekelt Angliát bántotta az ifjú angolszász nagyhatalom felemelkedése. Egy ideig komolyan foglalkozott a gondolattal, hogy erőszakkal szegi útját a megindult fejlődésnek. A spanyol-amerikai háború kitörésekor felvetette az európai hatalmak együttes intervenciójának eszméjét. Mivel azonban Németország megtagadta a hozzájárulását a tervezett lépéshez, az angol diplomácia szokott ügyességével és minden helyzethez alkalmazkodni tudó kaméleon-természetével sietve fordított egyet a köpenyen. Hogy elhárítsa magáról a gyanút, denunciálta a német diplomáciát és hadvezetőséget. A hírszolgáltatás minden rendelkezésére álló eszközével el akarta hitetni az amerikai közvéleménnyel, hogy a birodalomnak hódító szándékai vannak, melyek keresztezik az Unio terveit. Egy kínos incidens, mely v. Diederichs altengernagy és Dewey admirális hajóhada között



Manila előtt játszódott le, némi alapot szolgáltatott e gonosz és rosszakaratú híresztelésnek. A roppant érzékeny amerikai közvélemény készpénznek vette az angol meséket s gyanúval és gyűlölettel telt el az «erőszakos és békebontó» német birodalom és nép iránt. A sajtó hónapokon át háborgott; valóságos szélmalomharcot folytatott az állítólagos német hódító tervek ellen. Anglia tehát ezúttal is elérte célját: mindjárt kezdetben békebontónak kikiáltott ellenfele ellen tudta ingerelni az új nagyhatalmat, míg maga a jóbarát hálás szerepében elismerést és jóindulatot aratott intrikáiért.

### 3. Bekerítő politika.

1898 — 1907.

A XIX. század végső és a XX. század kezdő éveinek világpolitikája rendkívül bonyolult és nehezen áttekinthető képet tár elénk. A történeti színtér tágulása, új erők bevonulása és az események egymásra halmozódása nagyon összekúsálja a szálakat. A fejlődés igazi tendenciája csak a korszak második felében kezd élesen ki-váltni az egymást keresztező eseményláncolatok tömkelegéből.

Az előző korszaknál kiemelt ritmikusság az európai és az európankívüli politika váltakozásában itt is világosan felismerhető, de érvényesülésében nem az *egymásutániség*, hanem az *egymás-mellettség* rendjéhez tartja magát. Ezért az események súlypontjának ingadozása legfeljebb egyes hatalmak viszonyában idéz elő némi megkönnyebbedést, de az általános feszültséget nem oldja fel. A kínai zavarok lecsendesítése közelebb hozta egymáshoz a vetélkedő nyugati hatalmakat, Oroszország mandzsuriai elfoglaltsága enyhített a kettős monarchiára nehezedő nyomáson, de ugyanakkor más színterek eseményei még jobban kiélesítették a már meglévő ellentéteket. A búr

háború és növekvő kisázsiai érdekeltsége csaknem kenyértörésre juttatta a dolgot Németország és Anglia között s az afrikai birtokokért folyó versengés utolsó felvonása harcra kész ellenségeként állította szembe a brit birodalmat és a francia köztársaságot.

Ami csekély megkönnyebbedést okozott a világpolitikai törekvések súlypontjának ritmikus ingadozása, azt is tökéletesen paralizálta a történeti fejlődés tendenciájának mind tudatosabbá váló átfordulása. A német egység létrejöttét követő negyedszázadban kettős cél irányította a nagyhatalmak törekvéseit: befelé gyarapítani igyekeztek erőforrásaikat, kifelé megóvni az egyensúlyt. A nagyarányú fegyverkezés és gyakori kardcsörtetés dacára egyik sem gondolt komolyan a világbéke megzavarására. A kilencvenes évek második felében azonban megváltozott a helyzet. Az egyensúly megóvására való törekvést erős imperialista áramlat váltotta fel, a külszínre hatalmas, világokat átfogó internacionalizmus leple alatt tüzes és szenvedélyes nacionalista ösztönök ébredtek. Az egyre intenzívebbé váló nemzetközi érintkezés dacára az antagonizmus mind mélyebb szakadékokat vágott a nemzetek közé. A hatalmi versengés olthatatlan gyűlöletté izmosodott.

Ez a veszedelmes irányzat gyökeresen átformálta a nagyhatalmak viszonyát. Az eddigi állandó (Ausztria-Magyarország-Oroszország, Anglia-Oroszország, Franciaország-Németország) és ideiglenes ellentétpárok (Anglia-Franciaország, Anglia-Németország, Németország-Oroszország) helyébe egy magasabb és átfogóbb ellentét lé-

pett, amely hova-tovább két ellenséges táborra osztotta a világot. Az új fejlődési irányhoz Anglia állásfoglalása adta meg a döntő lökést. A hatalmas szigetállam önkéntes csatlakozása az egymást kölcsönösen ellensúlyozó kontinentális csoportok egyikéhez egyszerre felbillentette a sokat emlegetett és gondosan őrzött *európai egyensúlyt*. A *Foreign Office* diplomáciai művészete, gyűlölettől és féltékenységtől fűtött győzelmi akarása s a rendelkezésére álló hatalmi eszközök kimeríthetetlen bősége magnetikus erővel vonzotta mindazokat a hatalmakat, amelyek a központi blokk államainak létrejötte és fennállása miatt feszélyezve érezték magukat politikai vagy gazdasági kifejlődésükben. Olyan ellenállhatatlan vonzóerővel hatott, hogy még az eddig szilárdnak és megközelíthetetlennek tartott hármasszövetség egységét is megbontotta. Az úgynevezett *bekerítő politika* olyan hatalmas léptekkel haladt előre, hogy mielőtt az új század első évtizede betelt volna, Németországot és nibelungi hűségű szövetségését már az ellenségek áthatlan gyűrűje fogta közre.

Ez a szerencsétlen fordulat végérvényesen eldöntötte a világpolitika irányát. Ami ellentét és hatalmi féltékenység idáig megoszolva és a súlypont folytonos ingadozása által hatásaiban erősen korlátozva zavarta a békés fejlődést, az most arányaiban és ható erejében megsokszorozva mind a két ellenséges centrumban (Anglia-Németország) halmozódott fel. A hatalmak szabad versenyét két gigászi ellenfél párbaja váltotta fel, mely napról-napra elkeseredettebbé és elevenbe vágóbbá vált.

## I.

A régi és az új század fordulópontján a távolkelet eseményei okoztak legtöbb gondot a nagyhatalmaknak. A simonoszeki békét követő évek Kína-politikája hamarosan megérlelte fanyar gyümölcsseit. A kíméletlen önzés és mohóság-mellyel az interveniáló államok és Anglia a bérleteket és gazdasági kedvezményeket kizsarolták, vérig sértette és ellenállásra tüzelte a kínai hazafiakat. Messze elágazó, szociális és vallási eszmékkel bőven átitatott politikai mozgalom támadt közöttük, melyet titokban a legmagasabb körök, sőt maga az udvar is buzgón támogattak. Az északi és déli tartományokban gombamódra keletkeztek titkos társulatok, melyek késhegyig menő harcot hirdettek az idegenek és a keresztények ellen. A reakció első jelentékenyebb győzelme a modern gondolkodású és reformbarát Kuang-hszi császár gyámság alá helyezése és az idegengyűlöletéről ismeretes Tuan herceg kilenc éves fiának trónörökösül való kijelölése volt (1898 szept. 22.). Nyílt kitörésre 1900 tavaszán került a dolog, amikor az angolosan boxereknek nevezett felkelők felhasználva a rossz rizstermés miatt országszerte uralkodó nyomott hangulatot, valóságos irtó háborút kezdtek a bennszülött

keresztények és az európaiak ellen. A császári kormány a látszat kedvéért fellépett ugyan a lázadók ellen, de a kiküldött katonaság nagy része egyszerűen átment a boxertáborba.

Az európai kormányokat teljesen készületlenül találták a kínai események. Még nagyobb baj volt, hogy hiányzott köztük a szükséges egyetértés. Ezért csak későn és akkor is elégtelen eszközökkel láttak hozzá a veszedelem lokalizálásához, mely közben a fővárosra is átterjedt. Az európai, japán és amerikai követek hiába sürgették a császári kormánynál a boxerek megfékezését; a *csung-li-jamen* (külügyi hivatal) élén ekkor már Tuan herceg állott, aki nemhogy csendesítette volna, még jobban feltüzeltelte a fanatikus tömeget. A hevenyében Pekingbe vezényelt négyszáz főnyi őrség elégtelennek bizonyult a felkelők ezreivel szemben, akik most már rendszeres ostrom alá fogták a követségek épületeit, a peking—tienszini vasútvonalat pedig szétrombolták.

A meglepett hatalmak csak most kezdtek komolyabb eszközökhöz nyúlni. Seymour angol admirális vezetése alatt kétezer emberből álló nemzetközi különítményt küldöttek a szorongatott követségek felmentésére. De a rosszul előkészített vállalkozás balul ütött ki. A gyenge expedíciós sereg nemsokára maga is bajba jutott. A felkelők hátába kerültek, hatalmukba kerítették Tienszin városát, sőt kísérletet tettek arra is, hogy a pezsili öbölben állomásozó hadihajók elöl teljesen elzárják a fővárosba vezető utat. Ez okból aknákkal szórták tele a Peiho-folyó torkolatát. A helyzet kezdett kritikussá válni.

A körülzárt expediciós seregnek kemény harcokat kellett vívnia a sokszoros túlsúlyban levő ellenséggel. Pekingben az udvar és a kormány nyíltan a lázadók pártjára állott, ami még jobban növelte a csőcselék vérszomját. A belga követség titkára (jún. 10.), a japán nagykövetség kancellárja (jún. 12.) és Ketteler báró német követ utcai gyilkosságnak estek áldozatául (jún. 20.). A felmentéssel tehát nem volt szabad sokáig késni. Újabb expedíció kiküldésére azonban csak azután lehetett gondolni, hogy Taku erődítményeinek elfoglalásával megnyitották az utat Tiencsin és Peking felé (jún. 18.). Ennek megtörténte után a Stösszel tábornok parancsnoksága alatt álló csapatok haladéktalanul Tiencsin visszafoglalására, majd Seymour körülzárt seregének kiszabadítására indultak. Végre nehéz harcok és súlyos veszteségek árán sikerült a kétségbeejtő állapotban levő követségeket is felmenteni és Pekinget megtisztítani a lázadóktól (aug. 14.).

Peking megszállása nem jelentette a hadjárat végét. A boxerek egyes tartományokban még mindig jelentékeny erőkkkel és bőséges segédforrásokkal rendelkeztek. Ezért az egyesült hatalmak egy nagyobb expediciós sereg szervezését határozták el, melynek élére Oroszország indítványára a német Waldersee tábornagyot állították. Mire azonban gyakorlati kivitelre került e terv, újra megbomlott a diplomácia egyetértése. Oroszország szívesebben hódítgatott a maga szakállára Mandzsuriában, azért nem volt hajlandó csapatait alárendelni a közös fővezérnek; a külön szerepre vágyó Japán meg reményeiben csalódottan duzzogva visszavonult s Amerika

nemsokára követte példáját. Waldersee gróf ennek dacára teljes sikerrel oldotta meg nehéz és kényes feladatát. A kisebb-nagyobb harcok hosszú sorozatával és egy nagyobb szabású ütközetrel, melyet a Nagyfal mellett vívtak (1901 ápr. 23.), megtörte a boxerek ellenállását és sorra elfoglalta támaszpontjaikat. Kuang-hszi császár, aki még Peking megszállása előtt (aug. 7.) Hszing-an-fuba menekült udvarával, kénytelen volt békéért könyörögni. A Pekingben meginduló tárgyalások igen súlyos és megalázó békére vezettek (szept. 7.). A megtört Kína elfogadta az összes eléje szabott feltételeket, messzemenő elégtételt szolgáltatott a diplomaták meggyilkolásáért s azonfelül 450 millió tael hadiköltség fizetésére kötelezte magát.

A boxerlázadás diplomáciai háttere egész mélységükben feltárta a hatalmak törekvéseit elválasztó szakadékokat. A megtorlás erkölcsi sikerét biztosító egységes fellépést csak a legnagyobb ügyel-bajjal és csak a krízis idejére sikerült biztosítani. Különösen a nyolcvanas évek vége óta megenyhült angol-orosz ellentét lángolt fel újra nagy erővel, de jelentékenyen erősödött a német-angol viszály is. A német diplomácia ügyetlenségére vall, hogy ismét elszalasztotta a bismarcki koalíciós és balanszirozó politika megújítására kínálkozó alkalmat, melyet Franciaországgal való azonos érdekűsége és az angol-orosz ellenségeskedés nyújtott neki.

A viszály legfőbb oka Oroszország telhetetlen ázsiai politikája volt, mely multjához híven évről-évre újabb hódításokkal igyekezett növelni a birodalomnak amúgy is mérhetetlen messzesé-



gekbe vesző területét. A pétervári kormányférfiak Ázsiában kerestek kárpótlást az európai kudarcokért. A hetvenes és nyolcvanas évek meddő küzdelmeiből azt a tanuságot merítették, hogy Konstantinápoly kapuit mindaddig hiába döngetik, amíg a déli melegvízű tenger kijáróit a központi blokk és Anglia egyesült hadereje őrzi. Azért hátat fordítottak a balkáni frontnak, magukra hagyták a «hálátlan» szlávokat és minden erejükkel és makacs szívósságukkal Ázsiára vetették magukat. Az áhított melegvízű tengerre való kijutást távol-keleten, a Csendes-oceán körletében igyekeztek kierőszakolni. Keletre fordulásuknak első látható jele a közel tízezer kilométer hosszú szibériai vasút építésének megkezdése volt (1891 máj. 31.).

Az orosz hatalmi törekvések keletre tolódásának természetszerű következése volt a brit világbirodalommal való súrlódások kiújulása. Már a kilencvenes évek közepe táján felvetődött örménykérdésben is meglehetősen élesen szegeződtek egymásnak a két hatalom ellentétes érdekei. A kérdés felmerülésére a törökországi örmények siralmas állapota adott okot, de további fejleményeiben egyszerű hatalmi, presztizs-kérdéssé fajult. Anglia is, meg Oroszország is arra törekedett, hogy magának szerezze meg vagy legalább befolyása alá vonja a stratégiai és közlekedéspolitikai szempontból elsőrendű fontossággal bíró örmény területet; azért mindegyik féltékenyen vigyázott a másikra, hogy valamiképen föléje ne kerekedjék. A végső cél tekintetében: a török birodalom széthullásának siettetésében egyetértettek; csak abban tértek el egymástól, hogy

mindegyik maga akart belehelyezkedni a gazdátlanná vált tartományok birtokába. Ezért Oroszország készségesen támogatta az 1895 máj. 11-iki angol reformjegyzéket, mivel a jegyzék éle a porta ellen irányult, de sietett mindjárt kijelenteni azt is, hogy soha és semminő körülmények között sem fog beleegyezni az autonóm Örményországnak angol befolyás vagy épen protektorátus alá helyezésébe (jún. 4., júl. 3.). És amikor Anglia mégis tovább kísérletezett, hogy a humanizmus hamis cégére alatt megvesse lábát Kis-Ázsiában, az orosz diplomácia másodízben is erélyesen tiltakozott tervei ellen és minden eddigi hagyományát megtagadva, védelmére kelt a szultán tekintélyének (nov. 20.). Emiatt maradt minden a régiben. Anglia nem merte tovább erőltetni a dolgot. A szultán meg egyszerűen félretette az ismételten megígért reformokat. Az örmények és kurdok tovább gyilkolták egymást. Az örménykérdés Anglia és Oroszország hibájából továbbra is nyílt sebe maradt a török birodalomnak.

Az örménykérdés csak jelentéktelen epizód volt ahhoz a szívós és kitartó diplomáciai háborúhoz képest, melyet a keletázsiai hegemonia birtokáért vívott egymással a két versengő hatalom. Az orosz diplomácia minden igyekezetével azon fáradozott, hogy minél közelebb férkőzzék a Sárga-tengerhez s a szibériai vasút segítségével bekapcsolja az orosz gazdasági életet a Csendes-óceán világforgalmának áramkörébe. Az Amur-völgy gazdasági kihasználásának ürügye alatt egyre mélyebben nyomult előre Mandzsuriába és Koreába. A simonoszeki béke után előállott helyzet nagy mértékben kedvezett terveinek.

A Japánnal kötött Korea-egyezmény jogot adott neki, hogy bizonyos számú fegyveres őrséget tarthasson a félszigeten, azonfelül megszerezte számára a vasutak építésének s az erdők és bányák kihasználásának jogát (1896 máj.). Ké-  
véssel utóbb rendkívül előnyös szerződést kötött Kínával is, melyben egyebek között felhatalma-  
zást nyert a Liautung-félsziget kikötőinek, Port-  
Arthurnak és Talienvannak megszállására. Sietett is élni jogával. Az orosz flotta egyik osztálya már 1897 dec. 10-én befutott a port-arthuri kikötőbe, melyet egyelőre ideiglenes állomásnak rendeztek be. Még kedvezőbb helyzetet teremtett az 1898 márc. 27-iki bérleti szerződés. Oroszország a Japán elleni intervenció jutalmául huszonöt évre bérbe kapta Port-Arthur kikötőjét és egész erőd-  
rendszerét, azonkívül engedélyt kapott, hogy Mandzsurián keresztül egészen Vladivosztokig folytathassa a szibériai vasút építését s Karbin-  
ból egy mellékágot vezethessen Port-Arthur felé.

Az angol diplomácia a legnagyobb nyugtalan-  
sággal szemlélte az orosz sikereket, melyek kezd-  
ték kérdésessé tenni eddigi fölényét a távol-  
kelet politikai és gazdasági sorsának irányításá-  
ban. A nyugtalanásra annál több oka volt, mi-  
vel az oroszok a mandzsuriai és koreai előre-  
nyomulással egyidejűleg a Perzsa-öböl körleté-  
ben és a Pamir-fennsíkon is jelentékeny elő-  
haladást tettek. Az 1895 márc. 11-iki Pamir-  
egyezmény, mely egy keskeny semleges zóna ki-  
hasításával akarta biztosítani az indiai határt,  
elégtelennek bizonyult. Az orosz diplomácia mind  
messzebbre terjesztette ki összeköttetéseit.  
1897-ben sikerült érintkezésbe jutnia a dalai

lámával is, ami még nagyobb rémületet keltett Londonban. A viszony lassanként annyira kiélesedett a két vetélytárs között, hogy már-már fegyveres összetűzéstől lehetett tartani. 1899 elején maximumig fokozódott a feszültség. Ekkor az orosz diplomácia egy ügyes és meglepő fogással egyszerre új fordulatot adott az ügynek. 1899 jan. 11-én a cár nevében egy köriratot bocsátott ki, amelyben felvetette a leszerelés és egy békekonferencia összehívásának eszméjét. Kezdeményezése általános tetszésre talált. 1899 máj. 18-án tényleg összeült az első hágai békekonferencia, mely ha más célt nem, annyit mindenesetre elért, hogy elejét vette az angol-orosz háború kitörésének.

De a konferencia nyomán támadt szélcsend nem tartott sokáig. Alig telt bele egy esztendő s a boxerlázadás már ismét elkeseredett ellenségeként állította egymással szembe a vetélytársakat. Oroszország Peking felmentése után egészen kivonta magát a hatalmak közös akciójából s minden erejével régi kedves tervének megvalósítására, Mandzsuria meghódítására vetette magát. A boxerek megfékezése címén rövidesen valami százezer főből álló sereget küldött Mandzsuriába, mely sorra megszállotta a tartomány fontosabb városait, egyebek közt Zizikart (1900 aug. 27.) és Mukdent (okt. 1.) s foglalásait a pekingi béke után is folytatta. A búr háborúval elfoglalt Anglia nem érezte magát elég erősnek, hogy egymagában szálljon szembe a telhetetlen orosz igényekkel. Azért régi hagyományaihoz híven zsoldos után nézett, aki végigküzdje

helyette és érette a harcot. Először a német birodalommal próbált szerencsét.

Németország a simonoszeki béke óta meglehetősen közel jutott Oroszországhoz. Főleg a kelet-ázsiai politika kérdéseiben vált bensővé a cári birodalomhoz való viszonya. Hohenlohe herceg peterhofi látogatása óta (1895 szept. 11.) a berlini diplomácia szoros együttműködést tartott fenn a pétervárival és nem egyszer értékes szolgálásokat tett neki s viszont fogadott el tőle. A taku-pekingsi vasútvonal kérdésében még a boxer-lázadás leverése után is az orosz álláspontot támogatta. Berlinben csak akkor kezdtek nyugtalankodni, amikor látták, hogy Oroszország térfoglalása komoly hódító szándékokat rejteget. Ez már túlment azon a határon, ameddig Németország az orosz érdekek támogatásában elmehegett. Hohenlohe kancellár és munkatársa, majd néhány nappal később (1900 okt. 17.) utódja, Bülow államtitkár rendületlenül ragaszkodtak a területi integritás és a nyitott ajtó követeléséhez. Anglia tapogatózása tehát épen kapóra jött nekik. Két kézzel nyultak a feléjük nyujtott jobb után. Azonnal megkezdték a tárgyalásokat és már néhány nap múlva aláírták az úgynevezett *Jangcse-egyezményt* (1900 okt. 16.). E fontos szerződésben arra kötelezte magát a két fél, hogy tiszteletben tartja és lehetőleg más hatalmakkal is tiszteletben tartatja Kína területi épségét s gazdasági tekintetben valamennyi hatalom szabad érvényesülését, tehát a nyitott ajtó elvét ismeri el alapelvnek.

Bár a Jangcse-egyezmény éle szemmel láthatóan a vérmes orosz tervek ellen irányult, Oroszország

egy ideig úgy tett, mintha semmi sem történt volna. Okt. 28-án egész nyíltan kijelentette, hogy az angol-német szerződés dacára sem hagyja abba mandzsuriai előrenyomulását. Tényleg nem is hagyta. Emiatt (1901 febr.) az összes hatalmak óvást emeltek nála Kína területi épségének megsértése miatt. De egyelőre ennek a tiltakozásnak sem lett fogantaja, mert az orosz diplomácia ugyanakkor Kínával már egy újabb titkos szerződés tervéről tárgyalt, mely nyíltan hadat üzent a nyitott ajtó elvének.

A Foreign Office nagy zavarban volt. A dél-afrikai bonyodalmak még mindig lekötve tartották mindkét karját. Támadásra, fegyveres fellépésre tehát nem gondolhatott. Fenyegetésekkel, diplomáciai mesterkedésekkel meg nem ért célt. Szorongatott helyzetében minden reményét a német támogatásba vetette. De csakhamar kiderült, hogy a birodalom nem hajlandó a zsoldos szerepét játszani és tüskön-bokron át vonszoltatni magát az angol érdekek kedvéért. A Jangcse-egyezmény és az első tiltakozás után óvatosan visszavonult. Bülow kancellár már 1900 márc. 10-én mondott beszédében erősen hangsúlyozta teljes cselekvési szabadságát Angliával szemben. Három hónappal utóbb pedig minden kerülgetés nélkül kijelentette, hogy a Jangcse-egyezmény nem vonatkoztatható Mandzsuriára (1901 dec. 15.). Ez a kijelentés óriási felháborodást keltett az angol közvéleményben, mely a német diplomácia által rászedettnek, megcsaltnak érezte magát.

A néhány hónapra enyhébbre vált angol-német viszony végzetesen megromlott. A Krüger-távirat és a búr háború tapasztalatainak minden

keserősége visszatért és a gyűlölet, harag és féltékenység kiapadhatatlanul bő forrásait fakasztotta fel az angol szívekben. De nemcsak a közvélemény vonta le Bülow márc. 15-iki kijelentésének tanuságait; értett belőle a hivatalos Anglia is. Meggyőződött róla, hogy Németországot nem használhatja fel Oroszország keletázsiai terveinek megghiúsítására. Azért új zsoldos után nézett. Az új keleti nagyhatalomhoz, Japánhoz már eddig is számos érdekszál fűzte. A német kudarc után feléje fordult minden bizalmával. A közeledés annál gyorsabban ment, mivel Japán is eredménytelenül kísérelte meg az Oroszországgal való békés megegyezést. 1902 jan. 30-án már készen állott az angol diplomácia egyik elsőrendű remeke: az angol-japán védő- és támadószövetség, mely pusztán születésével megállást parancsolt az orosz hódító terveknek.

## II.

A Jangcse-egyezmény meddősege az angol-német közeledés megghiúsulása mélyreható változást idézett elő Anglia külpolitikai orientációjában, mely csakhamar érezhetővé vált a világpolitika egyéb területein is.

A brit birodalom eddig, a koloniális súrlódásoktól eltekintve, szinte zavartalannak mondható barátságban élt Németországgal. A nemzetközi politika nagy kérdéseiben állandóan a hármasszövetség részén állott s tengeri hegemoniájának rendelkezésre bocsátásával szerencsésen kiegészítette a túlnyomóan szárazföldi jellegű szövetséget. A Jangcse-egyezmény megghiúsulása után azonban minden megváltozott. A múltó feszültségek és meghasonlások helyébe elvszerű és engesztelhetetlen gyűlölködés lépett, mely hova-tovább legfőbb, sőt utóbb kizárólagos hajtóerejévé lett az angol történelemnek.

Természetes, hogy a nagy változás okai sokkal mélyebb rétegbe nyultak le, mint Bülow kancellár 1900. és 1901. évi magatartása. A Jangcse-egyezmény balsikere csupán a külső alkalmat adta meg a régóta lappangó ellentétek és erjedő erők kipattanásához. Az igazi okok részben tárgyi,



részben személyi természetűek voltak. A tárgyi okok között első helyen kell említenünk a német birodalom hasonlíthatatlan arányú fejlődését politikai, gazdasági és kulturális téren, míg a személyi motívumok közül főleg VII. Edward angol király német ellenszenvét kell kiemelnünk.

A német nép az egység megteremtését követő évtizedekben valóban bámulatos munkát végzett. Egyfelől letompította a még fennálló vallási, politikai és társadalmi ellentéteket és egyveretűvé formálta a birodalom külső arcukat, másfelől a lehető legmagasabb fokra emelte a munka intenzitását és gyümölcsöző képességét. Az ős-termelés különböző ágainak gondos, szinte tudományos alapon történő fejlesztése mellett elsőrendű iparos állammá tette hazáját és sorra leküzdötte a nálánál sokkal régebbi iparral bíró nyugati nemzeteket. Amit a német ipar a gépgyártás, az elektrotechnika, a vegyészeti cikkek előállítására, a könyvnyomtatás és a játékszeripar terén művelt, annak hiába keresnők mását a népek gazdasági életében.

Az ipar fejlődésénél csak a kereskedelmi forgalom emelkedése mutat szédületesebb arányokat. A német kereskedő és hajós utat tört magának a világ minden részébe s hihetetlen leleményességével és alkalmazkodó képességével piacot tudott magának teremteni ott is, ahol százados hagyományokra hivatkozó vetélytárssal kellett felvennie a versenyt. A kereskedelmi flotta tonnatartalma egy emberöltő alatt négyszeresére, a külkereskedelem mérlege két évtized alatt háromszorosára emelkedett és egymásután legyűrte versenytársait. Németország a világ-

kereskedelemben félszázad alatt a negyedik helyről a másodikra küzdötte fel magát.

Az angol üzleti szellem korán felismerte a veszedelmet. Már a kilencvenes évek közepén erősen nyugtalanzkodott a német verseny erősödése miatt, melyet napról-napra kényelmetlenebbnek érzett. Rosebery lord, egykori miniszterelnök (1894—95.) egyik beszédében nyíltan beismerte, hogy az angol-német viszony megromlását jórészt Németország fokozódó gazdasági fölénye idézte elő. «Egy félelmetes ellenség fenyeget bennünket, — mondotta többek közt, — amely megőröl bennünket, mint a tenger megőrli a partszegély szétmálló részeit. Az egyesült királyság kereskedelme folyvást csökken és amit elveszít, azt nagyrészt Németország nyeri meg.»

Még brutálisabb őszinteséggel tárta fel a *business-szellem* legbensőbb gondolatát a Saturday Review c. londoni lapnak egy névtelenül megjelent cikke, mely 1897 szeptemberében látott napvilágot. «Anglia és Németország a világ minden zugában versenyeznek egymással. Transzvámban, Fokföldön, Középafrikában, Indiában, Kelet-Ázsiában, a Csendes-óceán szigetein és a távol északnyugaton, ahol csak megjelenik a biblia nyomán a lobogó és a lobogó nyomán a kereskedelem, a német kereskedelmi utazó mindenütt harcban áll az angol házalóval. Ha Németország holnap eltűnnék a világból, holnapután egyetlen angol sem volna a világon, aki még egyszer olyan gazdag nem lenne. Volt rá eset, hogy népek esztendőszámra harcoltak egyetlen városért vagy valamely örökösödési rend elismertetéséért; egy, évi öt milliárd márka forgalmat jelentő kereske-

delem kedvéért nem kell-e harcba szállniok? . . . Anglia az egyetlen nagyhatalom, mely különösebb kockázat nélkül és a biztos siker reményében vehetné fel a harcot Németországgal. A győzelem után azt lehetne mondani Franciaországnak és Oroszországnak: keressetek magatoknak kárpótlást, amit akartok, vegyétek el Németországtól, a titek lehet.» A cikk ezzel az azóta annyiszor variált refrénnel fejezte be fejtegetéseit: *Germaniam esse delendam.*

Mig az üzleti világ az ipar és kereskedelem szédületes tempójú fejlődése miatt nyugtalanodott, az imperialista körök német gyarmatpolitika megizmosodása és a flotta rohamos növekedése miatt kezdtek aggódni. Anglia annak idején sem szívesen látta Németország térfoglalását Afrikában és a Csendes oceán szigetein. Ami csak kitellett tőle, meg is tett mindent a megakadályozására. De az általános politikai helyzetből folyó kényszerűség és Bismarck fölényes diplomáciai művészete megtörte ellenállását. Akarva, nem akarva bele kellett törődnie a változtathatatlan tényekbe. De azért titokban tovább reménykedett, hogy a német kezdeményezés előbb vagy utóbb csődöt mond. Az első évek tétova kapkodásai és a Caprivi-éra anti-koloniális hangulata nagyban élesztették reményét. Annál fájdalmasabban esett neki, amikor tapasztalnia kellett, hogy a német gyarmatpolitika mégis csak diadalmaskodik a kezdet nehézségein s kezd öntudatosná és céltudatosná válni. A Hohenlohe-éra nemcsak hogy megtartotta, hanem újabb értékes területekkel gyarapította is Bismarck szerzeményeit. Az 1898.

márc. 6-iki szerződéssel biztosította Kiau-csou birtokát, az ú. n. Szamoa-egyezménnyel megszerezte Upola és Sawaii szigetét (1899 dec. 2.), a Spanyolországgal kötött vásárral pedig a Karolina-, Palau- és a Mariana-szigeteket. (1899 jún. 22.)

Még fájdalmasabban esett a Foreign Office politikusainak látni, hogy a német politika a kitaposott ösvények mellett új utakat is tud magának törni a világalom felé. A II. Vilmos császár trónralépésével beköszöntött török-német barátság többnek bizonyult ideig-óráig tartó szentimentális fellángolásnál; lassanként a világpolitika egyik legjelentősebb tényezőjévé nőtte ki magát, mely új értelmet és új irányt adott a berlini kongresszus óta elsekélyesedett keleti kérdésnek. A német tőke évről-évre fokozódó mértékben vetette magát Kis-Ázsia természeti kincseinek kiaknázására.

Ezzel karöltve a hivatalos politikát is mind jobban áthatotta az a meggyőződés, hogy Törökországot támogatnia kell benső erőforrásainak kifejtésében. A Goltz pasa vezetése alatt álló katonai misszió előbb keresztülvitte az összes mohamedán alattvalókra kiterjedő általános hadkötelezettség elvét, azután porosz mintára újjászervezte és modern felszereléssel látta el a török hadsereget. A hadügy mellett nemsokára pénzügyi téren is érezhetővé vált a német támogatás. A nagy számmal alkalmazott német tisztviselők látható sikerrel fáradoztak a zilált pénzügyi viszonyok rendezésén.

Még bensőbbé és hatásaiban plasztikusabbá tette a török-német barátságot Vilmos császár

fényes sikerű szentföldi útja 1898 őszén. A császári zarándok mindenütt a leglelkesebb fogadtatásban részesült a mohamedán lakosság részéről. A lelkesedés akkor érte el tetőpontját, amikor a császár Damaszkuszban Szaladin szultán sírjánál mondott beszédében ezt a nevezetes kijelentést tette: «A világon elszórtan élő háromszáz millió mohamedán biztos lehet afelől, hogy a német császár minden időben barátjuk lesz.» A császári szavak messze elhangzottak s élénk örömet keltettek az iszlám világában, de másfelől aggodalmakat is ébresztettek a mohamedán vallású alattvalókkal bíró nagyhatalmak körében.

Vilmos császár keleti útjának első konkrét eredménye a híres Bagdad-vasút Konián túli szakaszának építésére adott koncesszió volt. (1899 dec. 23.) Bár az angolok és oroszok akadékoskodása évekig gátolta az építés megkezdését, a *Deutsche Bank* nagyszerű vállalkozása nagy mértékben hozzájárult a német politikai és gazdasági befolyás növeléséhez. A *Berlin—Bagdad* jelszó hova-tovább programmá lett, mely határozott irányt adott a német imperializmus, a *Drang nach Osten* feszülő energiáinak.

A német világhatalmi törekvések öntudatosává válása szíven találta a múlt század végén új erőre kapott angol imperializmus fellengős terveit. Egyszerűen keresztülhúzta számításait, melyek egy zárt, az Indiai oceánt Afrika legdélibb csúcsától Ausztráliáig körülfogó angol gyarmatbirodalom felépítésére vonatkoztak. A kap-kairói programot Német-Keletafrika miatt nem lehetett eredeti fogalmazásában ke-

resztülvinni s a kairó-kalkuttai programot ismét német közbelépés, a bagdadi vasúttal szimbolizált politikai és gazdasági terjeszkedés fenyegette megghiúsulással.

Tetőzte a veszedelmet, hogy az öntudatra ébredt német világpolitika rövidesen megtette az utolsó lépést is: erős és versenyképes flottát teremtett tengerentúli érdekeinek megvédésére. E téren is Vilmos császárt illeti a kezdeményezés dicsősége. Az ő éles szemei ismerték fel először, hogy Németország csak úgy szabadulhat fel az angol gyámkodás alól, csak úgy űzhet önálló és öncélú koloniális politikát, ha számottevő tengeri haderővel rendelkezik. A flottaépítést uralkodói programja legsarkalatosabb pontjai közé sorozta és soha egy pillanatra sem szűnt meg szorgalmazni. De évek munkája kellett hozzá, míg a kontinentális horizonthoz szokott közvéleményt mozgásba tudta hozni. Első lépése, Helgoland megszerzése (1890 júl. 1.) általános visszatetszéssel találkozott. Mindenki csak a szigetért fizetett rendkívüli árt tekintette s nem gondolt arra, hogy Helgoladdal kitűnő bázishoz jutott az épülő flotta, mely azonfelül megszabadult a féltékeny és könnyen kényelmetlenné válható angol ellenőrzéstől.

Az intenzívebbé vált gyarmatpolitika tapasztalatai, a keletázsiai bonyodalmak, a Krüger-távirat keserű emlékei és mindenekfelett a szemhatár tágulása lassanként mégis megteremtették a szükséges pszichológiai feltételeket. Tirpitz tengerészeti államtitkár 1897 novemberében benyujthatta az első flottatörvényjavaslatot, melynek megszavazása egyszerre jelentékeny hajó-

had birtokába juttatta Németországot. 1898. megalakult a flottaegyesület, mely példátlan sikerű agitációjával általános érdeklődést és áldozatkészséget ébresztett a társadalom minden rétegében a flotta kérdései iránt. Az 1900 jún. 14-iki második flottatörvény megduplázta az elsőben kontemplált hajólétszámot s a később kiadott novellákkal kiegészítve, olyan tengeri haderőnek vetette meg alapját, mely felszerelés és harcképesség dolgában bármelyik nagyhatalom flottájával felveszi a versenyt.

Ezeken a reális okokon kívül bizonyos inponderabiliák és személyi motívumok is nagy mértékben hozzájárultak az angol-német viszony elmérgesítéséhez. Az előbbieik sorában első helyen kell említenünk a búr háború gazdag skálájú érzelmi hátterét, melyből a gyűlölet és keserűség újabb és újabb forrásai bugyogtak elő.

A búr háború (1899—1902.) sok keserűséget és nem egy érzékeny veszteséget okozott Angliának. Hadviselésének önző motívumai eleve megfosztották őt a kulturvilág rokonszenvétől. Az első búr győzelmeket kísérő hangos örömujjongás eléggé érthető formában fejezte ki a művelt nemzetek lesújtó ítéletét kapzsiságból és hatalmi vágyból indított háborúja felett. De az angol diplomácia benső lényegében sohasem volt szentimentális, legfeljebb jelszavaiban s önző céljainak elleplezésére használt ürügyeiben. Most sem sokat törődött a népek erkölcsi felháborodásával és gyűlöletével; haladt tovább a maga útján. Annál inkább zokon esett neki, hogy ellenfelei állásuk megjavítására igyekeztek kiaknázni lekötöttségét és vereségeit. Oroszország

gyanús csapatösszevonásokat eszközölt az afgán határon, Perzsiát pénzügyi tekintetben teljesen magához láncolta, Bombayba első ízben tényleges konzult küldött és csak keletázsiai terveire való tekintettel tért ki a komoly összeütközés elől.

Még jobban kihasználta a helyzetet az észak-amerikai Unió. Először közvetíteni akart a háborús felek között, de Salisbury lord udvariasan értésére adta Mac Kinley elnöknek, hogy Anglia nem szándékozik idegen hatalmak közvetítését igénybe venni. (1900 márc. 13.) Majd szelid nyomással kényszerítette az angol kormányt, hogy a Clayton-Bulwer-szerződésben biztosított különleges jogairól a Panama-csatorna megépítését és védelmét illetőleg lemondjon s érje be a csatornán átmenő összes hajók egyenlő elbírálásának elvével. (Hay-Pauncefote-szerződés. 1900 dec. 1. és 1901 nov. 18.) Hasonlóan engedékenységre bírta a Foreign Office-ot az Alaska miatt felmerült vitás kérdésben is. Még Franciaország is nyugtalankodott, mert a new-foundlandi halászat kérdése újabb diplomáciai lépéseket tett szükségessé. Az erősen búrpartii francia közvélemény intervenciót sürgetett. Oroszországban meg is lett volna a hajlandóság, hogy Franciaország és a német birodalom társaságában vetőt mondjon Anglia erőszakos és barbár háborús politikájának, de Németország állhatatosan visszautasított minden csábítást.

A német diplomácia a háború egész tartama alatt szigorú és mindkét irányban korrekt semlegességre törekedett. Vilmos császár kevéssel a



hadüzenet után nyolcadízben is ellátogatott Angliába. (1899 nov. 20—28.) Látogatása fontos diplomáciai és gazdasági megbeszélések keretében szolgált, melyek a kíséretében lévő Bülow külügyi államtitkár és Chamberlain gyarmatügyi miniszter között folytak. Hogy a tárgyalások kielégítő eredménnyel jártak, mutatta Chamberlain leicesteri beszéde, melyben egy nagy angol-szász-germán szövetség szükségességét és lehetőségét fejtegette (1899 nov. 30.). Kevéssel utóbb Rosebery pendített meg hasonló hírokat. (1900 febr. 16.) Később a boxerlázadás és a Viktória királyné halála felett érzett őszinte gyász még közelebb hozta egymáshoz a két kormányt. Fokozatosan oly bensővé alakult közöttük a viszony, hogy 1901 elején egész komoly formában felvetődött egy angol-német-japán szövetség terve. Angol részről nagy szimpátiával fogadták a tervet, sürgették is megvalósítását; de Bülow márc. 15-iki beszéde, melyben kijelentette, hogy a Jangcse-egyezmény hatályát nem terjeszti ki Mandzsuriára, szétépett minden illúziót. Oroszország ellen forduló él nélkül célját és értelmét veszítette volna a német-angol szövetség.

Bármennyire iparkodott azonban a berlini diplomácia szigorúan korrekt magatartást tanúsítani, csak ideig-óráig tartó enyhületet tudott előidézni az általános feszültségben. Az angol sajtó és közvélemény nem a hivatalos körök kifogástalan semlegességét nézte, hanem a szenvedélyesen búrpartii közhangulat miatt háborgott. Nem tudta megbocsátani, hogy a német nép és a sajtó nagy része nyíltan kifejezést mert adni a délafrikai események felett érzett felháborodá-

sának s ilyen irányban nyomást igyekezett gyakorolni a kormányra is. Az ebből támadt sajtópolémiaik egyre élesebbekké váltak s hamarosan lerontották a kölcsönös diplomáciai közeledés minden eredményét. A két nép ellenszenve és féltékenysége folytonosan növekedett s eleve sikertelenségre kárhoztatott minden hivatalosan inaugurált békülési kísérletet.

A háború változatos esélyei, melyek mindkét részen végtelenül kiélezték a nemzeti érzékenységet, még mélyebbre szántották a már meglevő érzelmi ellentéteket. Különbén a hivatalos diplomácia is csak addig tartotta szükségesnek a barátság ápolását, amíg a délafrikai helyzet bizonytalansága miatt oka volt kellemetlen meglepetésektől tartani. Mihelyt Kitchener és Roberts győzelmei biztos kilátásba helyezték a háború szerencsés befejezését s a japán szövetség elkészítésével az orosz veszedelem is elintézettnek látszott, sietett Janus-arcának eddig gondosan elkendőzött felét fordítani az Északi-tenger innenső partja felé. A kormány kezdett egy követ fújni a jingo-sajtóval és közvéleménnyel. Chamberlain nem egészen két évvel szírenhangú leicesteri beszéde után egy újabb beszédet mondott, de most már egészen más hangnemből. (1900 okt. 25). Hogy az angol hadviseléssel szemben jogosan gyakorolt kemény kritikát elhallgattassa, diszkreditálni igyekezett a németek 1870-iki hadviselését. Kegyetlenséget és embertelenséget vetett a német hadvezetőség szemére. Németország a tiltakozások özönével válaszolt a tapintatlan kirohanásra. Még a birodalmi gyűlés és a kancellár is szükségesnek

éreztek, hogy állást foglaljanak ellene (1902 jan. 8.). Chamberlain azonban azzal felelt a tiltakozásra, hogy újabb beszédében megismételte és még újakkal tetézte rágalmain. Balfour, a kincstár első lordja azzal a kijelentésével, hogy egyetlen nemzet hadseregének bátorságáról és emberies érzületéről sem lehet nagyobb dicséretet mondani annál, hogy megközelítette, vagy elérte az angol katonák által Délafrikában tanúsított bátorságot és emberieséget, még magasabbra szította a tüzet. Ez az incidens, melynek utórezgése sokáig feszültségben tartották a két ország közvéleményét, végleg megsemmisítette az érzelmi közeledés és a kölcsönös megértés lehetőségének utolsó feltételeit is.

Így állottak a viszonyok, amikor VII. Edward trónralépésével (1901 jan. 22.) megjelent az utolsó mótórikus és célkitűző erő. Az új király határtalan ambíciót, nem közönséges diplomáciai ügyességet és feneketlen németgyűlöletet vitt magával a trónra. Hatalomrajutása után azonnal munkához látott. Alkotmányos formák mögé bujtatott egyéni kezdeményezésével és óriási tekintélyével alig pár esztendő leforgása alatt merőben új csapásra terelte az angol történelmet. Az eddig elszórtan jelentkező s inkább érzelmi alaptónust, mint hivatalos politikai programot jelölő németellenes tendenciákat összefogta és egy nagyszabású, részleteiben jól átgondolt és mesteri ügyességgel keresztülvitt program alap gondolatává tette. Szakított a *splendid isolation* politikájával, mert érezte, hogy célját csak minél kiterjedtebb szövetségi rendszerrel tudja elérni. Ezért alapos revízió alá vette és fokon-

ként tökéletesen átértékelte az eddigi százados ellenfelekhez, a kettős entente hatalmaihoz való viszonyt. Ezzel a lépésével megindította az ú. n. *bekerítő politikát*, melynek végső céljául Németország teljes elszigetelését és megalázását jelölte meg. Edward politikájának első nagy sikere Franciaország megnyerése volt.

### III.

Franciaország Egyiptom megszállása óta állandóan hadilábon állott Angliával. Az ellenségeskedés — láttuk — véget nem érő gyarmati surlódásokban lobbant ki. E surlódások a század végén annyira kiéleződtek, hogy csak egy hajszálon függött a háború kitörése. Legfőbb ütközőpont a Felső-Nilus völgye volt, amelyet mind a két hatalom magának követelt. Anglia azon a címen emelt reá igényt, hogy a mahdista fölkelés előtt Egyiptomi Szudánnak volt a kiegészítő része, a franciák pedig azzal a megokolással igyekeztek mindenáron hatalmukba keríteni, hogy kitünő összekötő kapocsul kínálkozott benső-afrikai és vöröstengeri birtokaik között. Valóságos versenyfutás indult meg a két hatalom közt. Kitchener seregei északról dél felé nyomultak előre, míg a francia Marchand kapitány Loangóból kiindulva nyugatról keletnek tartott. A verseny a franciák győzelmével végződött. Marchand 1898 jul. 10. elérte Fasodát, Szudán egyik fontos állomását. De nem sokáig örülhetett győzelmének. Kitchener szept. 2. megsemmisítő diadalt aratott a mahdista seregen és 19-én már szintén Fasoda előtt állott. Marchand hiába hivatkozott elsőbbségi jogára, az angol hadvezér Egyiptomi Szudán-

hoz tartozónak nyilvánította és visszakövetelte a városkát.

Mivel mindkét hatalom presztizs-kérdésnek fogta fel az ügyet, az incidens csakhamar annyira elmérgesedett, hogy már-már szakítástól lehetett tartani. A fenyegető jegyzékek egymást érték. Anglia kardját csörtette; tüntetően a csatornába vonta össze flottáját. A francia közvélemény nem ismert határt haragjában; néhány hónapra talán még a revanche eszméjét is áldozatul tudta volna dobni angolgyűlöletének. A sajtó háborúra izgatott. De hiába. A hadsereg és a hajóhad nem volt harcrakész állapotban. Delcassé külügyminiszter különben sem akarta törésre vinni a dolgot. Inkább megalázta tehát magát. 1898 nov. 4. kiürítette Fasodát, az 1899 márc. 21-iki szerződésben pedig úgyszólván minden ellenszolgáltatás nélkül kapitulált az angol követelések előtt. Hasonló magatartást tanusított kevéssel utóbb a maszkáti szénállomás miatt támadt újabb angol-francia incidensben. Itt is meghátrált az angol fenyegetések elől.

VII. Edward tehát nem könnyű feladatra vállalkozott, amikor ilyen előzmények dacára szövetségi viszonyba akarta vonni Franciaországot. A francia nép zöme szivesebben látta volna a háborút, mint a szövetséget. A közhangulat angolgyűlölettől izzott. De Edward király nem riadt vissza a nehézségektől. Finom tapintatával és bámulatos emberismeretével azonnal megtalálta a célja eléréséhez szükséges eszközöket és munkatársakat. Különösen két ember támogatásának köszönhetett nagyon sokat; Cambon Pál és Delcassé megértő és mindenben kezére járó közre-

működése nélkül aligha tudta volna valaha összekovácsolni az *entente cordiale*. Cambon, a legügyesebb és legtekintélyesebb francia diplomaták egyike 1898-ban került a londoni nagyköveti állásba s azóta igazi benső meggyőződésből állandóan az angol-francia barátság megerősítésén munkált. Delcassé szintén 1898. jutott a külügyminisztérium élére és állítólag ezzel a sokat mondó kijelentéssel foglalta el hivatalát: «Mindaddig nem akarom elhagyni e házat és miniszteri székeket, amíg Angliával helyre nem állítottam a jó viszonyt.» Az újságíróból lett külügyminisztert határtalan ambíció hevítette. Nagyravágyásánál csak hiúsága és németgyűlölete volt nagyobb. Ebben az egy tulajdonságban teljesen megegyezett az angol királlyal. Míg elődeinél a revanche eszméje csak általános eszmei háttérül szolgált, mely egyáltalán nem zárta ki a hasznosság szempontjától sugallmazott pillanatnyi közeledéseket Németországhoz, nála a napi politika legkisebb mozzanatát is átható alapelvé lett.

Delcassé külügyminisztersége a fanatikus és türelmetlen bosszúszomj diadalra jutását jelentette, mely hamarosan meghozta a VII. Edwardtól kívánt és gondosan előkészített fordulatot. Az ellentét annál kirívóbb volt, mivel Delcassé elődje, Hanotaux (1894—98.) talán az egy Ferryt kivéve valamennyi francia külügyminiszternél több megértést tanúsított Németország iránt.

Edward király és segítőársai nagy körültekintéssel fogtak munkájukhoz; módszeresen, lépésről-lépésre haladtak. Fáradozásuk első sikere két jelentéktelen koloniális epizódnak, a vaimai fegyveres konfliktusnak és francia Sergent Ma-

lamine gőzös ügyének választott bíróság útján való elintézése volt. (1901 ápr. 3.) Ezt követte a sziámi érdekszférák barátságos beosztása az 1902. okt. 7. kelt sziámi egyezményrel és az évek óta húzódó maszkáti konfliktus ügyének választott bíróság ítélete alá bocsátása. (1902 nov.)

Ezzel egyidejűleg serényen folyt a közvélemény megdolgozása is. Cambon a londoni francia kereskedelmi kamarában mondott beszédeiben (1899 jan. 31., 1902 ápr. 12., 1902 márc. 4.) valóságos dicsőhimnuszokat zengett az angol-francia közeledés áldásairól. A londoni sajtó meg minduntalan a bekövetkezhető német invázió rémképeivel ijesztette olvasóit; a német hadihajók viszonylag csekély szénkészletéből és nagy ágyúszámából Anglia elleni támadó szándékot, a Kanada ellen megtorlásul alkalmazott német tarifaemelésből az egész brit birodalom letörésére irányuló viláгурalmi törekvést olvasott ki. Az angol közönség annál inkább hitt e rosszakaratú gyanúsításoknak, mivel az admirális is úgy tett, mintha komolyan német támadástól tartana. A Firth of Forth öbölben hatalmas flottatámaszpontot rendezett be és lázasan erősítette a hazai flottát.

A talaj kellő előkészítése után Edward király megtette a döntő lépést. 1903 máj. 1. Párisba utazott. A francia nép nagy része még élénken emlékezett Fasodára, de a király egyéni szeretetreméltósága mindenkit elbűvölt és elfelejtette a régi sérelmeket. A hivatalos pohárköszöntők mind a két részről nagy meglepéssel mutattak rá a már folyamatban lévő közeledésre és a baráti viszony intenzív ápolását ígérték. Loubet köz-



társasági elnök öt hét múlva viszonzta Londonban a párisi látogatást, ami újabb hivatalos megnyilatkozásokra és újabb tüntetésekre szolgáltatott alkalmat. (1900 júl. 6—9.) VII. Edward ezzel a jelentős távirattal búcsúzott el vendégétől: «Legforróbb vágyam, hogy országaink között tartós legyen a kibékülés.»

A párisi és londoni látogatások konkrét eredményeként Landsdowne külügyi államtitkár és Cambon már 1903 okt. 14. aláírhatták az új döntőbíróági szerződést, melynek hatálya az összes diplomáciai úton el nem intézhető jogi kérdésekre kiterjedt. Innét már csak egy lépést kellett tenni a megkezdett mű befejezéséhez. 1904 ápr. 8. megtörtént az is. E napon került aláírásra az a nevezetes szerződés, mely teljessé tette a két hatalom között az *entente cordiale*-t s megadta a döntő lökést a VII. Edward trónfoglalásával inaugurált új történeti fejlődéshez.

Az 1904 ápr. 8-iki szerződés tulajdonképen két részből áll: egy titkos és egy nyilvánosságra szánt szerződésből. Mind a kettő a *do ut des* elve alapján készült. A fennforgó ellentétek kiküszöbölése és a bizonytalan jogviszonyok megszilárdítása érdekében mind a két szerződő fél jelentékeny áldozatokat hozott. Sorra vették az összes érintkezési pontokat s igyekeztek mindenütt harmóniába hozni ellentétes érdekeiket. A későbbi fejlődés szempontjából különösen két pontja érdemel figyelmet a szerződésnek. Az egyikben Franciaország lemondott Egyiptom birtokára, támasztható minden jogigényéről és szabad kezet engedett az angol diplomáciának a protektorátusi viszony bevezetésére, a másikban Anglia tette

ugyanazt Marokkót illetőleg Franciaország javára. Mindössze azt az egy megszorítást tette, hogy a Gibraltár átellenében levő partrészletet nem szabad megerősíteni. Míg azonban a nyilvánosságra szánt szerződés csak mint elméleti lehetőséget vette szemügyre Marokkó francia fennhatóság alá helyezését, a titkos pontok kifejezetten felhatalmazták a köztársaságot, hogy bizonyos előzetes feltételek bekövetkezése esetén minden rendelkezésére álló eszközzel érvényt szerezzen kétes jogainak. Bizonyos kellemetlen meglepetések megelőzése és kizárása céljából azonban a nyilvános szerződéssel ellentétben nem Franciaországnak, hanem Spanyolországnak ítélték oda a Gibraltárral szemközt fekvő partvidéket. Erre való tekintettel az entente cordiale-t néhány hónappal később egy Spanyolországgal kötött hasonló szellemű szerződéssel egészítették ki, melynek nyilvános és titkos része hasonló frivol játékot űzött az igazsággal (1904 okt. 3.).

Az angol-francia entente létrejötte nagy fel-tűnést keltett a politikai világban, bár a nyilvánosságra szánt szerződés ártatlannak tetsző akadémikus jellegű pontjai nem igen sejtették, milyen veszedelmes tendenciák rejlenek mögöttük. Németország annál kevésbé gyanakodott, mivel a londoni diplomácia éppen az entente cordiale megkötését követő hónapokban valósággal elhalmozta szeretetreméltósága jeleivel. Edward király személyesen vett részt a «kieli hét» sportünnepélyein (1904 jún. 25.), külügyminisztere pedig éppen akkor írta alá az angol-német választott bírósági szerződést (júl. 12.). A német közvélemény csak akkor kezdett nyugtalankodni, amikor a köz-

társaság a titkos szerződésben nyert meghatalmazás értelmében hozzáfogott a marokkói protektorátus előkészítéséhez. Delcassé bizalmasa, St. René-Taillandier tangeri francia diplomáciai ügyvivő olyan reformok keresztülvitelét akarta kicikarni Abd-ul-Aziz szultántól, amelyek homlok-egyenest ellenkeztek az ország nemzetközileg elismert függetlenségével. Így többek között egy állami bank alapítását szorgalmazta, mely korlátlan monopóliumot biztosított volna a francia tőkének. A rendőri ellenőrzést is teljesen francia kézre akarta játszani.

Németország nagy megütközéssel vett tudomást Delcassé politikájának váratlan fordulatáról, mely egyszerűen darabokra tépte a Marokkó függetlenségét garantáló madridi szerződést (1880 júl. 3.) és megsemmisítéssel fenyegette a német-marokkói kereskedelmi szerződés (1890 jún. 1.) nyomán nagy kiterjedést nyert német gazdasági érdekeket. A megütközés annál nagyobb és jogosabb volt, mivel annak idején Páris és London egy szóval sem árulta el, mi lappang a nyilvánosságra hozott szerződések óvatosan fogalmazott mondatai mögött. Berlinben tehát joggal hitték, hogy csupán a francia imperialista ösztön újabb megnyilvánulásával állnak szemben. Bülow kancellár nem volt hajlandó szó nélkül hagyni a német érdekek veszélyeztetését és a közép-tengeri egyensúly erőszakos megbillentésének kísérletét. Azért valami hatásos tiltakozási módot keresett. Épen kapóra jött neki a császárnak Lisszabonba tervezett utazása. II. Vilmos a portugál udvarnál tett látogatása után tovább hajózott délnek és 1905 márc. 31. váratlanul megjelent a tangeri

kikötőben és a fogadására megjelent marokkói előkelőségek, közöttük a szultán nagybátyja Abd-el-Malek előtt nagy nyomatékkal hangsúlyozta, hogy látogatása a szuverén szultánnak szól s egyúttal kifejezést adott reményének, hogy a szabad Marokkó ezután is nyitva áll az összes nemzetek békés versenyének. Nyomon követte e nevezetes kijelentést a kancellár ápr. 12-iki körjegyzéke, amelyben egy nemzetközi Marokkó-konferencia összehívását ajánlotta a hatalmaknak.

A tangeri császárlátogatás és Bülow jegyzéke egy csapásra kiemelte a marokkói kérdést a német-francia gazdasági versengés köréből és európai problémává avatta, mely innét kezdve majdnem egy évtizeden át legérzékenyebb pontja maradt a világpolitikának. Franciaország eleinte hallani sem akart a konferenciáról. Delcassé mindenáron keresztül akarta erőszakolni «reformját». Kijelentette, hogy a köztársaság érdekei megrövidítésének fogja tekinteni, ha reformjavaslatait megvitatás végett a madridi egyezmény szignatárius hatalmai elé kell terjesztenie. Célja elérése érdekében még a nyílt hazugságtól sem riadt vissza. A szultán előtt állandóan a nem létező európai mandátumra hivatkozott. Anglia titkos biztatása még jobban megerősítette makacs ellenkezésében. A Foreign Office politikusai ismételten formális szövetséget ajánlottak a francia külügyminiszternek, sőt meg nem cáfolt ujsághírek szerint szóbeli ígéretet tettek, hogy német támadás esetén azonnal hatalmukba kerítik a Vilmos császár-csatornát és százezer emberrel megszállják Schleswig-Holsteint.

A háborús veszedelem kezdett komollyá válni. Delcassé el volt tökélve, hogy törésre juttatja a dolgot. Szerencsére Rouvier miniszterelnök és a kabinet többsége nem osztotta háborús szándékait. A döntő minisztertanácsban Delcassé hiába igyekezett hangulatot csinálni Tittoni olasz külügyminiszter táviratával: «Németország sohasem merészeli megtámadni Önöket, ha Önök szövetségben lesznek Angliával», a hadügyminiszter és a tengerészeti miniszter kereken kijelentették, hogy Franciaország szárazföldi és tengeri hadereje teljesen készületlen. A kabinet egyhangúlag az engedékenységgel mellett döntött, mire Delcassé azonnal benyújtotta lemondását (1905 jún. 6.).

Az entente cordiale által felidézett első háborús veszedelmet sikerült békés eszközökkel leszerelni. A júl. 8-iki német-francia jegyzékváltás nagyjából megállapította az összehívandó nemzetközi értekezlet részleteit. Csak Anglia mozgolódott még egy ideig. A franciák megbékélése után a dánokat akarta felizgatni az állítólagos imperialisztikus német törekvések meséjével. De a még mindig elég erős orosz-német barátság visszatartotta a komolyabb lépésektől. Érezte, hogy entente cordiale még nagyon hiányos. Újabb tagjául épen Oroszországot, Franciaország mellett másik százados ellenfelét szemelte ki. Ennek megnyerése azonban csak kitartó és türelmes munkával és csak kerülő úton vált lehetségessé.

#### IV.

Oroszország — mint láttuk — a kilencvenes évek elején frontot változtatott: hatalmi törekvéseinek súlypontját a Balkánról Keletáziába helyezte át. Ezzel a frontváltozással két fontos következmény járt: az angol-orosz antagonizmus kiújulása és a központi hatalmakhoz, főleg az osztrák-magyar monarchiához való viszony javulása. A közeledés első jele az ifjú II. Miklós cár bécsi látogatása volt (1896 aug.), melyet Ferencz József hosszabb pétervári tartózkodása követett (1897 ápr.). A pétervári találkozó kedvező alkalmul kínálkozott az uralkodók kíséretében lévő külügyminisztereknek: Goluchowski grófnak és Murawiewnek a függő kérdések elintézésére. A megindult tárgyalások eredménnyel jártak. A két államférfiú kötelező ígéretet tett egymásnak a balkáni statusquo megóvására és gazdasági tekintetben is pontosan körülhatárolták a két állam érdekeltségi területét.

A pétervári *protocolle de désintéressement* aláírását követő évek eseményei még bensőbbé formálták a két szomszédos monarchia viszonyát. Mikor a Macedóniában kitört zavargások ismét napirendre tűzték a balkáni kérdést, Murawiew utóda Lamsdorff gróf személyesen jött el Bécsbe

egy Konstantinápolyban átnyújtandó reform-programm tervéről tárgyalni (1902 dec. 30.). A rákövetkező év őszén császári ura társaságában újra ellátogatott a gróf az osztrák fővárosba, mivel a febr. 21-én átnyújtott első reformtervezet a tavasszal kiütött macedon lázadás tapasztalatai szerint elégtelennek bizonyult. Az orosz külügy-miniszter és Goluchowski újabb tárgyalásai eredményeként született meg a második, az ú. n. mürzstegi reformprogram (1903 okt. 3.), mely a többi nagyhatalom hozzájárulása után lényeges részeiben meg is valósíttatott. A látogatás alkalmával elhangzott pohárköszöntők a legteljesebb egyetértésről tanuskodtak. Miklós cár egyebek között szívélyes viszonyt és tökéletes harmóniát emlegetett, melyet az európai béke becses zálogaként emelt ki. Valóban nem is zavarta a békés egyetértést semmi, amíg VII. Edward bekerítő politikája vissza nem lendítette az orosz külpolitikát százados kerékvágásába, a konstantinápolyi út erőszakolásába.

Németországhoz hasonlóan barátságosan alakult a viszony. A simonoszeki béke óta a berlini diplomácia a keletázsiai politika kérdéseiben majdnem mindig egy úton járt a pétervárival. A barátság megszilárdulását mutatta, hogy a császárlátogatások ismét divatba jöttek (Danzig, 1901 szept. 11., Bjorkó, 1904 júl. 23., 24.). Sőt úgy látszik, valamilyen entente létesítésének terve is szóba került, de tényleges eredményre nem vezetett. Németország nem akart és nem mert szakítani meddő angol-politikájával; Oroszországot meg Franciaország tartotta vissza a döntő szó kimondásától. Így a közel tíz évig tartó szívélyes

viszony csak ideiglenes enyhületet eredményezett, de lényegében nem változtatott a helyzeten. A rövid fegyvernyugvást nem az ütközési pontok letompítása, hanem csupán a hatalmi súlypont időleges eltolódása idézte elő. Baj volt az is, hogy a német diplomácia nemcsak hogy nem tudta tartósan biztosítani Oroszország barátságát, hanem az 1904-iki kereskedelmi szerződés szigorú feltételeivel egyenesen maga ellen lázította az orosz nép széles rétegeit.

Míg a központi hatalmakhoz való viszony javulása csak ideiglenes közeledést eredményezett, a keletre fordulás másik következménye, az angol-orosz ellentét kiélesedése rendkívül mélyreható világpolitikai változásokat idézett elő. A nagy mérkőzés főbb fázisait már láttuk. A búr háborúban lekötött Anglia gyengének bizonyult a lázas orosz terjeszkedés feltartóztatására. Ebből a belátásból sarjadt ki az angol-japán védő és támadószövetség gondolata, mely az orosz terjeszkedés miatt hasonlóan féltékeny Japánra hárította át a keletázsiai angol érdekek védelmét. Oroszország azzal válaszolt az angol sakkhúzásra, hogy sietett hivatalosan kijelenteni, hogy a francia-orosz szövetség hatálya Keletáziára is kiterjed (1902 márc. 16.). De ezzel a kijelentéssel nem sokat javított helyzetén, mert VII. Edward entente-politikája a valóságban teljesen erőtlenné és tartalomnélkülivé tette a francia-orosz szövetséget. Egy Anglia iránt barátságos francia kormánytól nem lehetett várni, hogy olyan távoleső érdekek miatt kardot rántson barátjának szövetségese ellen. Az angol diplomácia tehát nemcsak azt érte el, hogy közvetlen fegyveres beavatkozás nélkül



letiporta Oroszország keleti reményeit, hanem azt is, hogy Franciaország visszatartásával megakadályozta az angol-japán szövetségi szerződésben körvonalazott casus foederis bekövetkezését.

Oroszország nem vette észre az angol diplomácia mesteri bravurral keresztülvitt sakkhúzását. Biztonsága érzetében kíméletlen eréllyel folytatta előrenyomulását. Az 1902 ápr. 8-iki szerződésben tett ünnepélyes ígérete dacára folyton halogatta Mandzsuria kiűritését. A Jalu folyó völgyében levő erdők és bányák gazdasági kihasználásának ürügyén egyre újabb és újabb telepítvényes rajokat és katonai csapatokat küldött a koreai határra, sőt nemsokára a határon túlra is. A mandzsuriai vasút szöuli ágának kiépítésével és Mazampó-kikötő megszállásával egészen Korea szívéig előretolta terjeszkedési vonalát. A cár kegyence, Alexejev tengernagy a «Távolkelet helytartója» büszke címet kapta s a rendelkezésére álló tekintélyes port-arthuri flottával és a hatalmas mandzsuriai sereggel állandó nyomást gyakorolt Kínára és Japánra.

Japán egyideig túrtőztette magát. Békés úton szerette volna elintézni a viszályt. Azért 1902 elején Pétervárra küldte Ito márkit. De Oroszország hajthatatlan maradt. 1903 nyarán még egy kísérletet tett a mikádó kormánya a békés megegyezésre. A tárgyalások Pétervárott indultak meg (aug. 12.), de mindjárt kezdetben kevés sikerrel biztattak. Lamsdorff gróf azt az álláspontot vitatta, hogy Mandzsuriát illetőleg egyedül Kína van hivatva feltételeket szabni. Koreában hajlandó lett volna elismerni Japán kiváltságos állását gazdasági tekintetben, de tiltakozott

politikai térfoglalása és a Koreai-szoros szabadságának korlátozása ellen. Később egy semleges zóna kihasítását ajánlotta, mely elkülönítette volna egymástól az északi orosz és a déli japán érdekeltségi területet (okt. 3.). Japán kapva kapott az ajánlaton, csak hogy az orosz részről ajánlott 39. szélességi körnél jóval északabba akarta tólni a semleges zóna déli határát. Lamsdorff azonban csökönyösen ragaszkodott a 39: fokhoz. Japán 1904 jan. 13-án még egyszer összefoglalta követeléseit s mivel három hét eltelte után sem kapott választ, febr. 6-án visszarendelte pétervári követét és már két nap múlva megkezdte az ellenségeskedést a port-arthuri kikötő ellen intézett merész torpedó-támadással, mire Oroszország is megüzente a háborút (febr. 10.).

Az orosz-japán háború kimenetele ismeretes. Az orosz vezérek tehetetlensége és fejvesztett kapkodása s az orosz hadsereg szervezetlensége és fegyelmetlensége keservesen megbosszulta magát. A japán seregek tengeren és szárazföldön megsemmisítő diadalokat arattak és Koreán<sup>1</sup> felül Mandzsuria jelentékeny részét is kiragadták az oroszok kezéből. A kimerült és a forradalmi válság kínjaiban vergődő Oroszország már másfélévi harc után megérett a békekötésre. Felkérésére Rooseveltt az északamerikai Egyesült-Államok elnöke vállalta magára a közvetítő szerepet. A portsmouthi béke (1905 szept. 5.) meglehetősen enyhe feltételeket szabott a legyőzött birodalomra, amit nem annyira diplomáciája ügyességének, mint inkább a két angolszász hatalom titkos támogatásának köszönhetett. Anglia és az Unió nem akarták, hogy Japán hatalma túlságosan nagyra

nőjön. Azért meglehetősen erős nyomást gyakoroltak reá s igényeinek mérséklésére kényszerítették. Anglia már csak az európai frontra való tekintettel sem óhajtotta régi ellenfeleinek túlságos meggyengítését. Kímélni akarta erejét, hogy annál jobban meg tudjon felelni a bekerítő politikában neki szánt feladatnak.

Az angol diplomácia számítása ezuttal is helyesnek bizonyult. Oroszország a portsmouthi béke után alapos revízió alá vonta külpolitikai törekvéseit. A háború szégyenletes kimeneteléből azt a tanulságot merítette, hogy Japán ellenére nem erőszakolhatja ki a kínai vizekre és a Japán-tengerre való kijutást. Az 1905 aug. 12-én aláírt második angol-japán szövetségi szerződés után nem remélhetett sikert az indiai front ostromától sem, mivel az új szövetségi szerződés India megtámadása esetére is casus foederis állapított meg Japánra nézve. Bármerre fordult tehát, mindenütt az angol-japán blokk nyomasztó túlsúlyával találta magát szemben. Franciaország segítségére nem számíthatott, mert az entente cordiale létrejötté óta a francia kormányférfiak semmi hajlandóságot sem mutattak, hogy akár csak kis ujjukat is megmozdítsák szövetségük távoleső ázsiai érdekeiért. A háború alatt a legteljesebb, közömbösségnek is bátran nevezhető semlegesség álláspontjára helyezkedtek. A fasodai hősnek, Marchand ezredesnek nem engedték meg, hogy az oroszok oldalán a japánok ellen harcoljon.

Ilyen körülmények között a benső forrongástól is meggyengített Oroszországnak csakugyan nem volt más választása, mint felhagyni a zsákutcába jutott keleti politikával s keresni az utat a VII.

Edward szellemi vezérsége alá helyezkedett hatalmi csoporthoz. Világpolitikai tekintetben ez annyit jelentett, hogy az orosz imperializmus Ázsiából visszatért Európába s minden igyekezetével újra a közelveleti vagyis a balkáni programm keresztülrészakolására vetette magát.

A visszatérés annál könnyebb és csábítóbb volt, mivel a kilencvenes évek óta a balkáni helyzet lényegesen megváltozott a cári birodalom jávára. A nyakas Bulgária lassanként megszolidult. Az orgyilkosok keze alatt elvérzett Sztambulov örökébe oroszbarát politikusok léptek. Maga a fejedelem is mindent elkövetett, hogy kiengesztelje a hatalmas cár haragját s visszaszerezze országának jóindulatát. Elsőszülött fiát, Boris herceget egész családja ellenkezése dacára a görög keleti ritus szerint kereszteltette meg és keresztapjául II. Miklóst kérte fel. Utóbb a kibékülés betetőzéseül Danev miniszterelnök kíséretében ellátogatott Pétervárra (1902 jún.). Még nagyobb volt a változás Szerbiában. A belgrádi konakban 1903 jún. 11-én lejátszódott véres dráma, Sándor király és Draga királyné meggyilkolása az oroszbarát érzületű Karagyorgyevics-dinasztiát juttatta a monarchiára támaszkodó Obrenovicsok trónjára. A rezsimváltozás első következménye a nagyszerb propaganda felszabadulása és a monarchiával kitört hároméves vámháború (1906—1908) volt.

A Balkánon tehát már kitűnően előkészített talaj várta a keletről visszataszított orosz expanziós törekvéseket. Lamsdorff és még inkább utóda, Iszvolszki, akit Delcassééhoz hasonló ambíciók hevítettek, sietett levonni az új helyzet

tanulságait. A német sürgetésre összeült nemzetközi Marokkó-konferencián, mely 1906 jan. 16-án kezdte meg tanácskozásait a spanyolországi Algécirasban, az orosz diplomácia már az entente cordiale hűséges csatlósaként viselkedett s támogatásával jelentékeny mértékben hozzájárult a németellenes álláspont diadalra juttatásához.

A Foreign Office politikusai örömmel látták munkájuk sikerét. Grey külügyi államtitkár, aki már 1903-ban is az orosz barátság mellett kardoskodott, 1906 máj. 24-én mondott alsóházi beszédében nagy meglepéssel mutatott rá a két állam egyre bensőbbé és barátságosabbá alakuló viszonyára és eléggé érthető formában sejtette, hogy a barátkozás határozott célokat szolgál. A közvélemény is hamarosan beletörődött az abszolutisztikus cári birodalommal való szövöttekezés gondolatába és a lapok már a portsmouthi béke óta erős hangfogót használtak, valahányszor orosz kérdésekről írtak. Mikor 1907 tavaszán egy orosz flotta jelent meg a portsmouthi kikötőben, szövetségest megillető ünnepléssel fogadták és lelkes hangú cikkekben biztosították az orosz népet és kormányt az angol nemzet mély rokonszenvéről.

Az érzelmi közeledés szálainak szövöttezésével lépést tartott a diplomácia munkája. Végre 1907 aug. 31-én megtörtént a nagy esemény, aminek bekövetkeztét pár évvel előbb senki sem merte volna remélni: létrejött az angol-orosz entente. Az angol diplomácia valóban hihetetlen munkát végzett: kitörülte a századok nyugvást nem ismerő harcában velőkig lehatott ellenségeskedés és gyűlölet keserű emlékeit s a barátságos megértés és

az azonos célratörekvés összekovácsoló erőit iktatta helyökbe ; leköszörülte a sok száz kilométeres surlódási felület kiálló szögleteit s majdnem teljes harmóniát vitt a külpolitikai törekvések egymást keresztező célkitűzéseibe.

Az angol-orosz entente általános világpolitikai vonatkozásaitól eltekintve, főleg azáltal vált jelentőssé, hogy megszüntette az ellenségeskedés legfőbb okait s az entente cordiale, helyesebben VII. Edward bekerítő politikájának szolgálatába szegődttette Oroszország összes erőit. Az angol-orosz versengés Perzsiában, Afganisztánban és Tibetben dült legelkeseredettebben, tehát az aug. 31-iki szerződés is ezeken a területeken igyekezett elsősorban összeegyeztetni a két hatalom ellentétes érdekeit. A megegyezés útja a kompromisszum, a kölcsönös engedékenység volt. Perzsiát egy széles semleges sávval északi és déli zónára osztották. Oroszország a nagyobb és értékesebb északi övet kapta, míg Anglia Indiával és a Perzsa-öböllel való szomszédsága alapján a jóvalértéktelebb déli részt vette kihasználás alá. Afganisztán egészen angol befolyás alá került. Nagyjában az angol álláspont győzött Tibet kérdésében is. Oroszország elismerte a Younghusband őrnagy 1904. évi merész expedíciója és az 1906 ápr. 23-iki angol-kínai szerződés által teremtett helyzetet s egyidőre lemondott az indiai út megnyitásának gondolatáról.

Oroszország megnyerése hatalmas mértékben növelte a bekerítő-politika erejét. De VII. Edward még mindig nem látta elértnek célját. Azért újabb szövetségesek után kutatott. Spanyolországot már 1904. a maga részére vont a marokkói terület

egy részének birtokbavételére nyújtott kilátással 1907. második középtengeri utazása alkalmával még szorosabbra vonta a viszonyt s az 1904-ik megegyezést formális angol-francia-spanyol szerződéssé bővítette ki, melyben a középtengeri és az északnyugat-afrikai status quo fenntartására kötelezte magát a három hatalom.

Nem kevesebb sikerrel működött Edward király diplomáciája Belgiumban. A bűnös manipulációk, melyek utóbb illuzóriussá tették a kicsiny, de fekvésénél fogva végtelenül fontos ország nemzetközileg elismert semlegességét, már 1906-ban megindultak. A világháború kitörése után nyilvánosságra jutott brüsszeli akták között egyéb fontos iratok társaságában megtalálták a belga vezérkari főnöknek a hadügyminiszterhez intézett egyik jelentését, melyben beszámol Barnardiston brüsszeli angol katonai attachéval folytatott tárgyalásai eredményéről. Az 1906 ápr. 10-ről keltezett irat tartalmából kétségtelenül megállapítható, hogy a semleges Belgium már akkor igen messzemenő kötelezettségeket vállalt a két nyugati entente-hatalommal szemben.

## V.

Edward király nem érte be munkájának pozitív sikerével; negatív irányban is gyengíteni iparkodott Németország állását. A hármasszövetség szétrobbantásával vagy legalább kötelékeinek meglazításával ki akarta dönteni a birodalom világhatalmi állásának legerősebb pillérét. Először a kettős monarchiát szerette volna eltántorítani. Majdnem évenként megismételt látogatásai alkalmával (1900 aug. 31. Bécs, 1905 aug. 15., 1907 aug. 15. és 1908 aug. 13. Ischl) minden követ megmozdított, hogy Ferenc Józsefet a hármasszövetségből való kiválásra és a német flottaépítés tempójának mérséklésére bírja. De ősz uralkodónk lovagias gondolkodása ellenállott minden csábításnak. A monarchia szövetségi hűsége nem hogy megingott volna, ellenkezőleg egyre bensőbbé, igazi nibelungi hűséggé acélosodott a kísértések és megpróbáltatások tüzeiben.

A szövetség másik tagjánál azonban már nem találtak hasonló feltétlen elutasításra az ellentáborból jövő szirénhangok. Olaszországot annak idején tisztán az adott helyzet és a pillanat érdeke vezette a Dreibundba. Németországhoz és Ausztria Magyarországhoz csatlakozott, mert főellenségét Franciaországban látta és mert úgy hitte, hogy



a központi hatalmak szövetsége és Anglia barátsága meghozza számára a földközi-tengeri hegemónia megszerzésének feltételeit. De a jövő nem igazolta reményeit. A mesterségesen kitenyészett imperializmus, a minden reális alapot nélkülöző nagyhatalmi akarnokság kísérletei csúfos kudarcba fúltak. A nagy lelkesedéssel kezdeményezett vörös-tenger melléki és abessziniai gyarmatbirodalomból csak a jelentéktelen Eritrea és a Szomáli partvidék meg a dogáli (1887 jan. 26. és az aduai vereségek (1896 márc. 1.) fájó emléke maradt meg. A hármasszövetség tekintélyt adott bőven, de a benső erők hiányát pótolni nem tudta.

Az olasz közvélemény igazában sohasem lelkesedett a hármasszövetségért. Az afrikai kudarc után meg teljesen kiábrándult belőle. Érzelmileg már a kilencvenes évek derekán közelebb állónak érezte magát az *«idősebb latin testvérhez»*, mint osztrák-magyar és német szövetségéhez. A mesterségesen lefojtott francia szimpátia új életre kelt s diadalmasan hódított a társadalom minden rétegében. A Delcassé külügyminiszterségével kezdődő új, agresszív jellegű francia külpolitikának épen kapóra jött e hangulatváltozás. Legügyesebb emberét, a barrikádharcosból diplomatává lett Barrére Kamillt küldte a Quirinálba (1897 dec.), aki a megnyerés minden eszközét felhasználta az amúgy is ingatag alapon nyugvó olasz szövetségi hűség megrendítésére.

A hivatalos politika hamar észrevette a néplélekben végbement érzelmi eltolódást és sietett hozzáalkalmazkodni. A hármasszövetség legerősebb támasza, Crispi miniszterelnök az aduai vereség után olyan embereknek volt kénytelen át-

engedni a hatalmat, akik a szövetségi viszony formális fenntartása mellett egyre jobban eltávolodtak a szerződés szellemétől és szinte észrevétlenül új ösvényekre terelték Olaszország külpolitikáját. Az új rezsimnek első dolga volt, hogy összekötötte a Róma és Páris között régóta megszakadt szálakat. Az 1896 szept. 28-iki szerződésben végleg feladta a Tunisz birtokához formált jogokat és beletörődött a bardói csínnyel teremtett helyzetbe. Két évvel később (1898 nov. 21.) véget vetett a tíz esztendeje dúló vámháborúnak és normális gazdasági kapcsolatba lépett Franciaországgal. Ujabb két évvel rá (1900 jan.) megszüntette a vöröstengermelléki olasz és francia birtokok bizonytalan határai miatt elmérgesedett viszályt. Az 1901. évi titkos középtengeri szerződésben Tripoliszra emelt igényei elismerése fejében késznek nyilatkozott Franciaország marokkói terveinek támogatására. Végül betetőzte a barátkozást Viktor Emánuel király és Heléna királyné párisi látogatása (1903). Az elhangzott pohárköszöntők csakúgy áradoztak a *«közeledés szerencsésen befejezett művének»* magasztalásától. A sajtó is oly meleg szavakban méltatta az esemény jelentőségét, melyekhez hasonlók soha, még a szövetekezés első éveiben sem hangzottak el a hármas-  
szövetségről számottevő politikusok ajkairól.

Nagy mértékben előmozdította a Franciaországhoz való közeledést a brit birodalomhoz való hagyományos jó viszony. Az angol barátság ápolása kezdettől fogva alaptétele volt az unita Italia diplomáciájának. Annak idején aligha határozta volna el magát olyan könnyen a központi hatalmak szövetségéhez való csatlakozásra, ha

az angol külpolitika kimondottan németbarát iránya meg nem könnyítette volna döntését. A vezető államférfiak kétségbevonhatatlan axiómaként hirdették mindenkor, hogy a középtengeri hegemonia megszerzésére egyedül Anglia jóindulata segítheti rá Olaszországot. Malta és a brit flotta acélvárainak ásító ágyútorkai annyira imponáltak nekik, hogy szinte babonás félelemmel kerültek mindent, amivel magokra vonhatták volna a rettegve csodált hatalom neheztelését. Anglia barátságáért és olykor-olykor nagy kegyesen odavetett apró szolgálataiért készek voltak mindent, még a hármasszövetséghez fűződő nagy érdekeket is áldozatul odavetni. Természetes, hogy ilyen lélektani alap mellett VII. Edward diplomáciai művészetének gyerekjáték volt az ifjabb latin testvért az idősebb mellé fogni a bekerítő politika szekerébe.

A nyugati hatalmakhoz való viszony átértéklése mellett másik oka az olasz szövetségi hűség meg-ingásának a nacionalista és imperialista eszmék erősödésében keresendő. Olaszország a kilencvenes évek óta gazdaságilag nagyot fejlődött, ami szertelenül megnövelte az amúgy is túltengő olasz önértetet. A nyolcvanas évek mesterségesen produkált művirág imperializmusa eleven valósággá vált és néhány tucat nagyravágyó politikus és pénzember helyett a nemzet széles rétegeinek lelkébe eresztette le gyökereit. Az új életre kelt és önbizalomra kapott nacionalista áramlat a többi nagy nemzetek mellé, sőt fölé akarta emelni Olaszországot. Követendő mintakép gyanánt a világbíró római birodalom lebegett szemei előtt. A *terza Rómát* fényben, hatalomban és dicsőség-

ben épen olyan nagynak, ha nem nagyobbnak óhajtotta látni, mint aminő az első volt. Azért szenvedélyes mohósággal kapott a területi terjeszkedés, a gyarmatszerzés gondolatán. Attól félt, hogy más, szerencsésebb helyzetben lévő államok mindenünnen kiszorítják hazáját, ha idejekorán és elég hangosan nem jelenti be igényét. A nagyarányú kivándorlás, mely évenként több százezer munkáskézttől fosztotta meg Olaszországot, hasonlóan letelepülésre alkalmas gyarmatok szerzésére ösztökélte. Mindenáron való terjeszkedési vágyát azonban csak szövetségesi rovására elégíthette ki.

A nagy északafrikai gyarmatbirodalom álma a francia-olasz és az angol-olasz középtengeri egyezmények után Tripolisz megszerzésének pusztá lehetőségére zsugorodott össze. Az Argentinában vagy más délamerikai államban való gyarmatalapítás fantasztikus gondolatát nem lehetett komolyan venni. Maradt tehát *mare nostro* és az *irredenta programm*. Amaz az Adria innenső partja, a Balkán felé, emez északnak, Tirol és az Osztrák-tengerpart felé mutatott. Az egyik irány a szövetséges monarchia területi épségét, a másik pedig legfontosabb gazdasági érdekszféráját fenyegette. Mivel pedig a vezető kormányférfiak többre tartották a népszerű jelzavakkal való játszást s a nemzeti hiúságnak való hizelgést, mint a szövetségi szerződésben vállalt köteleességek megtartását, a szövetségnek vagy fel kellett bomlania vagy tartalomnélküli formasággá sülyednie.

A *Consulta* embereiben nem volt elég őszinteség és férfias nyíltság, azért a második lehetőség követ-

kezett be. A szövetség szelleme meghalt, de betűje megmaradt. Amikor lejárt tartama, a római külügyminiszterek épen úgy meghosszabbították a szerződést (1902 jún. 28.), mint korábban (1891 jún. 28.). Tehát két vasat tartottak a tűzben. Egyidejűleg élvezni akarták a hármasszövetségtől nyújtott hatalmi és gazdasági előnyöket is, meg az ellenlábás hatalmi csoport részéről garantált expanziós lehetőségeket is. De hogy szívök szerint melyik táborba tartozónak érezték magokat, eléggé megmutatták az 1897-iki krétai affér alatt tanúsított magatartásukkal. Azóta szinte megszokott dologgá lett, hogy nagy nemzetközi kérdések eldöntésénél Olaszország mindig szövetségesei ellen szavazott.

A szövetségi kötelességek elhanyagolásánál etikailag még súlyosabb beszámítás alá eső fogatkozása volt az új olasz külpolitikai orientációnak, hogy mindig és mindenütt szövetségesei életérdekeinek rovására kereste mohó vágyainak kielégítését. A monarchia területi épsége ellen irányuló *irredentizmus* a kormány szeme láttára hatalmasodott el; vad kitöréseinek megbélyegzésére sohasem talált erélyesebb szavakat, mert nem akarta kockáztatni népszerűségét. Az iskolában, a sajtóban és a szépirodalomban folyó féktelen osztrákellenes izgatás megrendszabályozására sem tett semmit. A *Monte-Citorion* olykor-olykor elhangzott rosszaló szavakat senki sem vette komolyan, mert mindenki tudta róluk, hogy csupán porhintésre s a nyugtalankodó szövetségeselekcsillapítására vannak szánva. Hogy is vették volna komolyan, mikor a kormány minden lépése épen ellenkezőjét bizonyította csillapító

sza vainak? Az ország teherbíróképességének arányában növekvő fegyverkezés kizárólag a monarchia ellen irányult. A tiroli és karinthiai fronton hatalmas erődhálózatot létesítettek, míg a szavoyai határt úgyszólván védtelenül hagyták. A flottára áldozott sok száz millió megszaasztatásánál mindig a szövetséges monarchiára és nem Franciaországra, az állítólagos ellenségre való hivatkozást használták döntő érvel.

Az irredenta-programmal szemben mégis némi tartózkodást tanúsítottak a hivatalos körök. A nyilvánosság előtt és kifejezetten mindig óvakodtak azonosítani magokat az irredentizmus céljaival. A mare nostro-programmnál már ezt sem tartották szükségesnek. Olaszországnak az *«altra spondához»*, az Adria innenső partjához, főleg Albániához való jogát annyira természetesen és magától értetődőnek találták, hogy kétségbevonása a legelvakultabb ellenséges érzület jelének tűnt fel szemökben. Tekintet nélkül a szövetséges monarchia vitális érdekeire egész politikájukat Albánia elolaszosítására és az adriai partvidék távolabbi Hinterlandjának olasz érdekeltségi területté változtatására rendezték be. A *pénétration pacifique* minden eszközt megengedhetőnek tartották, ha céljokat előmozdította. Amellett féltékeny gonddal vigyáztak rá, hogy az osztrák-magyar diplomácia valahogyan ki ne játsza őket, meg ne rövidítse jogaikat. Nem érték be többé az 1887-iki szerződés rekompenzációs kikötésével. Visconti-Venosta külügyminiszter a monzai találkozón (1897 nov. 6.) új szerződéssel igyekezett körülbástyázni az albán statusquot a kikürtölt osztrák-magyar hódító tervekkel szem-

ben. Ennek dacára a sajtóban és a parlamenti interpellációkban tovább kísértett az esetleges támadástól való félelem s kifogyhatatlan anyagot szolgáltatott a kettős monarchia elleni izgatásokhoz.

Az irredenta- és a mare nostro-programm felülkerekedése, továbbá az angol-német ellentét kiélesedése csaknem szakadásig meglazította a kötelekeket, amelyek Olaszországot eddig szövetségeseihez fűzték. A diplomaták váltig erőlködtek ugyan, hogy sűrű összejöveteleikkel és hivatalos megrendelésre készült nyilatkozataikkal a korábbi bensőséges viszony illuzióját keltsék a be nem avatott világban, de csak részben és csak ideig-óráig sikerült áthidalniok a tátongó hasadékot. Olaszország már 1902-ben enyhíteni szeretett volna új barátja, Franciaország kedvéért a szövetségi feltételeken. Hogy milyen messze ment e tekintetben, mutatja Delcassénak egy interpellációra adott válasza, amelyben a leghatározottabb formában biztosította a francia parlamentet, hogy Olaszország soha és semminő formában nem lesz eszköze egy Franciaország ellen intézett támadásnak. Sőt olasz források azt is tudni vélik, hogy Zanardelli miniszterelnöknek 1903-ban eltökélt szándéka volt a hármasszövetség felmondása és az entente-táborba való átlépés. De ez még sem következett be. Olaszország továbbra is tagja maradt a szövetségnek, de merőben holt tagja. Önző érdekei minduntalan beleütköztek szövetségi kötelességeibe s ilyen esetekben egyáltalában nem tekintette lelkiismereti kérdésnek, hogy hűtlen magatartásával lépten-nyomon kínos zavarba hozza szövetséges társait.

Olaszország behálózása mindenesetre egyik nagy sikere volt a bekerítő politikának. VII. Edward és Delcassé ezzel betetőzték munkájukat s végérvényesen az entente javára billentették a hatalmi egyensúlyt. A központi blokk hatalmait körülövező hurok napról-napra szorosabbra húzódott.



## 4. Utolsó erőpróbák.

1908—1914.

VII. Edward hét év kitartó és türelmes munkájával összekovácsolta az entente cordiale-t, tagjainak számát és hatalmi eszközeinek mérhetetlenségét tekintve a legfélelmesebb szövetséget, melyet valaha a világtörténelem látott. Az új alakulás legfőbb lendítő kereké a bosszú és a gyűlölet érzete volt. A három vezérlő nagyhatalmat és hűséges csatlósaikat a német világhatalom megfojtásának és a német gazdasági élet megbénításának vágya terelte közös táborba. Maga a király, az egész fejlődés *spiritus motora* valószínűleg nem gondolt háborúra. Ő tisztán diplomáciai eszközökkel akarta megfélemlíteni és engedékenységre kényszeríteni Németországot. De úgy járt, mint a mesebeli bűvészinás: a felidézett szellemek lassanként fejére nőttek, felmondották neki az engedelmességet. Akik elmúlása után nyomdokába léptek, még kevésbé tudtak és akartak útjába állani a végletesen egyoldalú fejlődésnek. A diplomáciai megoldás egyre reménytelenebbé, a fegyveres összerobbanás egyre valószínűbbé vált. A központi hatalmak részéről sokkal nagyobb értékek: a kettős

monarchia nagyhatalmi állása, sőt léte és becsülete s a német birodalom nagysága és jövője forogtak kockán, semhogy feladhatták volna a játszmát a legkétségbeesettebb eszközök igénybevételével nélkül.

A központi blokkot körülfogó gyűrű összekalapálását követő évek a próbálgatás és az erőgyűjtés évei voltak. Úgyszólván minden esztendőnek megvolt a maga súlyos diplomáciai válsága, mely kedvező alkalmul szolgált az entente-politika intézőinek szövetségeseik felvonultatására. De a gépezet eleinte rosszul működött. Majd az egyik, majd a másik része mondotta fel a szolgálatot. A felkészültség s az egyöntetű és elszánt akarat hiánya miatt rendszeren az utolsó pillanatban vissza kellett lépni. A közös célra irányított győzelmi akarat csak fokként tudta háttérbe szorítani az elkülönítő és kompromisszumokkal beérő részletérdekeket. A céljaikat világosan látó, érdekeikben harmonizáló s azért jóban-rosszban híven összetartó központiak sokáig fölényben voltak habozó s akárhányszor egymás iránt is bizalmatlan vetélytársaikkal szemben. A veszedelem csak akkor nőtt igazán akuttá, amikor a közös erőpróbák, a vezető államférfiak fáradozásai és a sajtó közvéleményalakító munkája megközelítőleg egyveretűvé formálták a vegyes összetételű és aránytalan entente-szövetséget s határozott tartalmú katonai konvenciókkal helyettesítették az eredeti elasztikus megállapodásokat.

Az entente-politika felülkerekedése végleg Európába, illetve a közelkeletre rögzítette a világpolitika súlypontját. Az egymást űző ese-

mények főleg két veszedelmes tűzfészekből rajzoltak ki: a balkáni és a marokkói kérdésből. Az annexiós válság, az első és második balkáni háború, a második és harmadik Marokkó-krízis mindmegannyi külön fejezetét jelölik az utolsó évek történetének. Az európán kívüli és a gyarmatpolitika jóformán kizárólag abban merült ki, hogy színesebbé és többoldalúvá tette a főszintéren megindult fejlődést. Új gondolatokat nem produkált, új kikezdéseket nem indított meg. Ez különben természetes következménye volt az angol-orosz, angol-francia és orosz-japán ellentétek kiküszöbölésének. A távoli színtereken lezajló események tompító hatásának elmaradása nem csekély mértékben növelte az új helyzet veszedelmeit. Alárendelt jelentőségű kérdések mérges válságokká fuvódtak fel, mert minden előretett lépés közvetlen érdekét érintette vagy egyik, vagy másik hatalomnak. Minden körülmény összejátszott tehát a mélyreható történeti okokban gyökerező ellentét szításához és egy nem sejtett arányú fegyveres összetűzésben való ki-robbanáshoz.

## I.

A központi hatalmak ellen indított diplomáciai hadjárathoz az ú. n. *szandzsák-vasút* terve által felkavart vihar szolgáltatta a nyitányt. Aehrenthal külügyminiszter a magyar delegáció 1908 jan. 27. tartott ülésén említette először, hogy a monarchia a Szalonikival való közvetlen összeköttetés érdekében a szerajevo-uvaci vonal folytatásaképen ki szándékozik építeni az uvacmitrovicai vonalat. Bár e terv teljesen törvényes alapon, a berlini kongresszusi akta 25. paragrafusában körvonalozott meghatalmazáson nyugodott, mégis hihetetlen felzúdulást idézett föl az entente táborában. Az angol, francia, orosz és olasz lapok heteken át tüzeltek ellene és nem áttartották miatta békebontónak bélyegezni külügyminiszterünket. Még nagyobb forrongást idézett elő a szandzsák-vasút eszméje a fanatikus nagyserb és délszláv körökben, melyek az orosz diplomácia titkos sugallmazására a duna-adriai vasút megépítésének kieroszakolásával akarták paralizálni Aehrenthalnak messzevágó kereskedelempolitikai és hadászati célokat szolgáló tervét.

A sajtó állásfoglalását nyomon követte a hivatalos politika nyílt szembehelyezkedése. Edward király már jan. 29. mondott trónbeszédében

halaszthatatlanul sürgősnek jelezte a macedoniai reformot, amivel tudomására hozta a világnak, hogy ezentúl közvetlen és cselekvő szerepet akar játszani a balkáni ügyek intézésében. Egy hónappal rá tényleg nyilvánosságra jutott a Grey külügyi államtitkár által készített angol reform-tervezet, mely azonban olyan radikális újításokat tartalmazott és oly kevésbé számolt a szultán szuverenitásával, hogy még a nem kevésbé törökellenes pétervári diplomácia is kivihetetlennek tartotta s azért márc. 26-iki körjegyzékében egy újabb és mérsékeltebb programot ajánlott elfogadásra az érdekelt hatalmaknak. Ezt megelőzőleg márc. 24-ről keltezett jegyzékében megszűntnek jelentette ki a mürzstegi programot, ami a monarchia szempontjából egyet jelentett a diplomáciai háború megüzenésével.

Az orosz tervezet általában barátságos fogadtatásra talált. Ápr. 4. Anglia, 7. a központi hatalmak is hozzájárultak. Nem értettek ugyan egyet minden részletével, de a béke megóvásáért meghozták az áldozatot. Közben a szandzsák-vasút miatt támadt műfelháborodás is elcsendesedett. A monarchia kétségtelen igazával szemben sorra leszereltek az ellenfelek. Csak a nagyszerb eszme maniákusai nem akartak engedni. A válság eltompult, de Ausztria-Magyarország és Oroszország jó viszonya nem állott többé helyre. A bosszútól és irigységtől fűtött entente-politika kezdte éreztetni hatását.

A szandzsák-vasúttal kapcsolatban megindított diplomáciai hadjárat csak az első lépést jelentette, melyet hamarosan követett a második :

Miklós cár és Edward király revali találkozója (jún. 9—10.). A fejedelmi összejövetel az 1907 aug. 31. befejezett tényé vált angol-orosz közeledés kimélyítésére és egyúttal a központi blokk ellen indítandó újabb offenzíva tervének előkészítésére volt szánva. Az új akció színhelyül ezúttal is a Balkánt választották két okból: 1. mert a német birodalom kisázsiai érdekeltsége, mely a bagdadi vasút révén rohamosan emelkedett, ezen a ponton volt legkönnyebben sebezhető; 2. mert az angol diplomáciára nézve életkérdés volt, hogy az orosz kolosszus figyelmét a Balkánra rögzítse, nehogy ismét eszébe jusson kinyújtani kezét India után. Már az a körülmény, hogy a találkozóról és az uralkodók kíséretében levő miniszterek, Iszvolszki és Hardinge tárgyalásairól kiadott hivatalos kommuniké mindenképen megnyugtatót iparkodott az európai közvéleményt, sejtette a sorok között olvasni tudókkal, hogy Revalban igen nagy dolgok forogtak szóban. Később kiszivárgott részletekből megállapítható, hogy egyebek között Törökország felosztása is szóba került. A terv szerint természetesen Anglia és Oroszország kapta volna az oroszlánrészt; Ausztria-Magyarországnak alig valami, Németországnak semmi sem jutott volna a zsákmányból. Bizonyos, hogy a revali megbeszéléseket átlengő szellem döntő hatással volt a következő évek eseményeinek alakulására.

Egyelőre azonban nem lehetett a gondosan kidolgozott angol-orosz program megvalósítására gondolni, mert a Monasztirban váratlanul kitört ifjú-török forradalom egy csapásra meg-

változtatta a helyzetet (júl. 23.). Az Enver bey vezetése alatt álló mozgalom úgyszólván pillanatok alatt elsöpörte Abd-ul-Hamid elvénhedett és önmagát kiélt rendszerét s az 1876-iki alkotmány visszaállítására kényszerítette a szultánt. Ezzel tárgytalanná vált a macedóniai reform kérdése. Az alkotmány jogegyenlőséget ígért a birodalom minden lakosának, tehát a keresztény alattvalóknak is. Az angol és orosz diplomácia kezéből kisiklott az ürügy a beavatkozásra.

A törökországi fordulat újabb lökést adott a gyors egymásutánban következő események fejlődésének. Az ifjú-török mozgalom a nemzeti-ségek és vallások egyenjogúságának hirdetése mellett is erősen nacionalista jellegűnek bizonyult; programja Törökország belső rendjének megszilárdítására és mélyen aláhanyatlott külső tekintélyének felemelésére irányult. Az események mélyebb megfigyelői előtt nem maradhattak rejtve azok a bonyodalmak, melyeket a program Bosznia-Hercegovina és Keletrumélia rendezetlen közjogi helyzetére való alkalmazásának szükségékepen maga után kellett vonnia. Azért Ausztria-Magyarország és Bulgária siettek levonni az új helyzet végső következményeit, mielőtt az ifjú-török rezsimnek ideje és alkalma lett volna komolyabb nehézségeket támasztani.

A monarchiának más oka is volt a sietésre. Mióta VII. Edward utolsó ischli útján (1908 aug. 13.) sikertelenül próbálta eltántorítani Ferenc Józsefet szövetségesétől, az entente-cordiale politikája határozottan monarchiaellenes színezetet nyert. A cár és Fallières francia köztársasági elnök összejevetele (aug. 27—28.) már az ischli

visszautasítás és az ifjú-török mozgalom hatása alatt jött létre. A revali találkozó ezen újabb kiadása az elsőhöz hasonlóan majdnem kizárólag a keleti kérdéssel foglalkozott s olyan irányba igyekezett terelni az eseményeket, amelytől a monarchia semmi jót sem remélhetett. Aehrenthal külügyminiszternek, ha nem akarta, hogy az események túlszárnyalják, magának kellett megragadnia a kezdeményezést. Először Olaszországgal akart szót érteni. TITTONI olasz külügyminiszter a salzburgi találkozón (szept. 4.) szívesen beleegyezett Bosznia és Hercegovina tervbe vett annexiójába, de viszonzásul rekompenzációt kívánt. Bár nyilvánvaló volt, hogy az 1887-iki szerződés VII. pontjában körülírt rekompenzációs kötelezettség nem vonatkoztatható az annexió esetére, Aehrenthal mégis engedett olasz kollégája sürgetésének s lemondott a monarchia által Montenegróban eddig gyakorolt rendőri és közlekedéspolitikai ellenőrzésről.

Olaszország beleegyezésének kinyerése után Oroszországra került a sor. Aehrenthal a buchlaui kastélyban tartott összejövetelen (szept. 15–16.) említette először Iszvolszki előtt annexiós szándékát. Iszvolszkit látszólag nagyon meglepte e kijelentés. De a tárgyalás további folyamán késznek nyilatkozott az annexió elfogadására, ha viszont Ausztria-Magyarország megígéri, hogy támogatni fogja a tengerszorosok megnyitására irányuló orosz törekvéseket. Aehrenthal megígérte támogatását s ezzel elhárította az annexió útjából a legfőbb akadályokat.

Magának az annexiónak végrehajtására okt. 5. került a sor. E napon jelentek meg az uralkodónak



Aehrenthal külügyminiszterhez és Bosznia-Hercegovina lakosaihoz intézett kéziratai, melyekkel a harmincéves kultúrmunkára és a magyar szent korona hagyományos jogaira való hivatkozással állandó birtokába vette az ideiglenesen megszállott tartományokat. Egyúttal azonban, hogy kimutassa Törökország iránt érzett barátságos érzületét, elrendelte a katonailag megszállva tartott novibazári kerület kiürítését és visszaadását Ferdinánd bulgár fejedelem, valószínűleg előzetes megbeszélés alapján ugyanazon a napon proklamálta Bulgária függetlenségét és már négy nappal utóbb (okt. 9) Tirnovóban fejére tétette a királyi koronát.

Az annexio híre elemi erővel korbácsolta fel a szandzsák-vasút miatt különben is erősen háborgó szenvedélyeket. Az entente-sajtó csak úgy ontotta a fulmináns cikkeket a «szerződés-szegő» monarchia és állítólagos felbujtója, a német birodalom ellen. A furcsa koncertben az angol sajtó játszotta a primet. A szigetállam hangadó lapjai az angol jellem sajátságos kép-mutatásával és puritán világszemléletéből fakadó határtalan, szinte vallásos meggyőződésig emelkedő önteltséggel ostorozták az erkölcsön és nemzetközi jogon állítólag elkövetett sérelmet. Támadásaik élességénél csak hangjuk durvasága volt nagyobb. A *Daily Graphic* az utonállás példátlan esetének, a *Daily Telegraph* pedig az erkölcsre mért halálos csapásnak bélyegezte az annexiót. Rosszhiszeműségükben annyira mentek, hogy még a tudatos ferdítéstől sem riadtak vissza.

Ha lehet fokozásról szó, még erősebb vissz-

hangja támadt az annexiónak a Balkánon. A pánszláv és nagyszerb körök szinte önkívületi dühvel hördültek fel miatta. Bosznia és Hercegovina bekebelezése reménytelen messzeségbe toltta ki lázáлмаikban kiszínezett reményeik teljességét és nem várt mértékben megerősítette a gyűlölt monarchia balkáni pozícióját. A nagy délszláv birodalom képe ismét délibábnak bizonyult. Ez a keserű igazság minden mértéket meghaladó gyűlölettel és elkeseredéssel töltötte el a nagyszerb eszme fanatikus rajongóit és egyre végletesebb irányba terelte a befolyásuk alatt álló szerb és montenegrói kormányt. A lármas utcai tüntetések rövidesen komoly háborús fenyegetéssé fajultak. A szkupstina okt. 9-iki ülésében csak jelentéktelen szótöbbségen múltott (66 ellen 93), hogy a rögtöni hadüzenet mellett benyújtott indítvány határozattá nem lett.

Nem kevésbé veszedelmes volt a helyzet Törökországban. A *Ballplatz* elmulasztotta előzetesen értesíteni a portát szándékolt lépéséről s a nem várt *fait accompli* elé állításával oktalanul megsértette a birodalom tekintélyére féltékeny ifjú-török rendszer érzékenységét. A szandzsák önkéntes visszaadása semmit sem használt. A porta ünnepélyes óvást emelt az annexió ellen s egy ideig úgy mutatta, mitha komolyan a veszendőbe ment tartományok visszahódítására gondolna. Valójában azonban nem ez, hanem csupán újabb engedmények kicsikarása volt a célja. Ki akarta aknázni a monarchia szorongatott helyzetét s azért angol biztatásra a leghatásosabb eszközhöz, a gazdasági bojkott fegyveréhez nyúlt. A bojkott rendkívül érzékeny

károkat okozott Ausztria-Magyarország gazdasági életének, de nem lehetett ellene semmit sem tenni, mivel a flottát az olasz «szövetséges» kétszínű, nem egyszer fenyegető magatartása miatt állandóan készenlétben kellett tartani.

Az annexió által teremtett helyzet tehát egyáltalában nem volt valami biztató. A nyugati hatalmak, Olaszországot is hozzájuk számítva az erkölcsi felháborodás fensőséges hangján lázítottak a monarchia ellen, Szerbia és Montenegro fegyverkezett, Törökország gazdasági harcra készült. Iszvolszki is hamarosan elfelejtette buchlaui ígéreteit. Miután meggyőződött róla, hogy a londoni diplomácia semmi szín alatt sem fogja megengedni a tengerszorosoknak az annexió ellenértékéül kikötött megnyitását, maga is a háborús uszítók közé állott s a háttérben élénken szította Szerbia harci kedvét. A monarchia egyedül Németországra támaszkodhatott. A német sajtó egy része nyíltan kárhoztatta ugyan az annexió végrehajtásának nem túlságosan szerencsés formáját, de a közvélemény a maga egészében helyesléssel kísérte Bülöw herceg «nibelungi hűségű» szövetségi politikáját.

A szilárd német támogatás jó hátfödözetet adott Aehrenthalnak, amelyre támaszkodva megkezdhette a válság leszerelését. Körültekintéssel és eréllyel fogott a munkához. Ismerte jól az entente-államok készületlenségét és a törekvéseiket elválasztó rejtett ellentéteket, azért nem ijedt meg lármájuktól és kardcsörtetésüktől. Első dolga volt, hogy visszautasította Szerbia tiltakozó jegyzékét, mint minden jogi alapot nélkülöző diplomáciai lépést. Azután az Isz-

volszki által felvetett európai konferencia eszméjét hiúsította meg. Kijelentette, hogy Ausztria-Magyarország csak abban az esetben vehet részt a konferencián, ha elfogadható kezességet kap arra nézve, hogy az annexió ténye és Szerbia számára követelt kárpótlás ügye semmi nemű formában sem kerül rajta szóba. A küzdelem nem volt könnyű; Iszvolszki és Grey mindenáron az európai areopag elé akarták hurcolni a kettős monarchiát és csak sokszoros diplomáciai jegyzékváltás után állottak el a konferencia eszméjétől. Aehrenthal szilárdsága és érveinek megcáfolhatatlan igazsága végre is meghátrálásra kényszerítette a gyűlölet politikáját.

Lassanként rendbe jött a dolog Törökországgal is. A tárgyalások mindjárt az annexió végrehajtása után megindultak s egyideig sikerrel is kecsegtettek, de utóbb az angol és orosz diplomácia áskálódása miatt megszakadtak (okt. 24.). A közbejött bojkottmozgalom miatt csak december közepén sikerült újra felvenni az elejtett fonalat. Kiamil pasa nagyvezér elvben már 1909 jan. 9-én hozzájárult a kötendő béke alapelveihez, de csak utóda Husszein Hilmi pasa fogadta el őket véglegesen (febr. 26.). A békefeltételek értelmében Ausztria-Magyarország az annektált tartományokban levő török állami birtokok megváltása fejében 54 millió koronát fizetett a portának, megengedte a vámnak 11 %-ról 15 %-ra emelését és megígérte, hogy belenyugszik az eddig élvezett kapitulációk megszüntetésébe, mihelyt más államok is ugyanezt teszik.

Hasonlóan kedvező elintézést nyert a bulgár válság is. Ferdinánd király lépése nem kevésbé

bántotta az ifjú-török rezsim önértetét, mint az annexió, de gyöngesége érzetében nem mert fegyverhez nyúlni. Itt is inkább békés alkudozás útjára terelte az ügyet. Az eddig fizetett évi adó pótlása és vasútmegváltás címén 150 millió frankot követelt az ifjú királyságtól. Bulgária azonban csak 82 milliót volt hajlandó fizetni. Az alkudozás hónapokig elhúzódott anélkül, hogy akár az egyik, akár a másik fél csak valamit is engedett, illetve ígért volna. Végre az orosz diplomácia közbelépése juttatta dűlőre a kérdést. Iszvolszki azt indítványozta, hogy a Bulgáriától követelt összeget az 1878-iki török hadisarcnak még hátralevő részéből vonják le. Ebben aztán meg is egyeztek (márc. 16.).

Csak Szerbiával nem lehetett bírni. A kicsiny ország gyógyíthatatlan nagyzási hóbotba esett; vezető körei a kormánnyal együtt hónapokon át a legképtelenebb hangulatok árján vergődtek. A szerb nép jövője ellen elkövetett égbekiáltó merényletnek érezte az annexiót és semmiképen sem akart beletörődni. Rendületlenül bízott benne, hogy Oroszország és a nyugati ententehatalmak segítségével diadalra fogja juttatni rekompenzációs igényeit. Ezért ragaszkodott olyan szívósan az európai konferencia eszméjéhez s igyekezett mindenáron európai ügyé fújni fel a vele történt «igazságtalanságot». Aehrenthal elutasító válasza után Milanovics külügyminiszter sorra házalta az európai fővárosokat s mindenütt segítségért és a «megsértett jogrend» helyreállításáért könyörgött. György herceg trónörökös pedig a mindenható cár szívét iparkodott meglágyítani.

Közben egész nyíltan folyt a fegyverkezés, amire feleletül a monarchia is kénytelen volt elrendelni a részleges mozgósítást. A szkupstina 1909 jan. 3-iki ülésében egy határozati javaslatot fogadtak el, amely egyrészt az okkupáció érvénytelenítését s Bosznia-Hercegovinának a szultán fennhatósága és a hatalmak ellenőrzése alá helyezését követelte, másrészt megújította az Adriai-tengerhez kivezető «korridorra» vonatkozó régi kívánságát. Zsivkovics hadügyminiszter febr. 5-én harminchárom és félmillió dinár megszavazását kérte felszerelési célokra és a szkupstina szívesen megszavazta ezt a jelentékeny összeget.

A szerb kormány és sajtó magatartása fokonyként annyira kihívóvá vált, hogy utóljára maguk a felbújtó entente-hatalmak is megsokallották. Kezdték kényelmetlennek érezni az örökös izgatót. A fantasztikus nagyszerb álmok megvalósításáért egyiküknek sem volt kedve harcba szállani. A válság első hónapjainak tapasztalataiból meggyőződtek, hogy az entente cordiale szálai még sokkal lazábbak, semhogy reményük lehetne egyöntetű eljárásra és kielégítő sikerre. Azért óvakodtak idő előtt túlfeszíteni a húrt. Anglia, bármennyire messze ment is ellenséges érzületének kimutatásában és a szerb igények támogatásában, a Dardanella-kérdés felvetésének lehetőségére való tekintettel mégis elállott a konferencia szorgalmazásától. Franciaországban főleg gazdasági tekintetek segítették elő a békés áramlat felülkerekedését; a francia tőkés nem akarták kockáztatni Oroszországban és a Balkánon gyümölcsöző milliárdjaikat. Az olasz rekompenciációs éhséget, mely már Trentinóra

áhitozott, a dec. 29-iki nagy nemzeti szerencsétlenség, a messzinai földrengés akadályozta mohó vágyainak kielégítésében. A még mindig forradalmi hangulattól izzó Oroszország meg annál kevésbbé gondolt komolyan háborúra, mivel Iszvolszki minden ingadozása ellenére is megakarta tartani buchlaui ígéletét.

Az entente-hatalmak széthúzásával szemben Ausztria-Magyarország és Németország rendületlenül összetartottak. Bülow herceg ismételten (dec. 17., 1909 márc. 14.) és nagy nyomatékkal hangsúlyozta a birodalom teljes érdekszolidaritását a szövetséges monarchiával. A török válság elsimítása különben is jelentékenyen megkönnyítette a szövetségesek helyzetét. Aehrenthal most már erélyesebb hangot használhatott a végtelenségbe nyúló diplomáciai jegyzékváltásokban. Az entente-nak nem volt más választása, mint a lehetőleg tisztességes visszavonulás előkészítése.

A hangulatváltozás első szimptomája a párisi sajtó hangjának megváltozása volt. A *«Temps»*, a *«République française»* és az *«Éclair»* keményhangú cikkekben ostromozták Szerbia okvetetlenkedését. E józanabb hang nemsokára visszhangra talált az angol sajtóban is. A *«Saturday Review»* megróttá, hogy Anglia olyan liliputi ország kedvéért, aminő Szerbia, kockára tette Ausztria-Magyarország nagymultú és értékes barátságát.

Ilyen előkészítés után került nyilvánosságra Iszvolszki márc. 25. kelt jegyzéke, mely minden enntartás nélkül tudomásul vette az annexiót. Az orosz példát haladéktalanul követték az entente többi tagjai is. Iszvolszki jegyzéke megjelenésével egyidejűleg György herceg, aki mint

a háborús párt lelke féktelen izgatásaival teljesen lehetetlenné tette helyzetét, lemondott trónörök-  
lési jogáról, Márc. 31. a magára maradt Szerbia  
is leszerelt. Visszavonta tiltakozását, belenyügo-  
dott az annexióba és jó szomszédsági viszony  
tartására kötelezte magát. Ápr. 9-én a hatalmak  
megszűntnek jelentették ki a berlini szerződés  
25. pontját, húsz nappal később pedig a Monte-  
negró önállóságát korlátozó 29. paragrafusát.

Ezzel le is zárultak az annexiós válság aktái.  
A végső eredmények mérlegelése kétségkívül a  
központi hatalmak győzelmét mutatja. A hirte-  
len támadt vihar oly meggyőző módon dokumen-  
tálta a két egymásra utalt hatalom érdekazonos-  
ságát és elszántságát, hogy hiányosan felszerelt  
ellenfeleik kénytelenek voltak meghátrálni. Még  
kedvezőbben ütött ki az annexiós válság mérlege  
a kettős monarchia szempontjából. A hosszú  
diplomáciai erőfeszítés és katonai felkészültség  
alaposan rácafolt azokra, akiknek már szokásává  
vált állandó lekicsinyléssel szólni Ausztria-Ma-  
gyarország külpolitikájáról és teherbíró képes-  
ségéről.



## II.

Az annexiós válság különböző fázisait nagy mértékben befolyásolta az egyidejűleg elmergesedett marokkói kérdés. Franciaország az algéirasi konferencia után sem adta fel a nagy észak-afrikai birodalom megszerzésére vonatkozó reményeit. Továbbra is úgy viselkedett, mint Abd-ul-Aziz szultán hűbérura és Marokkó protektora. Folytonos beavatkozásaival erős idegenellenes áramlatot támasztott a bennszülöttek körében, mely már 1907 elején nyílt lázadásra vezetett. A lázadók élére maga a szultán testvére, Mulej Hafid állott. A lázadást és egy Mauchamp nevű orvos megölését (1907 márc. 19.) a franciák ürügynek használták a fontos Udzsda város megszállására (márc. 22.), a kevéssel utóbb kitört casablancai zavargást pedig újabb és újabb csapatok partraszállítására. De ezzel csak azt érték el, hogy az idegenellenes hangulat még jobban megerősödött. A déli törzsek már aug. 11. szultánná kiáltották ki Mulej Hafidot, aki kíméletlen harcot hirdetett a betolakodott franciák ellen s Fez környékének kivételével rövidesen hatalmába kerítette az egész országot. Abd-ul-Aziz francia segítséggel sem tudta fenntartani magát. Alattvalói sorra el-

pártoltak tőle. 1908. jan. 4. egész Marokkó elismerte Mulej Hafidot, aki most már az európai hatalmak s mindenekfelett Németország elismerésének megszerzésére törekedett.

A francia közvélemény nagy kedvetlenséggel szemlélte a marokkói politika balfogásait s erélyesebb és céltudatosabb eljárást sürgetett. Delcassé, az egykori harcos külügyminiszter és az entente cordiale egyik társszerzője 1908. jan. 24. egy nagy beszédet mondott a kamarában és a szokásos németellenes frázisok felmelegítése mellett a hódító politika felvevésére ösztönözte a kormányt. A német diplomácia azzal torolta meg Delcassé tapintatlan gyanúsítását, hogy 1908. máj. 13. hivatalosan fogadta Mulej Hafid küldötteit, sőt később formális lépéseket is tett az algecirasi szerződést aláírt hatalmaknál a trónkövetelő elismertetése érdekében (szept. 7.). Franciaország duzzogott. Cambon Gyula berlini nagykövet, Pál öccse tüntető módon eltávozott Berlinből. De Bülow hajthatatlan maradt. Az ország békéje érdekében a többi hatalom is szívesebben látta Marokkó trónján Mulej Hafidot, mint a tehetetlen Abd-ul-Azizt. A köztársaságnak, bármily nehezére esett, engednie kellett s bele kellett nyugodnia a «német szultán» trónfoglalásába.

Már szépen elsímultak volna a válság hullámai, amikor egy váratlan incidens közbejött: újra felfodrozta őket. Casablanchában megszökött az idegen légió hat katonája. Közülük három német a német konzulátus védelme alá helyezkedett. A franciák azonban nem sokat törődtek ezzel. A konzul tiltakozása ellenére el-

hurcolták és börtönbe vetették a szökevényeket (szept. 25.). Berlinben nagy megütközést keltett ez az újabb francia erőszakoskodás. Bülow herceg azonnal tiltakozott ellene s egyúttal azt ajánlotta, hogy terjesszék az ügyet a hágai béke-bíróság elé (okt. 14.). De az időközben visszatért Cambon tudni sem akart róla. Makacsul vonakodott elismerni a konzul beavatkozásának jogos voltát. Emiatt a tárgyalások hangja napról-napra élesebbé vált. Fokozta a veszedelmet, hogy a balkáni krízis hullámai is ép ezidőtájt csaptak legmagasabbra s egy jószándékú, de rosszul alkalmazott interview következményeképpen Anglia felől is komoly válság fenyegetett. Vilmos császár ugyanis szerette volna az angol közvéleményt meggyőzni békés szándékairól és egész uralkodása alatt változatlanul megőrzött angol szimpátiájáról. Azért egy hozzáforduló angol magánember kérésére megengedte, hogy közzétegyen egy cikket, melyet az ő korábbi nyilatkozataiból állított össze. A cikk a *«Daily Telegraph»* okt. 28-iki számában tényleg meg is jelent, de a remélt mérséklő hatás helyett, a lehető legkínosabb feltűnést keltette. Minden pontja csupa olyan dolgot tartalmazott, melynek pusztá olvasása arcába kergette a vért minden angol olvasónak. Különösen kínosan hatott a búr háborúra való hivatkozás. Az angol gőgöt vérig sértette annak nyilvánosságra jutása, hogy a gyűlölt német császár annak idején Robertséhoz hasonló tervet dolgozott ki s küldött Londonba a búrok leverésére. Még nagyobb felháborodást keltett a Franciaország és Oroszország akkori magatartására vonatkozó leleple-

zés, mert a gyanakvó angol közönség azt olvasta ki belőle, hogy Vilmos császár bizalmatlansággal akarja eltölteni egymás iránt az entente-hatalmakat.

Az angol sajtó a támadások és durva gyanúsítások özönével viszonzta a jószándékú interview-t, mely különben Németországban is szenvedélyes vitákat idézett elő.

A Krüger-távirat napjai óta soha olyan magasra nem csapott az angol közvéleményben a németgyűlölet lángja, mint a Daily Telegraph cikke nyomán. Az utólagos kimagyarázások, melyek meglehetősen tisztázták a császár szerepét és a külügyi hivatal érthetetlen elnézésében jelölték meg a cikk nyilvánosságra jutásának az okát, nem sokat segítettek. A gyűlölet és bizalmatlanság ott maradt a lelkek mélyén s minduntalan feltörő páráival megmérgezte a két nép érintkezésének atmoszféráját.

A Daily Telegraph cikke nyomán támadt angol-német feszültség éppen kapóra jött a francia kormánynak. Most még kevésbé volt hajlandó engedni eredeti álláspontjából. Radolin herceg párisi nagykövet hiába követelte a casablancai foglyok rögtöni szabadonbocsátását (okt. 31.); Pichon külügyminiszter határozott nemmel válaszolt neki (nov. 3.). Ez az elszántság, a háttérben lappangó angol bosszúvággal engedékenységre kényszerítette Bülow kormányát. Nem erőltette tehát tovább a dolgot, hanem visszatért a békebíróság útján való rendezés gondolatához s ezzel élet vette a válság további elmérgesedésének.

De a casablancai szökevények ügyének elinté-

zése csak egyik szimptomáját orvosolta a francia-német versengésnek; a bajok forrása, a két állam marokkói politikájának összeegyeztethetetlen ellentétessége továbbra is fennmaradt s újabb válságok veszedelmével fenyegetett. Ez okból Bülow gyökeresebb orvosszerek alkalmazására szánta el magát. 1909. jan. 26. újabb tárgyalásokba bocsátkozott Párisal, melyek már két hét múltán a nevezetes febr. 9-iki Marokkó-egyezmény megkötésére vezettek. Az új egyezmény látszólag ugyanazon az alapon jött létre, mint az algecirasi szerződés, de a valóságban igen messzemenő engedményeket tartalmazott Franciaország javára. Elvi szempontból legfeltűnőbb volt benne a politikai és gazdasági érdekek éles elhatárolása és annak beismerése, hogy Németországnak Marokkóban *csak gazdasági*, Franciaországnak ellenben *gazdasági és politikai* érdekei vannak. Ez a tisztán akadémikus jellegű, gyakorlatilag keresztülvihetetlen elkülönítése a kétféle érdekeltiségnek, végelemzésben egyet jelentett a Damaszkuszban, Algecirasban és Tangerben hirdetett elv föladásával és a marokkói szultánság *tunifikálásába* való beletörődéssel. A német diplomácia azonban ezt nem akarta ilyen nyíltan beismerni. A lényeg feláldozása után, legalább a látszatot akarta megmenteni. Marokkó integritását és szuverenitását s a nyitott ajtó elvét emlegette most is, holott a francia politikai érdekeltség elismerése után mindebből alig maradt más üres jelszónál. Habozó, minduntalan visszatekintgető és radikális elhatározásoktól irtózó magatartásának kell részben betudnunk, hogy már két esztendő mulva

ismét egy új, valamennyi előzőnél veszedelmesebb világválság kerekedett a marokkói kérdésből.

Egyelőre azonban enyhülést hozott a febr. 9-iki szerződés a túlfeszült helyzetbe és nagymértékben megkönnyítette az annexiós vihar lecsendesítését is. A külső megbékélés legszembe-tűnőbb jele a sűrű uralkodólátogatás volt. Végre VII. Edward is rászánta magát, hogy hivatalos látogatást tegyen a berlini udvarnál. A Marokkó-egyezmény aláírásának napján érkezett s négy napot töltött császári unokaöccse társaságában. A látogatás külsőleg igen jól sikerült. Az ujságok lelkes hangú cikkeiben áradoztak, a hivatalos pohárköszöntők melegséggel mutattak rá a kölcsönös béketörekvések kielégítő eredményeire. Valójában azonban semmi sem változott. Az angol nép hangulata változatlanul gyanakvó és bizalmatlan maradt ezentúl is. A német flottától való félelem sem csökkent. A «*Standard*» éppen Edward király Berlinbe indulásának napján (febr. 7.) írta: «A német hajók az északi tengeren való harcra vannak felszerelve; nekünk tehát készülnünk kell, hogy felvegyük velök a harcot.» A márc. 12. benyújtott flottajavaslat 35 millió font megszavazását kérte nyolc Dreadnought, hat páncélos cirkáló és számos kisebb egység építésére. Roberts lord a német invázió lehetőségének emlegetésével iparkodott hangulatot teremteni az általános hadkötelezettség eszméje mellett. Találónan jellemezte a helyzetet Greindl báró, az élesszemű berlini belga követ egy 1909 márciusának végén kelt jelentésében: «A mai angol hangulat Franciaország 1866 és

1870 közötti hangulatára emlékeztet. Akkor a franciák úgy érezték, hogy jogukban áll Németországot egységének helyreállításában akadályozni, mivel a német egységben Franciaország addig gyakorolt hegemoniájának veszélyeztetését látták. Éppen úgy manapság Londonban barátságtalan cselekedetet és a béke veszélyeztetését látják abban, hogy Németország vonakodik függőségi viszonyba lépni Angliával.»

Annyi eredménye mégis volt az annexiós világ leszerelésének és a marokkói viszály ideiglenes kiegyenlítésének, hogy egy-két évig élét vette a kilobbanásig érett hatalmi ellentétnek s átmenetileg az európán kívüli politikára csúsztatta át a fejlődés súlypontját. Az angol imperializmus lázas erővel vetette rá magát, hogy eltüntesse a világbirodalom szervezeti gyöngeségeit s az összetartozás tudatának élesztésével kellőképpen felvértezze a kikerülhetetlennek hitt nagy mérkőzésre. Különösen Délafrikában és az indiai birodalom távolabbi körletében, Egyiptomban, Arábiában és Perzsiában végzett hatalmas munkát. Délafrikai fáradozásainak legmonumentálisabb eredménye az újonnan meghódított búr tartományoknak és a régebbi gyarmatoknak egyetlen hatalmas gyarmatbirodalomban, a Délafrikai Unióban (*Union of South Africa*) való összeolvasztása volt. (1909. szept. 20.) Az angol kolonizáló szellem e remekműve a pazar kézzel mért alkotmányos jogok oltalma alatt hamarosan feledtette a győzők és a legyőzöttek különbségét és néhány év alatt nem sejtett virágzásra segítette Délafrikának óriási területeit.

A Szezi csatornára és India közelségére való tekintettel egészen más politikát követett Anglia Egyiptomban. Itt nem hogy tágitotta volna, ellenkezőleg még szorosabbra igyekezett vonni a birodalomhoz fűző kötelékeket. Politikai tekintetben gyámság alatt tartani, gazdaságilag az angol gyáripár javára minél teljesebb mértékben kizsákmányolni iparkodott a szerencsétlen országot. Ez az egyoldalú gyarmatpolitika erős visszahatást szült az egyiptomi nép körében, mely főleg a mohamedán lakosság között hódított. Az ifjú-egyiptomi mozgalom párhuzamosan haladt az ifjú-török szervezkedéssel és miként az, a nacionalizmus és szabadelvű haladás eszméiért lelkesedett. A mozgalom fokozatosan annyira elhatalmasodott, hogy az 1905. uralomra utott liberális kormány erőszak alkalmazása helyett célszerűbbnek látta engedményekkel vágni útját további terjedésének. Azért 1907. visszahívta Cromer lordot s az engedékeny Sir Eldon Gorstot küldte helyébe. De az engedékenység nem érte el célját. Az ifjú-egyiptomi párt napról-napra erősödött és nemsokára olyan messzemenő követelésekkel állott elő, hogy a liberalizmussal kacérkodó Gorst már egy év múlva kénytelen volt visszatérni elődjének reakcionárius rendszeréhez. Később a mahdista felkelés leverője, Kitchener lord állott Egyiptom élére (1911.), aki még erősebb kézzel fogta le a nemzeti mozgalmat és éber gonddal vigyázott arra, hogy az ifjú-törökök példája követés nélkül maradjon.

Miként Egyiptomot, Arábiát is elsősorban az Indiára való tekintet vonta az angol diplomácia



titkos számításainak körébe. Amióta felmerült a kap-kairói és a kairó-kalkuttai vasút eszméje és amióta félig-meddig bevallott kormányprogrammá lett az Indiai-óceánnak angol beltengerré formálása, a londoni kormányférfiak mindig nagy gondot fordítottak a délarab törzsekkel való viszony ápolására. Rendes évi zsoldot fizettek nekik s minden kínálkozó alkalmat megragadtak, hogy a török uralom ellen lázítsák őket. A Jemen-tartományban 1909 óta úgyszólván évenként megújuló felkeléseket az angol ügynökök bőséges pénz-, fegyver- és muníciószállítmányai táplálták.

Délarábia legnagyobb független államában, a maszkáti vagy ománi szultánságban is meg tudta vetni lábát az angol diplomácia. Pedig itt erős francia és orosz versennyel is kellett küzdenie. De kíméletlen erélye és pazar kézzel szórt pénze elhárított minden akadályt. Rövid néhány év alatt annyira megerősítette állását, hogy Curson lord 1911 márc. 22. egy felsőházi beszédében már egyenesen Maszkát annectálását ajánlhatta. Ez ugyan nem következett be, de Maszkát s vele a Perzsa-öböl bejárata feletti uralom ma is szilárdan angol kézben van. Ugyanez áll az öböl északi végénél fekvő el-Koveit sejksegről. Mihelyt nyilvánosságra jutott, hogy a németek el-Koveitig akarják vezetni a bagdadi vasutat, a Salisbury-kormány sietett egy titkos szerződésben elismerni Mubarak sejk függetlenségét és megígértetni vele, hogy más hatalomnak, mint Angliának nem ad bérbe területet. (1899. jan. 23.) Amikor később a németek el-Koveit helyett Chor Abdallah és Chor Zubeir felé akar-

ták irányítani vasútjokat, angol biztatásra a sejk ezeket a helységeket is birtokához tartozóknak nyilvánította. Ily módon sikerült a német Drang nach Osten-t távortartani a Perzsa-öböltől s szabaddá tenni az utat a kairó-kalkuttai programmal körvonalazott grandiózus méretű imperialista gondolat előtt.

Perzsiában is erős orosz versennyel kellett küzdeni. Az 1907 aug. 31-iki szerződésnek Perzsiára vonatkozó része sokáig pusztá igéret maradt, mely semmivel vagy csak alig valamivel mérsékelte a szövetségestársak ellentétes érdekeinek ütköző erejét. A Muzaffer ed-din sah által 1906 aug. 5. engedélyezett alkotmány nyomán támadt pártharcokban Anglia a szabadelvű, Oroszország ellenben a reakcionárius irányzatnak fogta pártját. Eleinte az oroszok voltak túlsúlyban, mert az 1907 jan. 8. trónra lépett új sah, Mohammed Ali mindjárt kezdetben az alkotmány és a parlament ellen fordult. Miután egy titkos szerződésben biztosította magát az oroszok támogatásáról (1908 máj. 9.) és Liakhoff őrnagy vezetése alatt kozákokból erős testőrséget szervezett, 1908 jún. 23. szétverte a parlamentet s önhatalmúlag felfüggesztette az alkotmányt. Később egészen odáig ment, hogy minden alkotmányos próbálgatást a mohamedán vallás súlyos sérelmének minősített. (1908 nov.24.)

Ezzel a túlzásba vitt reakcióval azonban csak azt érte el, hogy az alkotmányhoz ragaszkodó elemek ellenállása napról-napra erősebbé vált s a polgárháború egyre nagyobb arányokat öltött. Tebrisz, Meshed és Iszfahán sorra a fölkelők kezébe jutottak, míg a fontos Busirt az

angolok, Enzelit és Restet pedig az oroszok szál-  
lották meg a külföldi alattvalók érdekeinek  
megvédeése címén. Az angolok különben is min-  
dent megtettek, hogy a alkotmányért harcoló  
nacionálista pártot győzelemre segítsék s ezen  
a révén orosz vetélytársaik befolyását gyengít-  
sék. Hathatós támogatásukkal nagyban hozzá-  
járultak ahhoz, hogy a fölkclők 1909 júl. 13.  
már a főváros, Teherán előtt állottak és néhány  
nappal rá az orosz követségre menekült Mo-  
hammed Alit trónvesztettnek nyilvánították.  
Oroszország színleg belenyugodott az esemé-  
nyekbe; nem emelt kifogást az új parlament  
megnyitása ellen sem (nov. 15.). De hogy más  
volt a szándéka, elárulta azzal, hogy az exsahnak  
menedéket adott Odesszában. Egyelőre várnia  
kellett terveinek kivitelével, mivel az annexiós  
válságból kilábolt Anglia minden figyelmét a  
keleti színtérre fordította.

A külső nyugalom dacára az európai színtéren  
sem állott meg a mozgásba hozott fejlődési  
irány. A beállott csend, a zivatar kitörését meg-  
előző nyomasztó csend volt. Látszatra semmi  
sem történt, de alattomban, a kulisszák mögött  
annál lázasabban folyt a munka. A nagyszerb  
eszme merészsége túlment minden korláton, iz-  
gatásait áthozta a monarchia területére és ta-  
nítómestere, a cári politika példájára véres me-  
rényletek rendezésével igyekezett tért hódítani.  
A szerb kormány hivatalosan betartotta márc.  
31-iki ígétét, de titokban annál buzgóbban  
szította az amúgy is lángoló szenvedélyeket.  
A szentpétervári diplomácia meg készségesen  
segédkezett neki. Iszvolszki egy nagyszabású

támadó akció előkészítésén fáradozott, melyben a főszerepet Szerbiának és a vele szövetségbe vonandó többi Balkán-államnak szánta. A később oly végzetessé vált Balkánszövetség gondolatát még az annexiós válság legforróbb napjaiban, 1908 dec. 25. pendítette meg egyik dumai beszédében, de megvalósításához csak a vihar lecsendesülése után foghatott. 1909 őszén Hartwig Nikolát, a pétervári külügyi hivatal balkáni osztályának fejét köldötte ki Belgrádba követül, aki ügyességével és démoni befolyásával rövidesen magához ragadta a balkáni politika összes szálainak irányítását. Hartwig működésének első eredménye a régi szerb-bulgár antagonizmus megszüntetése volt. Ferdinánd király 1909 nov. 25. megjelent Karagyorgyevics Péter udvarában s ezzel hivatalos formában is megindította a szerb-bulgár közeledést. Európa csak az egymást érő fejedelmi és diplomáciai látogatásokból sejtette, hogy a balkáni boszorkánykonyhában nagy események tervét főzik, de biztosat csak akkor tudott meg, amikor már teljes vértetben előtte állott a három szláv állam és Görögország szövetsége, mint az entente-politika legújabb remeke.

A balkáni szövetség már csírájában a szláv népek ellenségének kikiáltott monarchia ellen irányult s az entente számításai szerint a központi blokk ellen indítandó offenzívában az előcsatározó szerepét volt hivatva játszani. Ennek megfelelően Törökországot is meg akarták számára nyerni. Az első ez irányban tett lépések sikerrrel is kecsegtettek. Az annexió lázas szenvedélyekkel telített atmoszférája némi közeledést

idézett elő az ifjú-törökök és a szerbek, illetve a mögöttük álló entente-hatalmak közt. De a török politikusok hamar feleszméltek; megsejtették a hímes angol és orosz barátság mögött lappangó veszedelmes terveket s még idejekorán kivonták magukat a monarchia ellen irányuló összeesküvésből. Visszavonulásukkal a célok és eszközök tökéletes revíziójára kényszerítették a tervezett szövetség szószólóit. Egy erős és hármasszövetségbarát érzelmű Törökország örökös fenyegetést jelentett a monarchia ellen készülődő szövetségesek hátában. Sikert csak új stratégiától: a teendőik sorrendjének megváltoztatásától lehetett remélni. Előbb Törökországot kellett összezúzni, s csak azután sorra keríteni a hasonló sorsra szánt monarchiát. Ennek a felismerésnek megfelelően a szövetséget előkészítő titkos tárgyalásokban mindjobban előtérbe lépett a törökellenes tendencia. Albániában és Macedóniában új tápot nyert a nemzetiségi izgatás, mely annál veszedelmesebb volt, mivel az eddig egymással is folyton torzsalkodó nemzetiségek köréből mintegy varázsérintésre eltűnt minden visszavonás és valamennyi egyesült a török birodalom megdöntésére vonatkozó aknamunkában. Egymást érték a felkelések, melyek véres elfojtása mind megannyi szakadékot nyitott a törökök és keresztény alattvalóik között.

Törökországot nagyon siralmas állapotban találták a készülő események. Még mindig a benső átalakulás vajadásait szenvedte. 1909 ápr. 13. veszedelmes katonai lázadás tört ki a fővárosban, melynek éle az ifjú-török rendszer ellen irányult. Abd-ul Hamid szultán mohón kapott

az alkalmon, hogy visszaszerezze elveszített hatalmát. De az ifjú-törökök is résen állottak. Mahmud Sefket pasa és Enver bey mintegy harmincezer emberrel Konstantinápolyban tettek és véres utcai harcok után leverték a lázadókat (ápr. 24.), a szultánt trónvesztettnek nyilvánították (ápr. 27.) s helyébe szabadabb gondolkozású öccsét ültették V. Mohammed néven. Az ellenforradalom egyúttal jó alkalmul szolgált az ifjú-törököknek, hogy liberális irányban tovább fejlesszék az alkotmányt s erőteljesebben kidomborítsák az állam oszmán nemzeti jellegét. A júl. 20-iki törvény egyszerűen eltiltott minden nemzetiségi vagy vallási alapon történő szervezkedést; az okt. 20-iki pedig a keresztény alattvalókra is kiterjesztette az általános hadkötelezettséget.

Az oszmán nemzeti szempont erőteljesebb hangsúlyozása természetesen visszatetszést szült az amúgy is állandóan izgatott macedóniai nemzetiségek és az albánok körében. Különösen Albániában alakult veszélyesen a helyzet. 1909—11. években valóságos háborúra került a sor a fölkelők és az ellenük küldött Mahmud Sefket pasa serege között. A harcok rendszerint a törökök győzelmével végződtek, de azért a nyugalom nem tért vissza. A békés megnyerés eszközei is hatástalanok maradtak. V. Mohammed hiába jelent meg Albániában, hiába tartott a Rigómezőn fényes szelamlikot (1911 jún. 16.), az elégtelenség és lázadás szelleme tovább kísértett. E makacs ellenállást azonban nem annyira benső okok, mint inkább a kívülről jövő izgatások táplálták. Albániában az olaszok és

montenegróiak, Epiruszban a görögök, Macedóniában a bulgárok és szerbek, Örményországban az angolok és oroszok, Szíriában a franciák, Arábiában ismét az angolok láthatatlan keze és — ami még hatásosabb volt — pénze szította a törökellenes mozgalmakat és nem engedte, hogy a szerencsétlen ország akár csak pillanatokra is békét élvezzen. A talaj kitűnően elő volt készítve; csak működésbe kellett hozni az entente-politika legújabb fegyverét, a balkáni szövetséget.

### III.

De mielőtt a kitünően előkészített új Balkán-krízis kitört volna, a világpolitikai színtér másik kényes pontján, Marokkóban lángolt fel félelmetes erővel a háborús veszedelem.

Franciaország, mint előre látható volt, Marokkó teljes leigázására akarta kihasználni az 1909. febr. 9-iki szerződést. Mulej Hafidot éppen úgy behálózta, mint elődjét. Az 1910. márc. 21-iki pénzügyi szerződéssel tökéletes függőségi viszonyba hozta a francia tőkével. Az új szultán különben sem felelt meg a beléje vetett reményeknek. Véres és önkényes uralmával maga ellen lázította alattvalói egy részét s ezzel ürügyet szolgáltatott a mohó és hódításokra sóvárgó francia politikának a beavatkozásra.

A francia minisztertanács büntető expedíció küldését határozta el a lázadó törzsek ellen (1911 márc. 10.) és az európai érdekek védelmének sokszor kipróbált örve alatt folyton újabb csapatokat szállított partra. Fez veszélyeztetésének hírére a főváros megszállását is elhatározták (ápr. 17.). Moinier tábornok súlyos harcok után tényleg bevonult Fezbe (máj. 21.).

Berlinben nagy meglepetést okozott Franciaország önkényes eljárása. Bethmann-Hollweg



kancellár kevéssel Fez megszállása után (jún. 11.) kijelentette Cambon nagykövet előtt, hogy most már Németország sem tartja magára nézve kötelezőnek az algecirasi aktát. De sietett hozzátenni azt is, hogy csak bizonyos rekompenzációk fejében ismerheti el a marokkói francia protektorátust. Kiderlen-Wächter külügyi államtitkár ugyanerre az alapra helyezkedett a kissingeni megbeszélések folyamán. (jún. 20—21.) Cambon személyesen tett jelentést Párisban a német diplomácia elvi állásfoglalásában beállott nagy változásról, de a válaszával késett, mivel a Monis-kabinet lemondásával beállott kormányválság több napig elhúzódott. Berlinben türelmetlenkedni kezdtek. Hogy nyomást gyakoroljanak Franciaországra, egy hadihajó kiküldését határozták el. Júl. 1. tényleg megtörtént a nagy szenzáció: a Panther ágyúaszád befutott az agadiri kikötőbe.

*A coup d'Agadir* hihetetlen mértékben felkorbácsolta a francia közvéleményt. Cambon nagykövet és de Selves külügyminiszter amellet kardoskodtak, hogy a német kihívásra hasonló lépéssel, egy hadihajó azonnali kiküldésével kell felelni. Caillaux miniszterelnök és a kabinet többsége azonban nyugodtabban ítéltek meg a helyzetet és ellene voltak minden szélsőséges rendszabálynak. Talán sikerült volna is hamarosan elsimítani az incidenst, ha a nagy békezevaró Anglia közbe nem lép. Grey külügyi államtitkár már júl. 4. kijelentette Wolff-Metternich német nagykövet előtt, hogy a Panther kiküldése új helyzetet teremtett, mely közletről érinti Anglia érdekeit is. Ugyanakkor a *Times* arról cikkezett,

hogy Anglia nem tűrheti, hogy a háta mögött és közreműködése nélkül tárgyaljanak. Ez burkolt formában félre nem érthető bátorítást tartalmazott a franciák számára.

Az angol közbelépés mindjárt éreztette is hatását. A júl. 15. kezdődő első rekompenciációs tanácskozás, amelyen Kiderlen-Wächter a francia Kongó Kamerunnal határos északi részének átengedését kívánta, kudarccal végződött. Az angol támogatásban bizakodó francia diplomácia kereken visszautasította a német kívánság teljesítését, mely jelentékenyen megjavította volna a birodalom állását Középfrikában.

Mintegy visszhangul a francia visszautasításra, az angol sajtó és diplomácia újabb támadást indított Németország ellen. A *Times* júl. 20-iki vezércikke ultimátumszerűnek tüntette föl a német rekompenciációs kívánságot és még megtoldotta azzal, hogy Kiderlen a belga Kongóra vonatkozó francia elővételi jog átengedését is követelte a tárgyaláson. Azt ellenben elhallgatta, hogy Németország a kívánt Kongó-terület fejében kész volt lemondani Togo-gyarmatáról. Mindeme ferdítéseit még tetézte a *Times* azzal, hogy kétségbevonta a német rekompenciációs igény jogosultságát s követelte, hogy Anglia is küldjön haladéktalanul hadihajót az agadiri öbölbe. Diplomatusabb formában, de lényegében ugyanezt a gondolatot fejezte ki Grey a német nagykövettel folytatott újabb beszélgetésében (júl. 21.).

Ilyen előzmények után hangzott el Lloyd George pénzügyminiszternek óriási feltűnést keltező beszéde, melyben a békebarátként ünnepezt

miniszter a kabinet tudtával és hozzájárulásával valóssággal megfenyegette Németországot arra az esetre, ha makacsul ragaszkodnék álláspontjához (júl. 21.). «Anglia nagy hatalma — mondotta egyebek közt — sok esetben megbecsülhetetlen szolgálatokat tett az emberi szabadság ügyének a multban és talán fog tenni a jövőben is. A kontinentális nemzeteket, melyek sokszor hajlandók megfélemlkezni ebbeli szolgálatairól, nem egyszer nyomasztó bajból mentette ki, vagy nemzeti pusztulástól óvta meg. Azt hiszem, hogy a nemzetközi béke megzavarását csak elsőrendű nemzeti jelentőséggel bíró kérdések okolhatják meg. De ha olyan helyzetet kényszerítenének reánk, amelyben a béke csak úgy volna fenntartható, hogy feladnók a mi nagy és jótékony helyzetünket, melyet Anglia a heroizmus és siker századaiban szerzett, ha a béke csak úgy volna fenntartható, hogy Nagybritanniával oly kérdésekben, melyek életérdekeit érintik, úgy bánnának, mintha már nem volna szava a nemzetek tanácsában, akkor — ezt hangsúlyozom — egy mindenáron való békelealacsonyítás volna, melyet olyan ország, mint a mienk, el nem viselhetne.»

Lloyd George beszéde és a benne foglalt fenyegetés nagy megbotránkozást keltett Németországban. A hazafias sajtó, mely különben sem győzte eléggé gáncsolni Bethmann-Hollweg politikáját állítólagos gyengesége és erélytelensége miatt, szigorú megtorlást követelt. v. Heydebrand, a szélső konzervatívek vezére egy pártgyűlésen grandiózus szemtelenségnek bélyegezte az angol pénzügyminiszter beszédét. De nem

csak a közvéleményt, hanem a hivatalos politikát is nagyon lehangolta e bántó incidens. Kiderlen a birodalom méltóságán alulinak mondotta az angol fenyegetés komolyan vevését (júl. 24.).

A helyzet tényleg nagyon komoly volt. Németország nem gondolt marokkói hódításra, mint Grey alaptalanul ráfogta, de viszont kerülni akarta annak látszatát is, mintha Lloyd George fenyegetése bírta volna visszavonulásra. A kölcsönös feszültség néhány nap alatt annyira kiélesedett, hogy sokan már kikerülhetetlennek tartották a háborút. Ekkor Asquith miniszterelnök váratlanul békésebb hírokat kezdett pengetni. Júl. 27. mondott alsóházi beszédében kijelentette, hogy Angliának egyáltalán nincs szándékában beavatkozni a Marokkón kívül és Nyugatafrika egyéb részeiben eszközölni szándékolt területi változtatásokba, melyeket a közelebről érdekelt hatalmak célszerűnek tartanak.

E szavak nem tévesztették el hatásukat. Pílanatnyilag mérsékelték a feszültséget. De magát a válságot nem szüntették meg. Az angolok még szeptemberben is erősen csörtették kardjukat. French tábornok augusztus végén tüntető módon végigjárta a lotharingiai várakat. Sőt a brüsszeli okmányok tanúsága szerint arra is készen állott a londoni kormány, hogy százötvenezer főnyi expedíciós sereget vet Belgiumba és a Maas-vonal felől rohanja meg a meglepett Németországot.

Kétségtelen, hogy Anglia 1911 nyarán háborúra készült. Faber ezredes, Ponsonby és Buxton képviselők nov. 18-iki leleplezései és Roberts

lord indirekt beismerései, melyeket hivatalosan sohasem cáfoltak meg, semmi kétséget sem hagytak fenn aziránt, hogy az Asquith-kabinet egyes tagjai, főleg a békeapostolként ünnevelt Lloyd George és Churchill, határozottan a háború mellett foglaltak állást. Ezt bizonyítja gróf Lalaing londoni belga követ nov. 18-ról keltezett jelentése is, mely így emlékezik meg a nyári krízisről: «Egészen megbízható forrásból tudom, hogy a tényleges hadsereg tisztjeit váratlanul visszarendelték szabadságukról, hogy a lovasság részére javában folytak a lóvásárlások és hogy az északi tengeri flottát hadi készenlétbe helyezték.» Kétségtelen az is, hogy a Foreign Office-t nem annyira a béke megóvásának vágya, mint inkább a váratlanul felmerült bel- és külpolitikai nehézségek tartották vissza háborús szándékainak megvalósításától. Legnagyobb baj a flotta készületlensége volt; nem rendelkezett elegendő hajóval az expedíciós sereg átszállításához s amellet félt, hogy a német flotta elég vakmerő lesz a nyílt tengeren intézni támadást szállítóhajói ellen. A birodalom benső viszonyai sem sok jóval biztattak. A felsőházi reformot kísérő szenvedélyes mozgalmak utórezgései, a *Home-rule* nyomán támadt politikai harcok és a különböző sztrájkok, különösen a veszedelmes mérveket öltött vasutas sztrájk (aug.) nagyon szétzilálták az angol társadalmat.

A külpolitikai tekintetek is a háború ellen szóltak. Az entente kötelékei még mindig nagyon bizonytalanoknak látszottak. Franciaországra és Belgiumra minden körülmények között lehetett számítani, de Oroszország magatartása a leg-

nagyobb mértékben szeszélyes és kiszámíthatatlan volt. A harckeverő Iszvolszkit a higgadtabb temperamentumú Szaszonov váltotta fel a külügyminiszteri székben (1910 szept. 28.), aki nem volt hajlandó távoleső angol és francia érdekek kedvéért teljesen megszakítani a Bécsbe és Berlinbe vezető szálakat. A potsdami cár-látogatás (1910 nov. 4–5.) sokat enyhített az annexiós válság keserű utóízén s alkalmat adott Bethmann-Hollwegnek és Szaszonovnak sok félreértésnek barátságos eszmecsere útján való kiegyenlítésére. A találkozás politikai jelentőségét legjobban mutatta az a kesernyesség, mellyel a párisi sajtó írt róla. «Az orosz seregnek — írta Brun volt hadügyminiszter — a jövőben nem a nyugati határ védelme lesz a feladata. Valószínű ellenfele bizonyosan nem Németország lesz. Az orosz-francia szövetség tényleg már nem létezik.

Még kínosabb meglepetés volt Páris és London számára a potsdami megbeszélések folyamánként kötött pétervári szerződés, melyben Szaszonov végleg beleegyezett a bagdadi vasút hátralevő szakaszának megépítésébe s elismerte Németország kereskedelmi érdekének jogosultságát Perzsiában. (1911. aug. 19.) E szerződés megkötésével a marokkói válság legforróbb napjaiban Oroszország érthetően tudtára adta szövetségeseinek, hogy semmi kedve sincs a reá nézve teljesen közömbös marokkói ügy kedvéért háborúba elegendni. Anglia megértette a figyelmeztetést. Bevonta vitorláit és visszavezette a béke öblébe.

Anglia kénytelenségből visszavonult. De kard-

esőrtetésével nagyon megnövelte a francia diplomácia bátorságát. De Selves külügyminiszter és Barrère római nagykövet mindenáron szakításra akarták juttatni a dolgot, míg az idősebbik Cambon, a londoni nagykövet, aki legjobban ismerte az angol flotta készültségét és Anglia zavaros benső viszonyait, a békés megoldás mellett tört lándzsát. Az aug. 22. összeült és több napon át tartó minisztertanács valóban a tárgyalások folytatása mellett döntött.

E határozatnak megfelelően Cambon nagykövet visszatért Berlinbe és újra felvette a tárgyalások ismételten megszakított fonalát, de ígéreteiben oly fukar s a német követelések visszautasításában annyira makacs volt, hogy hónapok kellettek hozzá, míg végre sikerült dülőre juttatni az ügyet. Pedig a német diplomácia egyáltalában nem emelt túlzó igényeket s egyébként is a legmesszebbmenő előzékenységet tanúsította. Kiderlen-Wächter egymásután visszavonta ajánlatait s minden következő alkalommal kevesebbet kért. Az ú. n. Kongó-rekompenzációt, mely a tengerparton növelte volna Kamerun területét, még júliusban elejtette és a jóval szerényebb keretek között mozgó és a kontinens belseje felé való terjeszkedést jelentő Kamerun-rekompenzációval helyettesítette. Ha közbe-közbe erőlyesebb hangokat is ütött meg, nem volt elég ereje és bátorsága követeléseinek keresztülvitelére. A francia diplomácia szilárdsága és az angol kardesőrtetés mindannyiszor visszariasztották a húr továbbfeszítésétől. Bizonyos, hogy habozásával és folytonos visszavonulásaival sokat ártott a német diplomácia tekintélyének és csak

növelte a franciák ellenállását. Cambon még a Kamerunrekompenciációt is alaposan megnyirbálta. Túlságosan keskenyre szabta azt az övet («*coupure*»), mely hivatva volt dél felé a Kongó folyóig kiterjeszteni Kamerun déli határát. És még e csekély engedményt is oly súlyos feltételekhez kötötte, melyek eleve kérdésessé tették az új szerzemény megtartását háborús bonyodalom esetére.

Az 1911 nov. 4-én kötött Marokkó-egyezmény valóban nem tartozik a német diplomácia sikerült alkotásai közé. Mentségéül azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy a reánehezédő kettős nyomással szemben alig volt más választása, ha a békét még komolyabb veszélynek kitenni nem akarta. Az akkori német közvélemény azonban nem látta az események benső összefüggését. Csak a külső sikertelenséget vette észre és sokáig békétlenkedett miatta. Maga Bethmann-Hollweg kancellár dec. 5-én mondott beszédében bár mérsékelt formában, de határozott hangon visszautasította Grey és Lloyd George illetéktelen közbelépését. «Sir Edward Grey — mondotta — azt állította, hogy Lloyd George pénzügyminiszter minden kihívó szándék nélkül demonstrálni akarta beszédével, hogy ahol angol érdekek forognak szóban, Angliával nem lehet úgy bánni, mintha nem volna szava a népek tanácsában; ha eljönne az idő, hogy ezt nem lehetne többé nyíltan kimondani, Anglia mint nagyhatalom megszűnnék létezni. Uraim, én ugyanezt a jogot követelem Németország részére. Bennünket a kényszerűség szorított rá, hogy megvédelmezzük gazdasági érdekeinket és meg



mutassuk a világnak, hogy nem engedjük csak úgy egyszerűen félretolatni magunkat : ha azután ennek következményeképen Angliában állítólagos vagy tényleges hadikészültség következett be . . . és az a túlfeszült izgalmi állapot, melyet az angol miniszter politikai alkoholizmusnak nevez, úgy mi ezt csak sajnálattal vehetjük tudomásul, de elhárítunk magunktól minden érte való felelősséget.»

Még javában örvénylettek a Marokkó-válság hullámai, amikor egy újabb veszedelem, a tripoliszi háború felhői torlódtak a világpolitika egére. Olaszország megragadta az első kínálkozó alkalmat, hogy leszakassza szövetségestársaival szemben tanúsított kétszínű magatartásának gyümölcsseit. A «jogot» már előbb megszerezte hozzá az 1900. és 1902. évi középtengeri szerződésekkel s az algecirasi konferencián és az annexió válság idején az ententenak tett jó szolgálataival. A cár racconigji látogatása óta (1909. okt. 23—25.) Oroszország támogatása felől is biztos volt.

Annyira biztosnak és könnyűnek képzelte a sikert, hogy még azt sem tartotta szükségesnek, hogy legalább megkísértse valamilyen elfogadható ürüggyel igazolni lépését a világ előtt. Szept. 29-én a Berlin, Páris és London közt folyó diplomáciai harc legforróbb napjaiban úgyszólván minden előzmény nélkül hadat üzent a portának. Hadüzenete újabb nehézségek elé állította a két központi hatalmat. Mert vagy fedezik szövetségésük vállalkozását s akkor elidegenítik maguktól a törököt, vagy a töröknek fogják pártját s akkor végleg maguk ellen hangolják

Olaszországot. El kell ismerni, Delcassé a közep-tengeri szerződések spiritus motora remekbe dolgozott a tripoliszi kérdés felvetésével.

Érthető, hogy a kényszerhelyzetbe jutott szövetségeseket nagyon kellemetlenül érintette az új olasz *extratour*. Marschall báró konstantinápolyi követ, a legtehetségesebb és legtekintélyesebb német diplomaták egyike egyenesen azt ajánlotta, hogy tessék eljék ki Olaszországot a hármasszövetségből s ültessék helyébe Törökországot. És nagyon sokan voltak, akik osztották a konstantinápolyi követ ebbeli nézetét. A hivatalos diplomácia azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy Olaszországot nem szabad kényszeríteni, hogy nyíltan átmenjen ellenségeink táborába s ezzel szaporítani az amúgy is fölös számú bonyodalmakat. Ezért belenyugodott a tripoliszi vállalatba, de megígértette San Giuliano külügyminiszterrel, hogy az európai török területekre semminő körülmények között sem terjeszti a hadműveleteket.

A következmények teljes mértékben igazolták e politikát. A tripoliszi háború hosszú tartama ellenére (1911 szept. 29—1912 okt. 18.) nem igen hozott újabb zavaró momentumot a hármasszövetség tagjainak egymáshoz való viszonyába, ellenben a nyugati hatalmakhoz való viszonyt az angol és francia politika mohósága és az olasz imperializmus féltékenysége miatt inkább lazábbá, mint bensőbbé tette. Bár más szempontból az is igaz, hogy Tripolisz megszerzése még jobban ráutalta Olaszországot Anglia kegyének keresésére, mint amelynek tetszésétől függ az új gyarmat megtartása vagy elvesztése.

#### IV.

A tripoliszi háború nem önmagában, hanem következményeiben vált világtörténeti jelentőségűvé és került élére azoknak az eseményeknek, amelyekben a világháború legközvetlenebb előzményeit kell látnunk. Az olaszok sikere felkelte a balkáni népek étvágyát. Európa közönyének s a török birodalom gyengeségének és benső ziláltságának látása vérmes reményeket ébresztett bennök. Biztosra vették, hogy együttes támadásuk eredménnyel fog járni. A Hartwig ösztönzésére kötött szerb-bulgár, (1912 márc. 13.) bulgár-görög (máj. 29.) és szerb-montenegrói szövetségi szerződésekben és katonai konvenciókban pontosan körvonalozták céljaikat és kötelezettségeiket. Csak alkalomra vártak, hogy szabadjára eresszék a háború eddig is nehezen fékezett furiáját. A tripoliszi háború meghozta az alkalmat, a soha nyugvópontra jutni nem tudó macedóniai súrlódások pedig megadták a külső okot. Belgrád, Szófia és Athén utcái egész szeptemberben törökellenes tüntetésektől és hadüzenetet sürgető kiáltásoktól hangzottak. A kormányok tette szánták el magukat. Nikita király már okt. 8-án megüzente a háborút s példáját

kilenc nap mulva a másik három szövetséges is követte.

A Balkán-háború mindjárt megindulásakor nagy meglepetésekkel szolgált. Kitűnt, hogy a török sereg szellemét sokkal jobban megrontotta a korrupció és politizálás, mint barátai hitték. A kitűnően felszerelt és mesterien vezetett szövetséges seregek már az első összeütközéseknél fölényben levőknek bizonyultak. Különösen a bulgárok műveltek csodákat. A kirkilisszei (okt. 22—23.), lüleburgaszi (okt. 29—nov. 2.) és csorlui fényes győzelmek után (nov. 4—5.) már három héttel a hadüzenet után a Konstantinápolyt fedező csataldzsai vonal előtt állottak. A szerbek és montenegróiak ezalatt a szandzsák területét, Északalbániát és Macedóniát ragadták ki a rosszul vezetett és demoralizált török seregek kezéből, a görögök pedig Epiruszban és Macedónia déli részében arattak győzelmeket.

A balkáni háború teljesen készületlenül találta az európai diplomáciát. Tudott ugyan a fegyverkezésről, meg is próbálta békés eszközökkel leszerelni, de az ellentétes érdekű hatalmi csoportok féltékenysége eleve sikertelenségre kárhoztatott minden békekísérletet. Berchtold gróf, az 1912 febr. 17-én elhalt Aehrenthal utóda aug. 13-án kelt körjegyzékével egyöntetű fellépésre igyekezett bírni a berlini szerződés szignatarius hatalmait, de felszólítása nagyon gyenge visszhangra talált. A pétervári diplomácia, melynek kitűnő értesülései voltak a Balkánon készülő eseményekről, csak hosszas vonakodás után járult hozzá a tervezett akcióhoz. A szövetséges

fővárosokban (szept. 19.) és Konstantinápolyban (szept. 23.) tett lépéseknek azonban annál kevésbé lehetett eredményük, mivel akkor már mind a két részről javában folytak a fegyverkezések. Teljesen hatástalan maradt az osztrák-magyar diplomáciától sürgetett statusquo-jegyzék is (okt. 5.), melyben az egyesült hatalmak azzal fenyegették meg a szövetségeseket, hogy még győzelmük esetén sem engedik megbolygatni a török birodalom birtokállományát. Belgrádban, Athénben és Cetinjében föl sem vették a fenyegetést, mert nagyon jól tudták, mi rejlik mögötte. Az entente és csatlósai épp oly kevésbé gondoltak a török statusquo megőrzésére, mint maguk a szövetségesek; az okt. 5-iki jegyzéket tisztán színlelésből és a központi hatalmak elámítására írták alá. Ugyanezt a célt és egyúttal a kettős monarchia kezeinek megkötését szolgálta a Poincaré francia miniszterelnöktől szorgalmazott formula, mely a hatalmak tökéletes érdektelenségének kimondását tartalmazta.

Az ámítás politikája valóban elérte célját. Ausztria-Magyarországot és Németországot a legteljesebb mértékben meglepte a háború kitörése. Bécsben és Berlinben egyaránt félreismerték az erőviszonyokat. A szövetségesek katonai erejét túlságosan lebecsülték, míg a török hadsereg ellenállóképességét a kelletténél magasabbra értékelték. Kiderlen Wächter még a háború kitörése után is remélte, hogy a törökök könnyű szerrel lebírják, ha ugyan teljesen meg nem semmisítik ellenségeiket. A sok csalódás dacára készpénznek vették az entente-politika hitegetéseit is. Komolyan hitték, hogy az «európai koncert» ezúttal

zavartalan harmóniában fog fáradozni a balkáni statusquo és a világbéke megóvásán. Annál keservesebb volt csalódásuk, amikor tapasztalniok kellett, hogy minden számításuk hamis volt. A háború kitört, a győzelmek mind a lebecsült szövetségesek részén voltak, a hatalmi csoportok ellentétessége élesebben ütközött ki, mint korábban bármikor s a statusquo megóvásának délibábja szertefoszlott. Ennyi csalódás után nem csoda, hogy a bécsi és berlini diplomácia kissé nehezen találta bele magát az új helyzetbe.

De a sok csalódás mellett egy kis örömet is hozott a központi hatalmaknak a háború kitörése: visszavezette hozzájuk a hármasszövetség tékozló fiúját, Olaszországot. San Giuliano olasz külügyminiszter mindjárt a hadműveletek megindulása után találkozót adott San-Rossoréban Berchtold grófnak és Jagow római német nagykövetnek és alaposan megvitatta velök a helyzetet (okt. 21.). A megegyezés annál könnyebben sikerült, mivel Olaszország érdekei Albániát és a szerb kérdést illetőleg teljesen azonosak voltak a kettős monarchia érdekeivel. A tárgyalások során abban állapodtak meg, hogy amennyiben a statusquo fenntartása kivihetetlennek bizonyul, Albánia számára autonómiát fognak követelni. A szerb korridorigények tekintetében is szövetségesei állás pontjára helyezkedett San Giuliano: megígérte, hogy minden erejével támogatni fogja Berchtold gróft Szerbia távoltartásában az Adriától.

A san-rossorei megegyezés nagyon fontos lépést jelentett a válság megoldása felé. Olaszország magára eszmélése megkímélte Ausztria-Magyarországot és Németországot a nyomasztó túlsúly

elleni kilátástalan küzdelemtől. Nem szüntette meg a háború veszedelmét, de legalább reményt nyújtott a békés kibontakozásra. A tripoliszi háború idején tanusított böcs mérséklet most hozta meg gyümölcseit. Ha akkor erélyesen léptek volna fel a magáról megfélemedezett szövetség ellen, ha nyílt szakadásra vitték volna a dolgot, 1912 őszén aligha sikerült volna elodázni a világháborút.

Az első siker visszaadta a központi hatalmak önbizalmát. A béke fenntartásáért készek voltak áldozatokat is hozni, de csak becsületük és méltóságuk megóvása mellett. Berchtold okt. 30-iki jegyzékében a Poincaré-féle formula *absolu dés-interessement*-jával szemben négy pontban foglalta össze a monarchia követeléseit: 1. Albánia autonómiájának biztosítása; 2. a szerb korridor-igények visszautasítása; 3. Románia jogos óhajainak kielégítése és 4. a monarchia gazdasági érdekeinek megóvása az egész Balkánon. Néhány nappal utóbb delegációs expozéjában is nagy nyomatékkal hangsúlyozta Ausztria-Magyarország «törvényes érdekeit», de egyuttal késznek nyilatkozott arra is, hogy bizonyos korlátozással magáévá teszi a «*Balkán a balkáni népeké*» jelszót.

Berchtold jegyzéke és delegációs beszéde sok tekintetben tisztázta a helyzetet. A német diplomácia habozás nélkül kijelentette, hogy minden részletében magáévá teszi az osztrák-magyar programot. Némi vonakodás után ugyanezt tette a Consulta is. A hármasszövetség külső egysége tehát biztosítva volt. Az entente és balkáni függelékei között ellenben hiányzott az egyetértés. Albánia autonómiájához elvileg még Orosz-

ország is hozzájárult, míg a szerbek, montenegróiak és görögök hallani sem akartak róla. De most is az történt, mint az annexiós válság idején. Az entente-hatalmak elnézték a megittasult és minden józan mérsékletéről megfeledkezett Szerbia okvetetlenkedéseit, sőt nyíltan bátorították adriai törekvéseit. A hatalmas protektoraiban elbizakodott államocska a durva sértések özönével halmozta el halálosan gyűlölt szomszédját. Nov. 8. kereken visszautasította Berchtold jegyzékét. Tizedikén megszállotta Alessiot, 28. Durazzót. Amellett minden nemzetközi jogszokás arcucsapásával erőszakkal megakadályozta a megszállott területeken működő osztrák-magyar konzulokat hivatali funkciójuk teljesítésében. (Prochaska-affér.) E nyakas és kihívó viselkedés már november közepén hadserege egy részének mozgósítására kényszerítette a monarchiát.

Az osztrák-magyar mozgósítás eléggé mutatta a helyzet komoly voltát. Oroszország a kulisszák mögött erősen dolgozott. A nyugati hatalmak is szilárdan összetartottak. Grey és Cambon Pál éppen e napokban (nov. 22. és 23.) váltottak egymással jegyzéket, melyben egy új angol-francia katonai konvenció kötésének lehetőségét vették szemügyre. Szerbia csökönyösen ragaszkodott követeléseihez. De a monarchia is hajthatatlan volt. Danev szobranje-elnök közvetítő-kísérlete (nov. 11.) époly kevéssé hatott rá, mint a német diplomácia mérsékelő befolyása. A mult keserű tapasztalatai után s az orosz és szerb politika lélektanának ismerete alapján tudni sem akart engedményekről, meghátrálásról. Bécsben és Budapesten egymást érték a nagyfontosságú diplo-



máciai és katonai tanácskozások. Ferenc Ferdinánd trónörökös és II. Vilmos springei találkozója ugyancsak e napokban ment végbe (nov. 23—24.). Minden jel arra mutatott, hogy komoly események vannak készülőben.

Decemberre azonban megenyhült a kritikussá érett helyzet. A hármasszövetség erős összetartása, Anglia és Oroszország pillanatnyi elhidegülése a perzsiai bonyodalmak miatt s mindenekfelett a balkáni szövetségesek kimerülése lehetővé tette a hatékonyabb diplomáciai közvetítést. Az összezúzott Törökország már nov. 4. a nagyhatalmak közbelépéséért könyörgött; 13. pedig egyenesen a diadalittas bulgárokhoz fordult békekérésével, de eredménytelenül. Ferdinánd király kormányát és vezérkarát csak a csataldzsai sáncoknál folyó véres és veszteségekkel teljes harcok hajlították a béke felé. Dec. 3. Görögország kivételével valamennyi szövetséges kéthónapos fegyverszünetet kötött a portával a béketárgyalások megindítása céljából.

A béketárgyalások dec. 16. kezdődtek meg Londonban, de már megindulásukkor kevés jóval biztattak. A szövetségesek túlságosan magasra csigázták követeléseiket; egyebek közt a még el nem foglalt Drinápolyt is magoknak igényelték. A porta elfogadhatatlanoknak jelentette ki békefeltételeiket. Drinápolyról és az Égei-tenger szigeteiről semmi szín alatt sem akart lemondani. Emiatt már az új év első napjaiban zátonyra futott a béke ügye. A szövetség tagjai 1913 jan. 3. háromnapos utlimátumot szabtak a porta elé s mivel a porta ennek dacára sem tudta rászánni magát a fájdalmas áldozatra, a háború kiújulása

elkerülhetetlennek látszott. Az utolsó pillanatban a nagyhatalmak vették kezökbe a közvetítés ügyét. Londonban és Konstantinápolyban nagy buzgalommal dolgoztak egy jegyzék szövegén, melyet Pallavicini osztrák-magyar nagykövet jan. 17. nyújtott át Kiamil pasa nagyvezérnek. A jegyzék óriási csalódást keltett a török főmárosban. Statusquoról, melyet okt. 5. még valamilyen nagyhatalom kötelező alapelvül vallott, egy szó említés sem volt benne téve. A hatalmak egyértelműleg engedékenységet s a szövetségesek összes feltételeinek elfogadását ajánlották. Ilyen körülmények között a tökéletesen elszigetelt és még barátaitól is elhagyott portának csakugyan nem volt más választása. A nagyvezér elnöklete alatt jan. 22. összeült minisztertanács a keserű feltételek elfogadása mellett döntött.

De az Enver bey izgatására kitört újabb ifjú-török forradalom megakadályozta a jan. 22-iki határozatok végrehajtását. A fölkelők megrohanták a nagyvezéri palotát, Názim pasa hadügy-minisztert és két adjutánsát lelőtték, Kiamil pasát lemondásra kényszerítették s helyébe Mahmud Sefket pasát nevezették ki nagyvezérnek (jan. 23.) Mivel a forradalom miatt a porta válasza sokáig késett, a türelmüket vesztett szövetségesek 30. felmondották a fegyverszünetet s febr. 3. újra megindították a hadműveleteket.

Valamivel eredményesebben működött a békekonferenciával egyidejűleg összeült nagyköveti konferencia, mely Albánia és a szerb Adria-igények kérdésében volt hivatva dönteni. A konferencia eszméje még a háború kezdetén merült fel. Poincaré, aki minduntalan újabb formulák-

kal akarta áthidalni a hatalmakat elválasztó el-  
lentéteket, valójában pedig bilincseket szeretett  
volna rakni a központi hatalmak kezeire, okt. 15.  
jegyzékében ajánlotta először a nagyhatalmak  
areopagjának összeülését. De az annexiós tapasz-  
talatokra még élénken emlékező osztrák-magyar  
diplomácia a *limine* visszautasította és szívós  
ellenállásával megghiúsította a tervet. November  
végén Grey újította fel, de sokkal enyhébb for-  
mában a gondolatot: nem konferenciát, hanem  
csupán a nagykövetek «barátságos vélemény-  
kicszerelését» ajánlotta. Ebben a formában Berch-  
toldnak sem volt kifogása ellene. Így dec. 17.  
Grey elnöklete alatt megkezdhette nagyfontos-  
ságú tanácskozásait a Londonban székelő nagy-  
követekből alakult gyűlés.

A londoni konferencia első ülései könnyű si-  
kert ígértek. Berchtold szilárdsága és az olasz  
diplomácia odaadó támogatása nem maradt hatás  
nélkül az ellenlábás hatalmi csoportra. Az en-  
tente ez alkalommal kevésbbé dédelgette a jo-  
gosulatlan szerb igényeket. Elállott az Adriai-  
tengerhez vezető szerb földszáv követelésétől s  
megelégedett a Berchtoldtól ajánlott *débouché*  
kilátásba helyezésével. Az albán kérdés tárgya-  
lása is biztatóan indult. Az elvi rész egyáltalá-  
ban nem okozott nehézséget. Hiszen már Szerbia  
és Montenegró is beletörődtek Albánia független-  
ségének gondolatába. Annál élénkebb vitákat  
idézett fel az új állam határainak megvonása.  
Ausztria-Magyarország és vele Olaszország élet-  
képes Albániát óhajtottak s azért az összes  
albánoklakta területet neki akarták ítélni. Szer-  
bia, Montenegró és Görögország, valamint a hátuk

mögött álló orosz diplomácia ellenben csak holmi törpe s a fejlődés minden feltételétől megfosztott államot kívántak létesíteni, amelyeknek rovására bármely pillanatban kielégíthetik hódító vágyaikat. A szerb-montenegrói és az orosz terv szerint Albánia jóformán csak a Durazzó és Valona közé eső tengerpartot és némi mögöttes területet foglalt volna magában. Szkutari Montenegrónak, San-Giovanni di Medua és Alessió Szerbiának jutott volna.

Ilyen ellentétes állásfoglalások mellett nagyon nehezen ment a közeledés. Különösen Montenegró makacszkodott. Mindenáron meg akarta szerezni Szkutarit, melyet kevéssel a háború kitörése után ostrom alá vett, de bevenni nem bírt. Szaszonov nyíltan pártjára kelt az okvetetlenkedő országoeszkának. Emiatt annyira kiélesedett a viszály, hogy már-már a háború kitörésétől lehetett tartani. A legkritikusabb pillanatban, amikor a béke ügye már végleg elveszettnek látszott, Ferenc József egy sajátkezű levélben appellált a cár békeszeretetére. (febr. 3.). A levél és a vele egyidejűleg nagy buzgalommal folytatott német és angol közvetítés megtették hatásukat. A feszültség engedni kezdett. A kölcsönös engedékenység odajuttatta a dolgot, hogy Ausztria-Magyarország és Oroszország már márc. 12. megegyeztek a határaikon álló csapatok leszerelésében.

A két ellenfél megegyezése elhárította a londoni konferencia munkájának legfőbb akadályát. Márc. 29. valamennyi hatalom képviselője aláírta az új albán állam keleti határaitól szóló jegyzőkönyvet. Egészben véve az osztrák-magyar

diplomácia álláspontja diadalmaskodott, bár a részletek kivételében sok engedményre kényszerült.

De a nagyhatalmak areopágjának döntése még korántsem jelentette a békét. Nikita király példátlan vakmerőséggel visszautasította a konferencia ultimátumát (ápr. 1.) és folytatta tovább rendületlenül Szkutari ostromát. Pártfogói hatalmában bizakodva, dacolt egész Európával. És Grey tényleg annyi kímélettel és elnézéssel irányította az osztrák-magyar diplomáciától sürgetett megtorló lépéseket, mintha nem renitens békebontóval, hanem szövetséges fejedelemmel állott volna szemben. Határtalan elnézésével Szkutari elestéig engedte fejlődni a dolgokat. (ápr. 23.) Ki tudja, meddig folytatódott volna ez a méltatlan játék, ha a türelmét vesztett Berchtold erélyesebb rendszabályokhoz nem nyúl. Komoly készülteket tett a fegyveres fellépésre. Az osztrák-magyar csapatok készültek átlépni a határokat. Ez hatott. Nikita máj. 4. kivonta csapatait Szkutariból, melyet ideiglenesen nemzetközi tengerészcsapatok szállottak meg. (máj. 14.).

Az albán kérdés rendezését nyomon követte a szövetségesek megbékélése a portával. Drinápoly eleste, (márc. 26.) Janina (márc. 6.) Számosz (márc. 15.) és Kréta megszállása (máj. 14.) a háború második felében is az ő javukra billentette ugyan a mérleget, de a közvetítő nagyhatalmak ez alkalommal mégis több kímélettel voltak a porta iránt. Ennek köszönhető, hogy máj. 30. aránylag túrhető feltételek mellett jutott békéhez. Drinápolyt fel kellett áldoznia, de viszont megtartotta a főváros védelméhez szükséges egész Hinterlandot.

Még le sem zárultak az első Balkán-háború aktái s máris új fegyverzaj verte fel a félszigetet. A győzők nem tudtak megegyezni a zsákmányon. Szerbia és Görögország Bulgária rovására Macedóniából akarták kárpótolni magukat a remélt albán területek elvesztéséért. Románia azonnal csatlakozott hozzájuk. Károly király kormánya még 1912. okt. végén bejelentette igényét Dobrudzsa egy részére s már a háború folyamán többször fegyveres közbelépéssel fenyegetőzött. Az osztrák-magyar diplomácia békés úton próbált érvényt szerezni szövetségese igényeinek, de sikertelenül, mert a bulgárok mereven elutasították minden kompenzációs kísérletet. Hasonlóan hajthatatlanok maradtak a szerb és görög követelésekkel szemben is. Danev miniszterelnök feltétlenül bízott a cár közvetítésében. Annál keservesebb volt csalódása, amikor a cár nyíltan Szerbia pártjára állott és Romániának is mozgósítást ajánlott. Ezzel az orosz diplomácia lelkiismeretlenül felidézte a második balkáni háborút. A szerencsétlen, mindenkitől magára hagyott Bulgáriát minden oldalról megrohanták ellenségei. Hogy teljes legyen szerencsétlensége, a törökök is megmozdultak. Enver bey vezetése alatt megtámadták és visszafoglalták az annyi vér árán megszerzett Drinápolyt (júl. 13—22.).

A második háború nagyon rövid ideig tartott. A kimerült Bulgária nem tudott ellenállni a reánehazedő koncentrikus támadásnak. Már júl. 21. késznek nyilatkozott az összes román követelések teljesítésére. Mivel az osztrák-magyar diplomácia közvetítése Belgrádban és Athénben is békésebb hírookra hangolta a kedélyeket, júl. 30.

összeülhetett az új békekonferencia. A londoni nagyköveti gyűlés azzal hitegette a bulgárokat, hogy a békepontok csak a nagyhatalmak utólagos felülvizsgálása és jóváhagyása után nyerne kötelező erőt. Ennek az utólagos igazgatévésnek reményében fogadta el Ferdinánd király kormánya a bukaresti békében (aug. 10.) eléje szabott kemény és lealázó feltételeket. De csakhamar ta pasztalnia kellett, hogy ismét visszaéltek jóhiszeműségével. A kilátásba helyezett revizióból, melyet a londoni gyűlés még aug. 5. is biztosra ígért, semmi sem lett. A szégyenletes béke maradandó állapotot teremtett. Mindössze egy ember, az osztrák-magyar külügyminiszter emelte föl ellene szavát. Berchtold sokáig sürgette a Bulgáriával szemben elkövetett igazgatalanság utólagos jóvátévését, de magára maradt véleményével. Még a német diplomácia sem támogatta, mivel kimélni akarta a Bulgáriánál értékesebb szövetségesnek tartott Románia érzékenységét. Az események az osztrák-magyar külügyminiszternek adtak igazat.

A bukaresti béke lezárta a balkáni krízis aktáit. Ha eredményeit mérlegeljük, el kell ismerünk, hogy a számvetés a mi veszteségünket mutatja. A novibazári szandzsák feláldozása egyszer és mindenkorra széttépte a birtokához fűzött reményeket és jelentékenyen erősítette ellenségeink állását. Óriási pénzáldozataink és anyagi veszteségeink dacára nem tudtuk megakadályozni barátaink: Törökország és Bulgária gyengítését. A háború kitörésekor felállítottuk ugyan a török statusquo követelését s befejezésekor fenntartottuk magunknak a jogot a béke reví-

ziójára, de egyik követelésünknek sem tudtunk érvényt szerezni, mert az események túlszárnyaltak s Európa magunkra hagyott bennünket. Csak azt értük el, hogy a szövetséges Románia még jobban meggyűlött bennünket.

Mindezen veszteségekért kevés kárpótlást nyújtott a független albán fejedelemség megteremtése, illetve az Adria felé gravitáló szerb és orosz igények meghiusítása és a balkáni szövetség hamaros felbomlása. Állásunk gyengülése annál fájdalmasabb esetben, mivel egyetlen jelentett ellenségeink állásának erősödésével. A mi barátaink megtépve, kifosztva kerültek ki a háború örvényéből, az entente csatlósai ellenben felgazdagodva és megerősödve bontakoztak ki. Csoda-e, hogy Oroszország presztizse mérhetetlenre nőtt? Az önérzetükben megduzzadt, hatalmi tébolyukban minden józan mértékről megfeledkezett hűbéreseik ezentúl gondolkodás nélkül bocsátották magukat a lelkiismeretlen cári diplomácia rendelkezésére.

A szövetségi rendszerek szempontjából is érdekes tanulságokkal szolgált a Balkánválság. A két központi hatalmat, mint 1908., most is szoros hűségben találta a vihar. Pillanatnyi érdeke s Albániára vonatkozó távoli tervei kivételesen Olaszországot is szövetségesei oldalára sorakoztatták. Kifelé tehát ismét zárt egységben léphetett fel a hármasszövetség s részben ennek volt köszönhető, hogy még gonoszabb következmények nem sarjadtak ki a válságból. Még tanulságosabb volt az entente viselkedése. Az annexió korának bizonytalan tapogatózása és széthúzása eltűnt és helyébe a legteljesebb össz-



működés lépett, melybe csak itt-ott vegyült némi disszonancia. Kitűnt, hogy a bekerítő politika érzelmileg és hatalmi törekvések tekintetében is egészen közel hozta egymáshoz, szinte egységes szövetségtömbbé kovácsolta a VII. Edward szellemétől áthatott hatalmakat. Mindössze Anglia és Oroszország között mutatkozott még némi el-lentét. De ez a múltó disszharmónia sem elvi nehézségekből, hanem egyrészt a perzsiái zűrzavarból, másrészt a régen elfakult orosz-német barátság életre galvanizálásának utolsó erőtlén kísérleteiből és a Haldane lord kezdeményezésére megindult képmutató angol-német semlegességi törekvésekből sarjadt ki. A VII. Edward által tervezett gépezet készen állott, kifogástalanul működött, csakhogy vezetői nem merték még működésbe hozni.

A válságot sikerült még egyszer elsimítani, de olyan körülmények között, melyek semmi kétséget sem hagytak aziránt, hogy a legközelebbi megoldás már csak fegyverekkel lesz elintézhető. Az entente hatalmak ellenséges érzülete olyan leplezetlen formában nyilvánult meg s viszont a központi hatalmak érdekeik és önérzetük olyan nagymérvű lefokozásával vásárolták meg a békét, hogy minden valószínűség ellene szólt a lehetőség hasonló formájú megismétlődésének. Oroszország, Anglia és Franciaország még egyszer meghátráltak, mert nem érezték magukat elég erősnek a döntő mérkőzésre. De azzal az erős eltökéléssel vonultak vissza, hogy mihelyt befejezik készülleteiket, azonnal megkezdik a harcot. A bukaresti békét követő hónapok a lázas készülődés hónapjai voltak.

Különösen Oroszország készülődött. A francia tőkétől rendelkezésére bocsátott eszközökkel egész sereg rendszabályt foganatosított, melyek mind a hadsereg létszámának és harci készségének fokozását célozták. Ilyen rendszabályok voltak: 1. a szolgálati idő meghosszabbítása három hónappal a három esztendőn felül; 2. a békelétszám emelése 1913—1916-ig kerek négyszázezer emberrel évenként; 3. két új hadtest felállítása Varsóban és Vilnában és más kettő felállításának tervbevétele a Kaukázusban és Szibériában; 4. 19 új lovasezred szervezése; 5. a tábori ágyúk számának felemelése 108-ról 144-re hadtestenként; 6. modern ostromtüzérség felállítása; 7. a technikai csapatok számának gyarapítása; 8. a vasúthálózat nagyarányú fejlesztése a mozgósítás megkönnyítésére és 9. a nyugaton levő várak megerősítése, részben újak építése. Mind-ezen intézkedések hatalmas összegeket emésztettek föl. Csupán 1909—1914-ig, tehát öt év alatt 72%-al emelkedtek a hadikiadások. A flotta-építés költségei meg éppen 154%-al szöktek föl. Még jellemzőbb adat, hogy míg 1907. csupán 290,000 rubelt költöttek hadgyakorlatokra, 1913. már 11.165,000 rubelt áldoztak ugyanerre a célra.

Ilyen nagyarányú seregfejlesztést nem lehetett sokáig bírni. Oroszország már úgysis roskadozott az adósságok terhe alatt. Hogy ennek dacára mégis vállalta az új rendkívüli terheket, úgy ez csak azzal magyarázható, hogy már egészen közel tudta magát a célhoz, amelytől erőfeszítéseinek bőséges jutalmát remélte. Hiszen a *Novoje Vremja* már 1914. tavaszán jelezte, hogy Boszniában ez év júliusára nagy események vár-

hatók. Bizonyos, hogy Oroszország már hónapokkal a háború kitörése előtt, legkésőbb 1914. tavaszán megkezdte a mozgósítást. A tartalékok visszatartását elrendelő cári ukáz már 1913. dec. 29. megjelent.

Franciaország mindenben híven követte szövetségese példáját. Egyfelől finanszírozta az orosz hadseregfejlesztést, másfelől olyan áldozatok meghozatalát vállalta magára, melyek összeroppanással fenyegették teherbíró képességét. Az 1913. júl. 19-iki törvénnyel az erős antimilitarista tüntetések dacára visszaállította a hároméves szolgálati időt s egyúttal jelentékenyen felemelte a hadsereg békelétszámát. E példátlan erőfeszítés, mely a nemzetnek több mint 2%-át fegyver alá szólította, szintén csak a közelinek vélt háborúban találhatta okát.

Anglia hagyományos politikájához híven a háttérben maradt, de a kulisszák mögött annál jobban élesztette a harci kedvet. Hogy a nagy fáradsággal összeállított gépezet hibátlanul működjék, új szerződések és titkos konvenciók kötésével igyekezett még jobban magához bilincselni szövetséges társait. 1914. máj. 26. tengeri konvenciót kötött az orosz kormánnyal, melynek egyik pontja szerint az angolok még béke idején lehetőleg minél több kereskedelmi hajót küldenek a balti kikötőkbe, hogy a háború kitörése után az oroszok annál könnyebben tudjanak csapatokat szállítani Pommerániába.

Az utolsó államfőlátogatások is mind az általános készülődés szolgálatában állottak. György angol király párisi útja (1914. ápr. 21—24.) az entente cordiale tízéves jubileumának fényét és

jelentőségét volt hivatva fokozni. Szaszonov orosz külügyminiszter (1913. okt. 16.) és Kocovcsov miniszterelnök franciaországi időzése (nov. 7—15.) az orosz-francia együttműködés tökéletes harmóniáját igyekezett előmozdítani. Hogy milyen sikerrel, mutatja Szaszonov önértetes ki-jelentése: «Mihelyt Pétervárott megharsan a trombita, Franciaország azonnal Oroszország mellé áll.» Még nagyobb jelentősége volt e tekintetben Poincaré elnök szentpétervári útjának, melyet közvetlenül a világháború kitörése előtt tett (júl. 20—22.).

Előadásunknak végére értünk. Ami ezután következett, az mára háború közvetlen előzményeihez tartozik.

Láttuk, hogy az utolsó negyedszázadban egészségtelen irányban fejlődött a világpolitika. Új történeti erők jelentkezése megbillentette a nyugodt haladást biztosító tényezők egyensúlyát. Az egyoldalú és türelmetlen nacionalizmus s az emlőin nagyranőtt imperializmus a kisebb-nagyobb jelentőségű súrlódások és összeütközések végtelen sorozatára szolgáltatott ürügyet s a féltékenység, bizalmatlanság és gyűlölet mér-gével töltötte meg a nemzetek politikai érintkezésének atmoszféráját. A versengő hatalmak nem az emberiség közös céljainak megvalósítására hivatott egyenrangú tényezőket, hanem élet-halálharcra kész ellenségeket láttak egymásban; módszerül nem a vállvetett közös munkát, hanem az ellenfél kíméletlen eltiprását vagy legalább érdekeinek lehető károsítását választották.

Ez az egyoldalú fejlődési irány akkor kezdett

komolyabb veszedelemmé válni a világbéke szempontjából, amikor Anglia közbelépése megbontotta a kontinens két vetélkedő hatalmi blokkjának egyensúlyát. Az irigységtől és féltékenységtől fűtött angol bekerítő politika az ellenségek áttörhetetlennek látszó gyűrűjével sáncolta körül a gyűlölt Németországot és nibelungi hűségű szövetségését és az egymást követő erőpróbák során egyre szűkebbre, halálosabbra vonta össze a gyűrű ölelését. Eredetileg talán nem akart háborút, de napról-napra kíméletlenebbé váló eszközeivel fokozatosan odafejlesztette a dolgot, hogy a körülpántolt központi hatalmak csupán a harc és a nagyhatalmi állás, sőt a nemzeti lét önkéntes feláldozása között választhattak. Ausztria-Magyarország és Németország nem volt hajlandó önként lemondani századok és nemzedékek mérhetetlen küzdelmeinek és verejtékes munkájának eredményeiről. Tehát a harcnak kellett elkövetkeznie. Ez a harc pedig a végigkísért világpolitikai oklánccolatok logikai fejleményeként nem lehetett más, mint *világháború*.



## Felhasznált irodalom.<sup>1</sup>

- Angyal D.* : A világháború okai. (Olesó Könyvtár 1763—4.) Budapest, 1914.
- Arndt P.* : Deutschlands Stellung in der Weltwirtschaft. II. Aufl. (Aus Natur- u. Geisteswelt 179.) Leipzig, 1913.
- U. a.* : Grundzüge der auswärtigen Politik Deutschlands. Jena. 1912.
- Bamberg F.* : Geschichte d. orientalischen Angelegenheit im Zeitraume des Pariser und des Berliner Friedens. Berlin, é. n.
- Bérard V.* : Le sultan, l'islam et les puissances. Paris, 1907.
- Bismarck O.* : Gedanken u. Erinnerungen. 2 kötet. Stuttgart, 1898.
- Bülów, Fürst v.* : Deutsche Politik. Berlin, 1916.
- Charmatz R.* : Geschichte d. auswärtigen Politik Österreichs im 19. Jahrhundert. II. r. 1848—1908. (A. N. u. G. 375.) Leipzig—Berlin, 1914.
- Chiala L.* : Pagine di storia contemporanea. 1859—1892. 3 kötet. Torino—Roma, 1892—3.
- Chlumecsky L.* : Österreich-Ungarn und Italien. Leipzig—Wien, 1907.
- U. a.* : Die Agonie des Dreibundes. Leipzig—Wien, 1915.
- Crispi's Memoiren.* Hrgb. v. T. Palamenghi-Crispi. Deutsch v. Wichmann. Berlin, 1912.
- Crispolti C.—Aureli G.* : La politica di Leone XIII. Roma, 1912.

<sup>1</sup> Helyszúke miatt csak a fontosabb vagy gyakrabban használt munkákat soroljuk fel. A háborús irodalmat, néhány elismerten tudományos értékű termékétől eltekintve egészen mellőzzük.

- Daudet E.* : Histoire diplomatique de l'alliance franco-russe (1873—1893.) II. éd. Paris, 1898.
- Deutschland und der Weltkrieg. Hrgb. v. O. Hintze, F. Meinecke, H. Oncken, H. Schumacher. Leipzig—Berlin, 1915.
- Djuvara T. G.* : Cent projets de la partage de Turquie (1281—1913.) Paris, 1914.
- Doerkes-Boppard W.* : Das Ende des Dreibundes. Berlin, 1916.
- Fliegenschmidt M.* : Deutschlands Orientpolitik im ersten Reichsjahrzent 1870—1880. I. r. Berlin, 1913.
- Geffcken F. H.* : Frankreich, Russland und der Dreibund. Berlin, 1893.
- Gorianow S.* : Le Bosphore et les Dardanelles. Paris, 1910.
- Gorlof V. de* : Origines et bases de l'alliance franco-russe. Paris, 1913.
- Halász I.* : Bismarck és Andrássy. Budapest, 1913.
- Hanotaux G.* : La politique de l'équilibre 1907—1911. II. éd. Paris, 1912.
- U. a.* : La guerre des Balkans et l'Europe 1912—3. Paris, 1914.
- Hashagen J.* : Umriss der Weltpolitik 1871—1914 I. és II. r. (A. N. u. G. 553—4.) Leipzig—Berlin, 1916.
- U. a.* : Weltpolitische Entwicklungsstufen 1895—1914. Bonn, 1916.
- Herre P.* : Weltpolitik und Weltkatastrophe. 1890—1915. Berlin, 1916.
- Denkwürdigkeiten des Fürsten Chlodwig z. Hohenlohe-Schillingfürst. II. kötet. Stuttgart-Leipzig, 1907.
- Hoetzsch O.* : Russland. II. Aufl. Berlin, 1917.
- Hofer C.* : Die Keime des grossen Krieges. Zürich, 1917.
- Kjellén R.* : Die Grossmächte der Gegenwart. Leipzig-Berlin, 1914.
- U. a.* : Die politischen Probleme des Weltkrieges. Leipzig-Berlin, 1916.
- Kónyi M.* : Beust és Andrássy 1870- és 1871-ben. (Olcsó Könyvtár 787—8.) Budapest, 1890.
- Labriola A.* : Storia di dieci anni. (1899—1909.) Milano, 1910.
- Langenbeck W.* : Englands Weltmacht. II. Aufl. (A. N. u. G. 174.) Leipzig, 1912.

- Lémonon E.* : L'Europe et la politique britannique. (1882—1911.) II. éd. Paris, 1912.
- Lindner T.* : Weltgeschichte seit der Völkerwanderung. IX. k. Stuttgart-Berlin, 1916.
- Marczali H.* : Korunk állami és társadalmi alkotásai. (Nagy képes világtört. XII. k.) Budapest.
- Meyer E.* : England. Stuttgart-Berlin, 1915.
- Michels R.* : L'imperialismo italiano. Studi politico-demografici. (Studi economico-sociali contemporanei. 8.) Milano, 1914.
- Oncken H.* : Das alte und neue Mitteleuropa. (Perthes' Schriften zum Weltkrieg. 15.) Gotha, 1917.
- Oncken W.* : Das Zeitalter des Kaisers Wilhelm. 2 k. Berlin, 1888—1891.
- Orsi P.* : L'Italia moderna. Milano, 1901.
- Peters C.* : Afrikanische Köpfe. (Männer und Völker.) Berlin, 1915.
- Pingaud A.* : L'Italie depuis 1870. IV. éd. Paris, 1915.
- Pinon R.* : France et Allemagne 1870—1913. Paris, 1913.
- Quadflieg F.* : Russische Expansionspolitik 1774—1914. Berlin, 1914.
- Routre* : La rivalité anglo-russe au XIX-e siècle en Asie. Golfe Persique. Frontières de l'Inde. Paris, 1908.
- Ruedorffer I. I.* : Grundzüge der Weltpolitik in der Gegenwart. Stuttgart-Berlin, 1914.
- Salomon F.* : Der britische Imperialismus. Leipzig-Berlin, 1916.
- Schäfer D.* : Deutschland und England in See- und Weltgeltung. Leipzig, 1915.
- Singer A.* : Geschichte des Dreibundes. Leipzig, 1914.
- Songeon R. P. G.* : Histoire de la Bulgarie depuis les origines jusqu'à nos jours. La Chapelle-Montligeon. 1912.
- Sosnosky T.* : Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866. 2 k. Stuttgart, 1913—4.
- Stuhlmann F.* : Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England. (Hamburgische Forschungen. I.) Hamburg, 1916.
- Strupp K.* : Urkunden zur Geschichte des Völkerrechts. 2 k. és 1 ptk. Gotha, 1911—12.
- U. a.* : Ausgewählte diplomatische Aktenstücke zur orientalischen Frage. (Perthes'Schriften zum Weltkrieg. 10.) Gotha, 1916.



- Tittoni T.* : Italien, der Dreibund und die Balkanfrage.  
Berlin, 1913.
- Trubetzkoi, Fürst G.* : Russland als Grossmacht. Stuttgart,  
1913.
- Valentin V.* : Bismarck und seine Zeit. (A. N. u. G. 500.)  
Leipzig-Berlin, 1915.
- Wertheimer E.* : Gróf Andrássy Gyula élete és kora. 3. k.  
Buda pest, 1910—13.
- Zimmermann A.* : Geschichte der deutschen Kolonialpolitik.  
Berlin, 1914.
- U. a.* : Die Kolonialreiche der Grossmächte. (Männer und  
Völker.) Berlin, 1916.
- Azonkívül számos cikk különböző folyóiratokban, főleg a  
Buda pesti Szemlében.
-

## BETÜRENDES NÉVMUTATÓ.

- Abd-el-Malek, 176.  
Abd-ul-Aziz török szultán (1861—76), 30, 33, 34.  
Abd-ul-Aziz marokkói szultán (1894—1909), 175, 176, 213, 214.  
Abd-ul-Hamid török szultán (1876—1909), 36, 64, 87, 94, 150, 203, 225.  
Abdul Kerim pasa török hadvezér, 36.  
Aehrenthal gróf osztrák-magyar külügyminiszter (1906—12), 200, 204, 205, 207, 209, 211, 240.  
Aleko pasa (Vogoridesz Síndor herceg) kelet-ruméliai kormányzó (1879—84), 74.  
Alexejev orosz tengernagy, 181.  
XII. Afonz spanyol király (1874—85), 26.  
Ali pasa (Mehmed Emin) török államférfi, 30.  
Andrássy Gyula gróf magyar miniszterelnök (1867—71) és osztrák-magyar külügyminiszter (1871—79), 14, 15, 19, 23, 24, 25, 26, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 38, 41, 42, 43, 45, 46, 49, 50, 51.  
Anna orosz cárnő (1730—1740), 16.  
Arabi pasa egyiptomi politikus, 113—114.  
Asquith angol miniszterelnök (1908—1916), 232, 233.  
Aszkold varégnormann vitéz, 16.  
Balfour angol pénzügyminiszter (1895—1902) és miniszterelnök (1902—06), 167.  
Barnardiston angol katonai attaché, 187.  
Barrère francia diplomata, római nagykövet (1897—), 189, 235.  
Battenberg Sándor bulgár fejedelem, 73—77.  
Baconsfild lord (Disraeli Benjamin) angol miniszterelnök (1868, 1874—80), 32, 41, 61—63, 113.

- Behanzin dahomei fejedelem, 115.  
Benderev bulgár kapitány, 77.  
Benyovszky Móric gróf, 111.  
Berchtold gróf osztrák-magyar külügyminiszter (1912–15),  
240, 242–244, 247, 249, 251.  
Bethmann-Hollweg német birodalmi kancellár (1909–17),  
228, 231, 234, 236.  
Beust Frigyes gróf osztrák-magyar külügyminiszter (1866–  
71), 13–15.  
Bismarck, 7, 8, 13–15, 19, 21–24, 28, 29, 31, 32, 35, 37,  
46, 48–51, 53, 54, 59, 69–71, 73, 79–82, 84, 85, 89–93,  
95, 97, 98, 104–107, 109, 117–125, 127, 131, 159.  
Bligniéres egyiptomi államférfi, 64.  
Borisz bolgár trónörökös, 184.  
Boulanger francia tb. és hadügyminiszter (1886–87), 83,  
85, 86, 93.  
Brazza, Savorgnan de, gróf francia utazó, 111.  
Brisson francia miniszterelnök (1885–86), 113.  
Brun francia hadügyminiszter, 234.  
Buxton angol politikus, 232.  
Bülow herceg német birodalmi kancellár (1900–09), 153–  
156, 165, 175, 176, 207, 210, 214–217.  
Caillaux francia miniszterelnök (1911–12), 229.  
Cairolí olasz miniszterelnök (1879–81), 55, 110.  
Cambon Gyula francia diplomata, berlini nagykövet (1907–  
14), 214, 215, 229, 235, 236.  
Cambon Pál francia diplomata, londoni nagykövet (1898–)  
170–172, 214, 235, 244.  
Caprivi tb. német birodalmi kancellár (1890–94), 92, 106,  
107, 125, 136, 159.  
Cavour, 8–10.  
Chamberlain angol gyarmatügyi miniszter (1895–1903)  
165–167.  
Churchill angol kereskedelmi miniszter (1908–11), 233.  
Cleveland amerikai köztársasági elnök (1893–97), 139.  
Courbet francia admirális, 112.  
Crispi olasz miniszterelnök (1887–91, 1893–96), 54, 79,  
114, 189.  
Cromer lord egyiptomi angol ügyvivő (1883–1907), 220.  
Csernajev orosz tb., 34.  
Curzon lord angol államférfi, 221.  
Dadián Miklós mingréliai herceg, 78, 80.

- Danev bulgár miniszterelnök (1902, 1913), 184, 244, 250.  
 Decazes herceg francia miniszterelnök (1873—1877) 28.  
 Delcassé francia külügyminiszter (1898—1905) 170, 171,  
 157—177, 184, 189.  
 Depretis olasz miniszterelnök (1876—1878, 1878—1879,  
 1881—1887) 55, 114.  
 Derouléde francia politikus 86.  
 Dewey amerikai admirális 140.  
 Diederichs v. német admirális 140.  
 Dir varégnormann vitéz 16.  
 Disraeli l. Beaconsfield.  
 Dodds francia tb. 115.  
 Dondukov-Korzakov herceg orosz államférfi, 72, 73.  
 Draga szerb királyné 184.  
 Duclerc francia miniszterelnök (1882—1883) 114.  
 VII. Edward angol király (1901—1910) 61, 157, 167, 168,  
 170—174, 179, 180, 184, 186—188, 191, 196, 197, 200,  
 202, 203, 218, 253.  
 Ehrenrooth orosz tb. 80, 81.  
 Enver bey török politikus 203, 226, 246, 250.  
 Eugenia francia császárné 62.  
 Faber angol politikus 232.  
 Fallières francia köztársasági elnök (1906—1913) 203.  
 Ferdinánd bulgár király 80, 81, 87, 184, 205, 208, 224,  
 244, 251.  
 Ferenc Ferdinánd trónörökös 245.  
 Ferenc József 14, 24, 25, 35, 50, 62, 71, 178, 188, 203,  
 204, 248.  
 Ferry francia miniszterelnök (1880—1881, 1883—1885) 83,  
 102, 109, 111, 113, 171.  
 Floquet francia miniszterelnök (1888—1889) 97.  
 Flourens francia külügyminiszter (1886—1888) 96.  
 Frederichs báró orosz katonai attaché 98.  
 French angol tb. 232.  
 Freycinet francia miniszterelnök (1879—1880, 1882, 1886,  
 1890—1892) 83, 99, 114.  
 III. Frigyes császár (1888) 62, 90.  
 Gambetta francia politikus, miniszterelnök (1881—1882)  
 84, 114.  
 Garibaldi 9.  
 Gervais francia admirális 99.  
 Giers orosz külügyminiszter (1882—1895) 70.

- Gladstone angol miniszterelnök (1868—1874, 1880—1885, 1886, 1892—1894) 115.
- Goblet francia miniszterelnök (1886—1887) és külügy-miniszter (1888—1889) 85, 86.
- Goluchowski gróf osztrák-magyar külügyminiszter (1895—1906) 178, 179.
- Goltz pasa német tb. 160.
- Gorcsakov herceg orosz külügyminiszter (1856—1866) és kancellár (1866—1882) 14, 23—25, 27—29, 31—33, 35—37, 39, 42, 43, 47, 48, 69, 95.
- Gorst, sir Eldon egyiptomi angol ügyvivő (1907—1910) 220.
- Granville angol külügyminiszter (1870—1874, 1880—1885) 120.
- Greindl báró belga diplomata 218.
- Grévy francia köztársasági elnök (1879—1887) 86.
- Grey angol külügyminiszter (1905—1916) 185, 201, 208, 229, 230, 232, 236, 244, 247, 249.
- Grujev bulgár őrnagy 77.
- Gurkó tb. orosz hadvezér 39.
- V. György angol király (1910—) 255.
- György szerb trónörökös 209, 211.
- Haldane lord angol hadügyminiszter (1905—1911) 253.
- Hanotaux francia külügyminiszter (1894—1898) 132, 171.
- Hardinge angol diplomata 202.
- Hartmann nihilista 95.
- Hartwig orosz diplomata, belgrádi követ (1909—1914) 224, 239.
- Haymerle báró osztrák-magyar külügyminiszter (1879—1881) 43, 51.
- Heléna olasz királyné 190.
- Heydebrand, v., német politikus 231.
- Hiefoa annami császár 112.
- Hitrovo orosz diplomata, bukaresti követ (1886—1891) 74, 80.
- Hohenlohe-Langenburg herceg 118.
- Hohenlohe-Schillingsfürst herceg német birodalmi kancellár (1894—1900) 136, 153, 159.
- Hoskier dán bankár 97, 98.
- Husszein Hilmi pasa 208.
- Husszein Arni pasa 34.
- Ignatjef orosz dip'omata, konstantinápolyi követ (1864—1876) 29, 30, 34, 70, 73.

- Igor kijevi fejedelem (912—945) 16.  
 Iszmail egyiptomi khedive (1863—1879) 63, 64.  
 Iszvolszki orosz külügyminiszter (1906—1910) 184, 202,  
 204, 207, 211, 234.  
 Ito márki japán államférfi 181.  
 III. Iván (Nagy) moszkvai nagyfejedelem (1462—1505) 16.  
 Jagow német diplomata, római nagykövet (1909—1912) 242.  
 Jakub khán afganisztáni emir (1878—1880) 61.  
 Jameson Leander angol gyarmatpolitikus 130.  
 Jaroszláv kijevi fejedelem (1019—1054) 16.  
 Jonin orosz ezredes 74.  
 Karagyorgyevics Péter szerb király (1903—) 74, 224.  
 Karavelov bulgár államférfi 77.  
 II. Katalin orosz cárnő (1762—1796) 16.  
 Katkov orosz publiciszta 96.  
 Kaufmann orosz tb. 59, 60.  
 Kaulbarsz báró orosz tb. 74, 78, 80.  
 Kálnoky gróf osztrák-magyar külügyminiszter (1881—1895)  
 78, 79, 82, 106.  
 Károly román király (1866—1914) 250.  
 Károlyi Alajos gróf osztrák-magyar diplomata, berlini nagy-  
 követ (1860—1866, 1871—1878) 43.  
 Ketteler báró pekingi német követ (1899—1900) 147.  
 Kiamil pasa nagyvezér (1885—1891, 1895, 1908—1909,  
 1912—1913) 208, 246.  
 Kiderlen-Wächter német külügyi államtitkár (1910—1912)  
 229, 230, 232, 235, 241.  
 Kitchener lord angol hadvezér 166, 169, 220.  
 Kokovcov orosz miniszterelnök (1911—1914) 256.  
 Kresztovics Gavril pasa kelet-ruméliai kormányzó (1884—  
 1885) 74, 75.  
 Krüdener orosz tb. 39.  
 Krüger Pál búr köztársasági elnök (1883—1900) 129, 130,  
 132, 154, 162, 216.  
 Kuang-hszi kínai császár 145, 148.  
 Kuropatkin orosz tb. 60.  
 XIV. Lajos francia király (1643—1715) 111.  
 Laboulaye Pál francia diplomata 96.  
 Lalaing gróf belga diplomata 233.  
 Lamarmora olasz hadvezér és államférfi 8.  
 Lamendorff gróf orosz külügyminiszter (1900—1906) 178,  
 179, 181, 182, 184.

- Landsdowne angol külügyminiszter (1900—1905) 173, 174.  
 XIII. Leo pápa 123.  
 Lesseps Ferdinánd francia mérnök és diplomata 62.  
 Liakhoff orosz őrnagy 222.  
 II. Lipót belga király (1865—1909) 127.  
 Lloyd George angol pénzügyminiszter (1908—1916)  
 230—232, 236.  
 Lobanov-Rosztovszkij herceg orosz diplomata 48.  
 Lomakin orosz tábornok 59.  
 Lorisz-Melikov orosz hadvezér 39.  
 Loubet francia köztársasági elnök (1899—1906) 172, 173.  
 Lüderitz brémai kereskedő 119, 120.  
 Mac Kinley amerikai köztársasági elnök (1897—1901)  
 139, 164.  
 Mac Mahon francia köztársasági elnök (1873—1879) 26.  
 Mahmud Nedim pasa török államférfi 30, 33.  
 Mahmud Sefket pasa nagyvezér (1913) 226, 246.  
 Mancini olasz külügyminiszter (1881—1885) 55.  
 Marchand kapitány francia Afrikakutató 169, 183.  
 Margit olasz királyné 55.  
 Marschall báró német diplomata, konstantinápolyi követ  
 (1897—1912) 238.  
 Mauchamp francia orvos 213.  
 Mazzini olasz politikus 9.  
 Midhat pasa nagyvezér (1876—1877) 34, 38.  
 I. Miklós orosz cár (1825—1855) 17.  
 II. Miklós (1894—1917) 101, 132, 152, 178, 179, 181, 184,  
 202, 209, 234, 248, 250.  
 Miklós nagyherceg 39.  
 Milán szerb király (1868—1889) 34, 36, 37, 76.  
 Milanovics szerb külügyminiszter 209.  
 Miljutin orosz hadügyminiszter (1862—1881) 48.  
 V. Mohammed török szultán (1909—) 226.  
 Mohammed Ali perzsa sah (1907—1909) 222, 223.  
 Mohrenheim orosz diplomata, párisi nagykövet (1884—1897)  
 96, 98.  
 Moinier francia tábornok 228.  
 Moltke tábornagy 7, 29, 50, 51, 59.  
 Monis francia miniszterelnök (1911) 229.  
 Mubarak el-koveiti sejk 221.  
 Mucuhito japán császár (1868—1912) 133.  
 Mulej Hafid marokkói szultán (1909—1912) 213, 214, 228.

- Murawiew gróf orosz külügyminiszter (1897—1900) 178.  
 V. Murád török szultán (1876) 34, 36.  
 Mutkurov bulgár államférfi 77.  
 Muzaffer-ed-din perzsa sah (1896—1907) 222.  
 Nachtigal német utazó 120.  
 Napoleon 102.
- III. Napoleon császár 14.
- Názim pasa török hadügyminiszter (1912—1913) 246.  
 Negrier francia tábornok 113.  
 Nikita montenegrói fejedelem (1860—) 34, 239, 249.  
 Nubar pasa egyiptomi államférfi 64.  
 Oleg kijevi fejedelem (879—912) 16.  
 Olney amerikai államtitkár 139.  
 Orlov herceg orosz diplomata, párisi nagykövet (1872—1884) 95.  
 d'Oubril orosz diplomata 43.  
 Ozmán Nuri pasa török hadvezér 39.  
 Pallavicini örgróf osztrák-magyar diplomata, konstantinápolyi követ 246.  
 Palmerston angol miniszterelnök (1855—1858, 1859—1865) 62.  
 Péter (Nagy) orosz cár 15, 16.  
 Peters német Afrikautazó 121, 126.  
 Pichon francia külügyminiszter (1906—1911) 216.  
 Pierre francia tengernagy 111.  
 Pobjedanoszcev orosz államférfi, a szent szinódus elnöke (1880—1905) 96.  
 Poincaré francia miniszterelnök (1912—1913) és köztársasági elnök (1913—) 241, 243, 246, 256.  
 Ponsonby angol politikus 232.  
 Prochaska osztrák-magyar konzul 244.  
 Radolin herceg német diplomata, párisi nagykövet 1901—1910) 216.  
 Radowitz német diplomata 28.  
 Radama madagaszkári király (1810—1828) 111.  
 I. Ranavalona madagaszkári királyné (1828—1861) 111.  
 III. Ranavalona (1883—1897) 111, 112.  
 Resid pasa török államférfi 32.  
 Rhodes Cecil angol gyarmatpolitikus 128—130.  
 Ribot francia külügyminiszter (1890—1892) 99.  
 Ricafoli báró olasz miniszterelnök (1861—1862, 1866—1867) 8.



- Reuss Henrik herceg német diplomata, bécsi nagykövet  
51, 73.
- Roberts lord angol hadvezér 61, 166, 215, 218.
- Romanovszki orosz tábornok 58.
- Roon gróf porosz hadügyminiszter 7.
- Roosevelt amerikai köztársasági elnök (1901—1909) 182.
- Rosebery lord angol miniszterelnök (1894—1895) 158, 165.
- Rouvier francia miniszterelnök (1887, 1905—1906) 86, 176.
- Salisbury lord angol külügyminiszter (1878—1880) és  
miniszterelnök (1885—1886, 1886—1892, 1895—1902)  
41, 43, 44, 106, 129, 164, 221.
- San-G uliano olasz külügyminiszter (1911—1914) 238, 242.
- I. Sándor orosz cár (1801—1825) 17.
- II. Sándor (1855—1881) 22—25, 29, 34, 35, 37, 38, 48, 50, 51.
- III. Sándor (1881—1894) 69—71, 73, 75, 82, 88, 94, 95,  
99, 101.
- Sándor szerb király (1889—1903) 184.
- Schwarzenberg Félix herceg osztrák miniszterelnök (1848—  
1852) 21.
- Schnäbele Vilmos francia rendőr 85.
- Selves, de, francia külügyminiszter (1911—1912) 229, 235.
- Serrano spanyol tábornok 26.
- Seymour angol tengernagy 114, 146, 147.
- Sir Ali afganisztáni emir (1863—1878) 60.
- Sophia Palaiologa XI. Konstantin görög császár unokahuga  
16.
- Stösszel orosz tábornok 147.
- Suvalov Péter gróf orosz diplomata, londoni nagykövet  
1874—1879) 43.
- Szaladin egyiptomi szultán (1169—1193) 161.
- Szaszonov orosz külügyminiszter (1910—1916) 234, 248, 256.
- Szkobelev orosz tábornok 60, 70.
- Szobolev orosz tábornok 74.
- Sztambulov bulgár államférfi, miniszterelnök (1887—1894)  
77, 80, 87, 184.
- Sztranzky bolgár politikus 75.
- Szulejmán pasa török hadvezér 39.
- Szvjatoszláv kijevi fejedelem (945—974) 16.
- St. René-Taillandier francia diplomata 175.
- Tauffkirchen gróf bajor diplomata 13.
- Tevfik egyiptomi khedive (1879—1892) 64, 113.

- Tirpitz német admirális, tengerészeti államtitkár (1897—1917) 192.
- Tittoni olasz külügyminiszter (1903—1905, 1906—1909) 177, 204.
- Tuan kínai herceg 145, 146.
- Tüdük annami császár 112.
- Umberto olasz király (1878—1900) 55.
- Valdemár dán herceg 73, 78.
- II. Viktor Emánuel olasz király (1861—1878) 8, 9, 14.
- III. Viktor Emánuel (1900—) 190.
- Viktória angol királynő (1837—1901) 62, 165.
- I. Vilmos porosz király (1861—1888) és német császár (1871—1888) 7, 13, 22, 24, 25, 48—51, 70, 83, 90.
- II. Vilmos császár (1888—) 91, 93, 94, 99, 106, 130, 160—162, 164, 175, 215, 216, 244.
- Vilmos főherceg 23.
- Visconti-Venosta olasz külügyminiszter (1863—1864, 1866—1867, 1869—1876, 1896—1898, 1899—1901) 194.
- Visnegradzki orosz pénzügyminiszter 97.
- Waddington francia külügyminiszter (1877—1879) 109.
- Waldersee gróf német tábornagy 147, 148.
- Werder német tábornok 37.
- Wilson, sir Rivers egyiptomi államférfi 64.
- Wolff-Metternich gróf német diplomata, londoni nagykövet (1901—1912) 229, 230.
- Wolseley angol tábornok 114.
- Youngshusband angol őrnagy 186.
- Zanardelli olasz miniszterelnök (1901—1903) 195.
- Zsivkovics szerb hadügyminiszter 210.
-

## TARTALOM.

### 1. A hármasszövetség előzményei.

- I. Bevezetés. A három új nagyhatalom: Ausztria-Magyarország, a német birodalom és Olaszország kialakulása és elhelyezkedése. Viszonyuk a régebbi nagyhatalmakhoz. Németország és Ausztria-Magyarország egymásra utaltsága. Bismarck első közeledési kísérletei ..... 5—18
- II. Ausztria-Magyarország és Németország mérben különböző viszonya Oroszországhoz. Andrássy orosz politikája. A három császárviszony ..... 19—26
- III. Az 1875-iki német-francia válság. A balkáni krízis. Andrássy és Gorcsakov tanácskozásai. A reichstadti határozatok. A budapesti konvenció. Orosz-török háború. A san-stefanói béke. Angol-orosz és osztrák-magyar-orosz feszültség. A berlini kongresszus ..... 27—46
- IV. A berlini kongresszus nyomán támadt orosz elkedvetlenedés. Sándor cár fenyegető levele. Bismarck aggodalmai; tárgyalásai Andrássyval. Vilmos császár ellenkezése. A kettős szövetség megkötése ..... 47—52
- V. Olaszország csatlakozásának előzményei. A hármasszövetség létrejötte. A szövetség jelentősége ..... 53—56
- VI. Anglia és Oroszország gyarmati versengése. A belső-ázsiai orosz terjeszkedés. Harc az

afganisztáni befolyásért. India pacifikálása. Egyiptom megszerzésének előkészítése .....	57—65
--	-------

## 2. A hármasszövetség kora

A korszak általános jellemzése .....	66—68
I. A három császárviszony felújítása .....	69—71
II. Battenberg Sándor bulgár fejedelem. A kelet-ruméliai forradalom. Ausztria-Magyarország és Oroszország viszonyának elhidegülése a bulgár kérdés miatt. Orosz erőszakoskodás. Battenberg távozása. Bismarck közömbössége a balkáni kérdések iránt. Koburg herceg megválasztása. Háborús veszedelem. A viszontbiztosítási szerződés. <i>Krieg in Sicht</i> nyugaton is. Boulanger tb. A kettős szövetség szövegének közzététele. Bismarck 1888 február 6-iki beszéde. A válság elsimulása. ....	72—90
III. Bismarck bukása. Orosz politikájának jellemzése. Oroszország és Franciaország közeledése. A kronstadti látogatás. A kettős entente létrejötte. Jelentősége .....	91—101
IV. Anglia külpolitikája. Bismarck és Caprivi ellentétes angol politikája .....	102—107
V. A gyarmatpolitika fellendülése. Franciaország gyarmatosító tevékenysége Afrikában és Ázsiában. Egyiptomhoz fűzött igényeinek kijátszása Anglia által. Az angol-francia feszültség.....	108—116
VI. A német gyarmatpolitika kezdete. Bismarck magatartása. Lüderitz kezdeményezése. Délnyugat-Afrika. Togo. Kamerun. Kelet-Afrika és az oceániai gyarmatok megszerzése.....	117—123
VII. A német gyarmatszerzés következményei. A Caprivi-éra meddősege. Anglia féltékenysége. A búr-kérdés és a Krüger-távirat bonyodalmai.	124—132
VIII. Japán és az Egyesült-Államok bevonulása a világpolitikába .....	133—141

## 3. Bekerítő politika.

A korszak általános jellemzése .....	142—144
I. A boxerláadás. Az angol-orosz ellentét kiújulása az örmény-, Pamir- és mandzsuri kérdésben. A Jangcse-egyezmény. A hozzáfűzött angol remények meghiusulása .....	145—155
II. Az angol-német ellentét okai. Németország gazdasági fellendülése. A német gyarmatpolitika. II. Vilmos törökpolitikája. A német flotta kiépítése. A búr háború nyomán támadt kölcsönös gyűlölet. VII. Edward .....	156—168
III. Az angol-francia vetélkedés utolsó fellobbanása. VII. Edward ügyes politikája. Közös közzeledés. Az 1904 ápr. 8-iki szerződés és következményei. Az első Marokkó-krízis .....	169—177
IV. Oroszország keleti politikájának következményei. Közzeledés a monarchiához és Németországhoz. Az angol-japán szerződés. Az orosz-japán háború. Oroszország visszatérése a balkáni frontra. Közzeledése Angliához. Az algeirasi konferencia. Az 1907 aug. 31-iki szerződés. Jelentősége. Belgium behálózása .....	178—187
V. VII. Edward sikertelen kísérletei a monarchia eltántorítására. Olaszország fokozatos eltávolodása szövetségeseitől. Okai .....	188—196

## 4. Utolsó erőpróbák

A korszak általános jellemzése .....	197—199
I. A szandzsák-vasút terve. A revali találkozó. Az ifjú-török forradalom. Aehrenthal politikája. Az annexió. Az annexió válság lefolyása. Törökország megbékítése. Iszovolszki és a nyugati hatalmak visszavonulása. Szerbia 1909 márc. 31-iki ígérete .....	200—212
II. A második Marokkó-krízis. Újabb angol-német feszültség. A válság elhárítása. A gyarmatpolitika ideiglenes előtérbe nyomulása. Dél-	

afrika. Egyiptom. Arábia. Perzsia. Balkáni bonyodalmak .....	213—227
III. A harmadik Marokkó-krízis. A tripoliszi háború .....	228—238
IV. Az első és második Balkán-háború. Az albán-kérdés. A bukaresti béke. Lázás készülődések. Az utolsó felvonás .....	239—257
Felhasznált irodalom .....	258—261
Betűrendes névmutató .....	262—270
Tartalom .....	271—274

---

